DE NEDERLANDSCHE STEDENBOUW

DOOR

C. H. PETERS

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN.

OUD-NEDERLANDSCHE STEDEN

IN HAAR

ONTSTAAN, GROEI EN ONTWIKKELING

DOOR

Dr. H. BRUGMANS, EN **C. H. PETERS,**

Hoogleeraar te Amsterdam, Rijks-Bouwmeester te 's-Gravenhage

LEIDEN.

A. W. SIJTHOFF's UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

DE

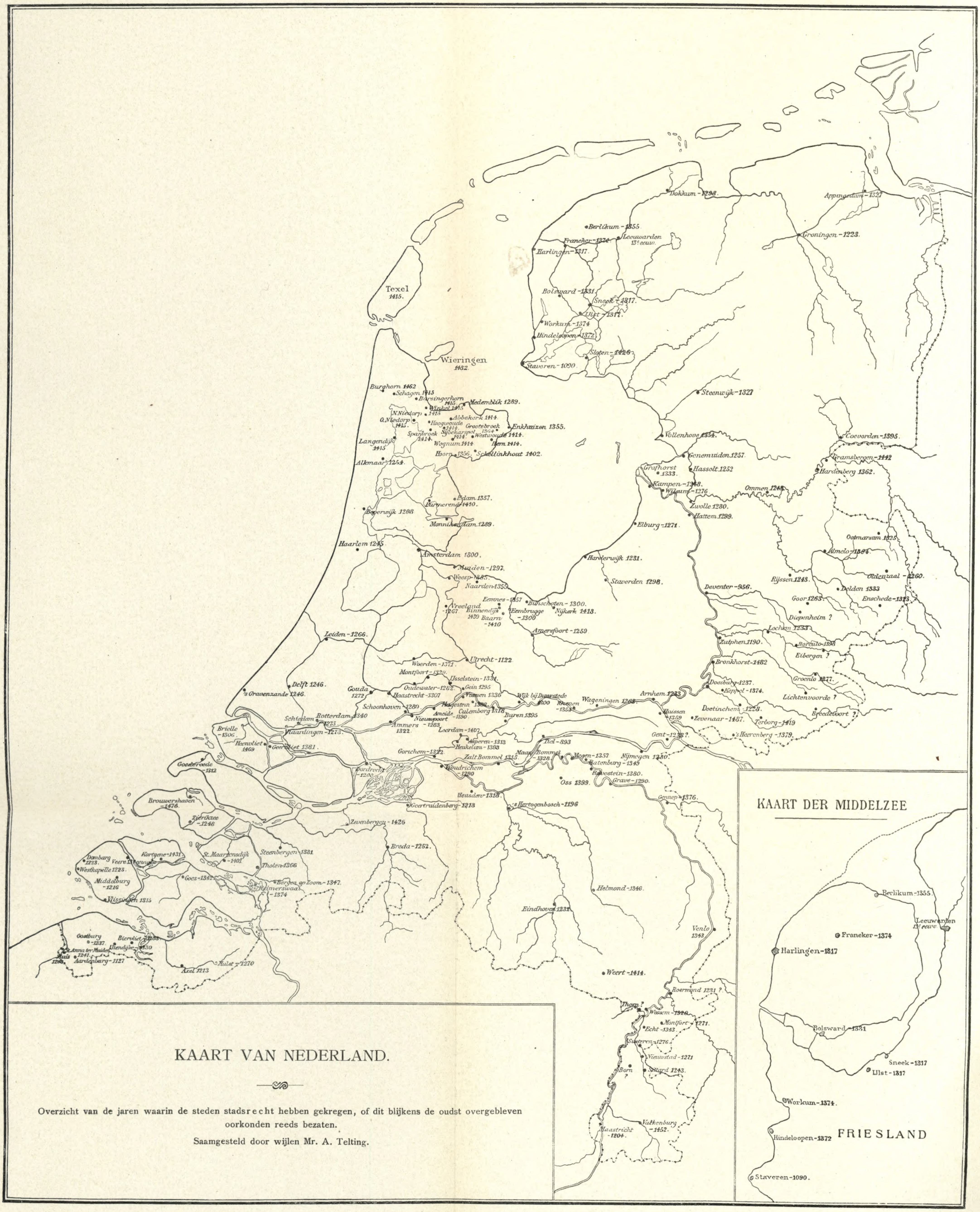
NEDERLANDSCHE STEDENBOUW.

DE STAD ALS VESTE, WOON- EN HANDELSPLAATS

DOOR

C. H. PETERS.

LEIDEN.
A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ.

KAART VAN NEDERLAND.

Overzicht van de jaren waarin de steden stadsrecht hebben gekregen, of dit blijkens de oudst overgebleven oorkonden reeds bezaten.

Saamgesteld door wijlen Mr. A. Telting.

Afbeelding N°. 1.

VOORWOORD.

„De Steden waren de ontwikkelings-factoren, de centra onzer Middeneeuwsche beschaving en kunst." —

Het onderwerp dezer studie, een blik in de wording en ontwikkeling, in het geheele verleden onzer steden, biedt zoovele uiteenloopende gezichtspunten aan, eischt in tal van opzichten een zoodanig meêleven in en met dat verleden, en wekt onwillekeurig zoovele vragen, wier beantwoording dan telkens weer eene nieuwe vragenreeks uitlokt, dat men bijna aarzelt om het eindelooze terrein van onderzoek te verlaten en de pen op te vatten om dat verleden te gaan beschrijven.

Feitelijk komt men met zijn onderzoek in dezen nooit klaar, zóó groot, zóó uitgestrekt, zóó diep is het te onderzoeken terrein, waarvan bovendien tal van gedeelten zich feitelijk nog aan elk onderzoek onttrekken. Het is inderdaad niet mogelijk meer, het verleden onzer steden, in elk opzicht, in vollen omvang, thans nog te leeren kennen, eene geheel nieuwe maatschappij toch, heeft die vroegere, voorlang reeds vervangen. De maatschappij, tijdens welke onze steden zijn ontstaan, zijn gebouwd en uitgelegd, zijn ommuurd en met openbare gebouwen van allerlei aard voorzien, die maatschappij, zij bestaat niet meer, en van onze meest belangrijke bestaans-periode, van af het jaar 1000 tot aan het jaar 1500, van ons middeleeuwsch verleden, rest er in onze steden bijna niets meer dan enkele kerkgebouwen, al het overige, uitgenomen hier of daar een raadhuis, een stuk kasteel, eene poort of brok muurs, al het overige van dat verleden is gesloopt, is thans voor goed verdwenen.

Wij bezitten te onzent helaas geen enkele stad, die ons als Brugge, als Carcassonne, als Cluny, als Lübeck of als

Rothenburg aan den Tauber, in volle werkelijkheid nog in tal van opzichten, een duidelijk beeld geeft van heur vroeger, van heur middeleeuwsch verleden. Wij hebben overal bijna alles onmeedoogend gesloopt of vernieuwd, vaak zelfs zonder eenig doel of nut, puur uit sloopingszin en dat wat nog niet gesloopt is, is meestal tot onherkenbaar wordens toe verbouwd en veranderd en bijna waardeloos gemaakt. Hij, die zich nu nog een beeld wil vormen van eene Middeleeuwsche stad te onzent, die wil weten, hoe eene stad er toen uitzag, mag nu Nederland gaan rondreizen, om te gaan zien: hier een intakt overgebleven kerkgebouw, elders een raadhuisgevel of een raadhuis-hal, eenige uren verder een brok van een kloosterpand, of een woonhuisgevel, of een gedeelte van een gasthuis en weder in andere provinciën eene stadspoort, of eene stadsbrug of een brok stadsmuur of een vergeten oud straatje of hoekje of slop, en in gedachte mag hij dan al die resten, al die brokken gaan samenvoegen tot een Middeleeuwsch stadsgeheel.

En wat er in schrifture van rest, is mede al heel weinig.

Ge vindt eenige doozen met charters, enkele rekeningen, doch van deze laatste bijna geen enkele uit de XIII[de], het meerendeel eerst uit de XV[de] eeuw, voorts eenige keuren, enkele vonnissen, testamenten en inventarissen, te zamen nog geen duizendste van hetgeen er geweest is; zietdaar, al uw studie-materiaal. Er is, zooveel ik weet, niet ééne stad, niet ééne middeleeuwsche stichting of inrichting, die te onzent een archief bezit, waarin men, van af haar ontstaan tot nu toe, geen enkel besluit, geen enkele rekening, geen enkele aanvaarding of overdracht of andere stukken haar zakelijk verleden betreffende, mist.

En wat er van dat verleden in afbeeldinge rest, dat is nog veel minder.

De overgebleven teekeningen en schilderstukken met afbeeldingen onzer steden uit de jaren 1000 tot 1500, zij zijn op tien vingers ruimschoots te tellen, gravures uit dien tijd bezitten wij niet en de enkele houtsneden uit de laatste helft der XV[de] eeuw, zoo zij al eenig stadsbeeld geven, doen dit dan meestal nog zóó kinderlijk naïef, dat zij voor deze studie geen waarde hebben.

En onze oude zegels, munten en penningen, hoezeer in ruimen getale nog aanwezig, zij geven slechts bij toeval het beeld van eene bepaalde plaats, van een vroeger bestaanden burcht, òf kerk, òf poort.

Bij bijna volstrekt gemis aan middeleeuwsche plattegronden en aan middeleeuwsche afbeeldingen onzer steden en stede-toestanden, moeten wij ons dus tevredenstellen met plattegronden en afbeeldingen uit de tweede helft der XVI^de^ eeuw, met de topografische stedekaarten van Jacobus van Deventer (± 1550) en met de in vogelperspectief voorgestelde plattegronden en met de prospecten of aanzichten onzer steden, voorkomende in den beroemden atlas van Georg Braun: „Urbium praecipuarum totius Mundi" in de jaren 1572—1618 bij gedeelten achtereenvolgens te Keulen uitgegeven, te zamen een 376 platen bevattende.

Eerst tegen het einde dier XVI^de^ eeuw komt Petrus Bast (zijn beste graveerwerk is van de jaren 1590—1605) en levert ons enkele zijner nauwgezet opgenomen en geteekende en met vaste hand gegraveerde stedeplattegronden en aspecten [1]); had hij dit twee eeuwen vroeger kunnen doen, de kennis van ons middeleeuwsche stedeleven ware daarmede ten zeerste gebaat geworden.

Slechts van ééne stad, van Amsterdam, bezitten wij een grooten plattegrond, uit de eerste helft der XVI^de^ eeuw, het is de plattegrond in vogelvlucht dier stad, in 9 bladen, te zamen groot 0.78 bij 1.09 M., door den schilder Cornelis Anthoniszoon geteekend en in 1544, als gekleurde houtsnede uitgegeven en aan Keizer Karel V opgedragen.

Van dienzelfden schilder bezit het Museum Fodor te Amsterdam nog een plattegrond of „Caert" der stad (N°. 8 van den Catalogus), met de pen in bruinen inkt in omtrekken geteekend in het jaar 1536, groot 34 bij 55 cM., van welke penteekening afbeelding N°. 21 eene verkleinde reproductie is, terwijl het Stedelijk Archief een naar die schets door hem geschilderd vogelvluchtplan dier stad bezit, groot 1.13 bij 1.59 M., dat op het sprekendst, dat in alle details, die stad met al haar toenmalige eigenaardigheden voorstelt.

[1]) Van Petrus Bast bezitten wij nog, voor zooveel mij bekend, plattegronden in gravure van de volgende steden: van Amsterdam van A°. 1597, een plattegrond later door Allart, en omstreeks 1612 door C. J. Visscher opnieuw en bijgewerkt uitgegeven; van Dordrecht van A°. 1596; van Emden van A°. 1599; van Franeker van A°. 1598; van 's-Gravenhage van A°. 1598; van Hoorn (volgens Bodel Nijenhuis); van Leeuwarden van A°. 1603; van Leiden van A°. 1600; van Middelburg van A°. 1594; en van Nijmegen.

Voorts prospecten van Amsterdam, Dordrecht, Franeker, Leeuwarden, Leiden, Middelburg en Utrecht.

Ook de stad Gent is in het bezit van een geschilderden plattegrond uit haar verleden: „La Grande Vue Panoramique de la Ville de Gand en 1534", groot 1.78 bij 1.33 M., met welk opschrift dit plan eenige jaren geleden door Armand Heins te Gent, in negen bladen chromolithographisch in facsimile is uitgegeven. De stad Brugge bezit mede een hoogst waardevol plan in vogelvlucht door Marc Gheeraets geteekend en mede door Heins in facsimile uitgegeven.

Doch zoo gelukkig als Amsterdam, Brugge en Gent zijn er slechts enkele steden, van daar, dat door het weinige, dat er, behalve de kerken, nog overig is uit ons Middeleeuwsch stede-leven en van het maatschappelijk zijn in die dagen, het nu, zooveel eeuwen nà dien, hoogst moeielijk is, een in elk opzicht betrouwbaar beeld onzer steden uit haar toenmalig verleden te geven. Deze studie is dan ook slechts een eerste, slechts een hoogst bescheiden stap, op dit groote, nog onontgonnen terrein en niemand beter dan ondergeteekende beseft, hoeveel daaraan nog in bijna elk opzicht te kort komt.

Achtereenvolgens zal nu, door tal van afbeeldingen toegelicht, worden behandeld:

I. De Stad, als veilige, ommuurde Woonplaats, als Veste.

II. De Stad, als Woon- en Handelsplaats in haar aan- en uitleg.

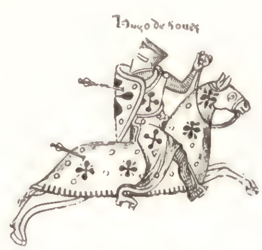
III. De Stad met haar Kerkgebouwen, haar Kloosters en Godshuizen.

IV. De Stad met haar Openbare Gebouwen.

V. De Stad met haar Woon- en Bedrijfshuizen.

VI. De Stad tijdens de XIII^de^, de XIV^de^, de XV^de^, de XVI^de^, de XVII^de^ en de XVIII^de^ eeuw, kortelijk vergelijkenderwijs beschouwd, gevolgd door een Chronologisch register, een algemeen overzicht gevend over enkele belangrijke data uit het leven onzer steden.

'S-GRAVENHAGE. C. H. PETERS.

Afb. N^0. 2.

Frontispice I.

Poort met muurtoren te Kuilenburg.

[Naar eene schets van C. Springer van 1864.]

INLEIDING.

„De Handel is nog iets meer dan koopen en verkoopen,
hij brengt menschen en volken zaâm, hij verandert de
centra zijner beweging tot middelpunten van verkeer,
van ontwikkeling en beschaving, hij brengt welvaart,
en met die welvaart nieuwe bedrijven en kunst"

Onder de vele factoren, die hebben meegewerkt tot het ontstaan onzer steden, was de Handel de belangrijkste.

Aan den Handel hebben inderdaad het meerendeel onzer steden zoowel haar opkomst als haar ontwikkeling, zoowel haar groei als haar bloei te danken. Onze oudste steden, zij lagen dan ook alle aan eene bevaarbare rivier, aan of bij de zeekust of aan een ouden heerweg.

Onze oudste steden van eenige beteekenis, zij waren alle, bijna zonder uitzondering, handels-steden, die met de verplaatsing van haren handel, soms haar geheele beteekenis en waarde verloren en weer dorpen of buurten zijn geworden, zooals Stavoren, of in stille land-stadjes zijn veranderd, zooals Dockum voorheen aan de Middel-zee gelegen en zooals Wijk-bij-Duurstede, en ten blijke van heur vroegere beteekenis, u nu wijzen op haar groote kerkgebouwen en haar raadhuis, u wijzen op haar vroegeren omtrek, waarbinnen geheele straten met haar huizenblokken weer in moestuinen of in akkers zijn teruggegaan, zooals in Arnemuiden, Enkhuizen, Veere, enz. Het was de handel inderdaad, die de daartoe gunstig gelegen dorpsbuurten, veranderde in marktplaatsen, en die marktplaatsen in steden.

Juist al de eigenschappen, welke eene stad onderscheiden van

eene dorpsbuurt, van een dorp, zij ontstonden door en waren het gevolg van de behoeften van den handel.

De handel, zich in 't verre verleden meestal op bepaalde dorpsplaatsen op bepaalde tijden concentreerend, deed aldaar zoodoende vaste markten ontstaan, waarop dan tal van gewestelijke en vreemde kooplieden, zoowel mercatores als negociatores samenkwamen met hun ruilwaren, tot wier op- en uitstalling in kramen of tenten, ruimte, een marktplein noodig was, rond hetwelk men nu bij voorkeur ging wonen.

En de kooplieden, die niet met lastdieren en hessewagens, maar met hun schuiten of smakken of hoe die vaartuigen toen heeten mochten, ter markt kwamen, vroegen eene veilige ligplaats voor die schepen, en zóó ontstonden er havens tevens.

De handel vraagt zekerheid van, toezicht op maat en gewicht, en zoodoende kwam de waag of het weeghuis en werd voor de lengte- en voor de inhoudsmaat eene eenheid vastgesteld, en die eenheid nu voor allen zicht- en meetbaar, vastgehecht aan kerk of toren of raadhuis.

De handel vraagt spoedige oplossing en onpartijdige afdoening van opkomende geschillen en verschillen ter markt ontstaan, en zoo doende kwam er een Markt-recht en een Gerechts- of Ding-huis tevens.

De handel vraagt een ter plaatse of gewestelijk erkend, in waarde zoo mogelijk vaststaand, gemakkelijk ruilmiddel, en zoo kwam met het geld ook de Munt, het Munt-gebouw.

De handel vraagt veiligheid voor zijn goederen, zijn voorraden, en de stad omwalt èn omgracht, bepoort èn bebrugt zich, zij verandert zich in eene veste.

De handel, bevreesd voor brand, verlaat zijn houten huizen met stroo of riet gedekt en bouwt zich nu steenen huizen, stinsen zelfs, met hard dak gedekt.

De vreemde koopman heeft met zijn bedienden huisvesting noodig en verpleging, ingeval van ziekte en het Gasthuis ontstaat. De handel eischt voor verschillende zijner waren speciaal toezicht, een keur en eigen opslag- en verkoop-plaatsen tevens en zoodoende ontstaan de Hallen, de boter-hal, de laken-hal, de visch-hal, de vleesch-hal, enz.

De vreemde koopman heeft herstel noodig van zijn hessewagen of van zijn schuit of schip, van zijn tuigage of van zijn wapens, van zijn kleeding of schoeisel, en ziet, in de drukke marktplaatsen ontwikkelen

zich dientengevolge nu tal van speciale bedrijven, en uit hare landbouw drijvende bevolking scheidt zich nu allengs af een kring van nijveren, evenals zich daaruit ook reeds de koopman had afgescheiden.

De eigenaardige behoeften aan verschillende bedrijven eigen en de gevaren aan andere verbonden, doen nu in die steden bepaalde bedrijfsbuurten of bedrijfswijken ontstaan, alwaar de volders en de kuipers, de smeden en de wagenmakers wonen en werken, alwaar wij de schuitemakerijen vinden, alsmede de leerlooierijen, de teer- en solt-siederijen, de zeil-makerijen en ook de drogerijen van allerlei aard.

En die kooplieden, maar al te dikwerf, op hun vaak weken lange tochten van marktplaats naar marktplaats of van daar naar huis, blootgesteld aan afpersingen van allerlei aard en niet zelden verplicht om met levensgevaar hun goed te verdedigen, sluiten zich daarom bij elkander aan, en gaan nu samen op reis, samen al de gevaren en lasten deelend en elkaar helpend en steunend. Zoodoende verbonden zij zich tot broederschappen, tot gilden, die, zoodra zij de kracht van hun gezamenlijk kunnen begrepen, en over de noodige middelen beschikten, tal van belemmeringen wisten op te heffen of als 't moest vrij te koopen, en zich allerlei privilegiën wisten te verzekeren.

De handel overschrijdt de plaatselijke en gewestelijke grenzen, opent ze, brengt de bewoners van verschillende steden, gewesten en landen tot elkaar, leert ze andere behoeften, andere zeden en andere wetten kennen en verspreidt tevens de kennis, de ontwikkeling en de beschaving elders reeds bereikt.

De handel bracht allengs welvaart, en onder den invloed dier welvaart ontwikkelt zich nu de kunst, ontwikkelen zich nu tal van nieuwe behoeften, van nieuwe bedrijven, die ten doel hebben het leven te veraangenamen en te vergemakkelijken tevens.

Zóó, dank zij den handel, zijn tal onzer daartoe gunstig gelegene dorpsbuurten marktplaatsen geworden en hebben die marktplaatsen zich ontwikkeld tot steden.

Behalve de handel, waren er natuurlijk ook nog andere factoren, die tot het ontstaan onzer steden hebben geleid, doch geen dezer had dien invloed, die beteekenis, die blijvende waarde, gaf die groeikracht; het geheele stadsbegrip trouwens, was zakelijk grootendeels ontstaan door en met den handel. Één dier factoren was de behoefte aan bescherming.

In dien tijd van het recht van den sterkste, zocht een elk, die

geen hoorige was, zich een beschermer en stelde zich onder de hoede van eene kerk, van een klooster of abdij, doch liefst van een burchtheer, op wiens kasteel men in tijden van gevaar met zijn gezin en vee een toevlucht had. Zoo zien wij rond tal van burchten in de X^de^, de XI^de^ en de XII^de^ eeuw, met toestemming van den burchtheer en op diens grond, zich allengs eene buurt vormen, die aangegroeid tot een dorp, òf zelve eene marktplaats werd òf, in navolging van deze, stadrecht tracht en weet te verwerven, en zich dan omwald en bepoort en een Raadhuis gaat bouwen.

Behalve Susteren, alwaar zich rond de omstreeks het jaar 714 door Willebrordus gestichte abdij, en behalve Monnikendam, dat zich ontwikkelde rond het in het jaar ± 1232 aldaar door de Premonstratensers gestichte klooster, zijn mij geen steden bekend, die te onzent bepaaldelijk aan eene abdij of klooster haar oorsprong te danken hebben.

Wij hebben geen steden, zooals Cluny in Frankrijk, zooals Peterborough in Engeland, die beide, feitelijk eeuwen aaneen door èn van èn met de abdij, rond welke zij gebouwd waren, leefden en bestonden, en evenmin kunnen wij wijzen op eene stad als Gent, die zich ontwikkelde tusschen en uit de beide dorpsbuurten, welke zich rond de oude abdijen van Sint Pieter en van Sint Bavo hadden gevormd, of op eene Stad als Cambrai, die rond den ringmuur, welke de cathedraal, het bisschoppelijk paleis en het Auberts-klooster omsloot, geleidelijk was ontstaan.

Daar, waar reeds om of bij het Romeinsche kamp eene blijvende woonbuurt was ontstaan, zooals te Maastricht en misschien ook te Nijmegen, of waar reeds vóór of in den Carolingischen tijd een burcht of een kasteel bestond, zooals te Utrecht, dáár vormde zich nà de verwoesting dier vroegste woonbuurten rond dien burcht weder eene nieuwe woonbuurt, die op grond harer voor den handel gunstige ligging zich reeds spoedig tot eene marktplaats verder ontwikkelde.

En ook dáár, waar eerst in de IX^de^ of in de X^de^ eeuw, ter beveiliging tegen de Noormannen, een burcht werd gebouwd, zooals in Antwerpen, Leyden, Middelburg, enz., ook dáár zien wij rond dien burcht zich al spoedig eene buurt vormen en ontwikkelen tot een dorp, en dat dorp, dank zijn handel en bedrijf, zich ontwikkelen tot eene marktplaats, tot eene stad.

En ook dáár, waar, weer later, de Heer van een Gewest, 't zij Bisschop, Graaf of Hertog zich een kasteel liet bouwen tot verdediging

der grenzen of tot bescherming van zijn tol of tot een veilig verblijf, ook dáár, zooals in Alkmaar, Delft, Dordrecht, 's Gravenhage, Haarlem, Hardenberg, Medemblik, Montfoort, Muiden, Roermond, Vollenhove, enz. enz., ook dáár, werd dat kasteel reeds binnenkort de kern eener woonbuurt, en wist die woonbuurt vroeger of later stadsrecht te verkrijgen en zich tot eene stad te ontwikkelen, 's Gravenhage alléén uitgezonderd, dat feitelijk steeds een open dorp is gebleven.

En hetzelfde zien wij ook gebeuren waar een groot grondbezitter, een Heer van Amstel, een Heer van Arkel of van Gouda, een Heer van Heukelum of van Heusden, een Heer van Kuilenburg, Matenesse of Montfoort, een Heer van Valkenburg of van Woerden, zich op zijn goed een kasteel bouwde. Ook rond of bij die kasteelen vormde zich eene woonbuurt, die zich van een dorp tot eene stad wist te ontwikkelen.

De arme visschershutten, die in de XIII[de] eeuw eene schuilplaats hadden gezocht en gevonden aan de oevers van den Amstel en van de Rotte, onder de muren der aldaar gelegen kasteelen, maakten plaats voor woningen van kooplieden en van nijveren, woningen, welke dat kasteel met zijn boomgaarden vervingen, en die beide, in hun aanvang arme visscherswijken, waren vier eeuwen later reeds handelssteden van den eersten rang.

Inderdaad, hoe uiteenloopend van aard en aantal ook de factoren geweest zijn, die oudtijds aanleiding gaven tot de wording onzer steden, het was de Handel, met de bedrijvigheid van allerlei aard en met de welvaart, welke hij te voorschijn riep, die onze steden bij heur wording en ontwikkeling moest steunen. Waar die steun uitbleef of zich terugtrok, daar hield ook de verdere ontwikkeling van dat stedeleven op, en zien wij die steden allengs weer afnemen in macht, invloed en beteekenis en feitelijk weer eene dorpsbuurt worden, tot zij opnieuw verkeers-centra geworden of door de vestiging van een tot bloei komenden nijverheidstak herlevend, eene nieuwe bloeiperiode doormaken, opnieuw beteekenis en invloed krijgen.

HOOFDSTUK I.

De Stad in hare wording, als veilige, ommuurde Woonplaats, als Veste.

„Veiligheid, was eertijds de eerste levensvoorwaarde voor het bestaan eener Stad."

„Salig is de Stadt en seer gepresen,
Die peist om Oorlog in tijdt van Vrede."

Dit zijn de woorden, welke de stad Enkhuizen ten jare 1540 op hare toen nieuw gemaakte Suider-Poorte deed beitelen, hetzelfde, wat te Emmerik op hare karakteristieke doch oudere Water-poort stond: „Felix Civitas . quae Tempore Pacis . de Bello cogitat".

„Die prijsstelt op zijn veiligheid, wapene zich ten oorlog."

Dit was inderdaad, van af de alleroudste tijden reeds, het wachtwoord van bijna elke Stad. Babylon en Niniveh, zij waren een 2000 jaar vóór Christus reeds beroemd door haar sterke ommuringen, evenals het oude Ilium of Troje reeds een 1500 vóór Christus, evenals de steden van Etrusciё, als oud-Rome en als oud-Athene. Ook in Galliё, vond Julius Cesar, toen hij dit in de jaren 58—50 vóór Christus met zijn legioenen kwam onderwerpen, reeds tal van met zorg omwalde goed verdedigbare steden, waarvan hij enkele, zooals de stad Alesia, bezuiden Besançon, slechts na eene moeitevolle en langdurige belegering kon innemen.

De Germanen, onze voorouders, hadden en kenden echter geen steden. Nadat zij hun zwervend leven, met hun groote kudden telkens andere weideplaatsen opzoekend, verwisseld hadden tegen vaste woonplaatsen en van een herders-volk langzamerhand een landbouw-volk geworden waren, woonden zij bij voorkeur op uiteengelegen hoeven, om welke zich soms in verloop van tijd

woonbuurten vormden, hoeven en buurten, niet zelden tot bijeenhouding van het vee of tot bescherming tegen wilde dieren omwald of met dicht geboomte omhaagd of met een vlechtwerk van rijs- of twijghout omteend of omtuind. In tijden van oorlogsgevaar, trokken zij met hun vee binnen het dichtst hunner bosschen of binnen hunne door moerassen gedekte wijkplaatsen of wel binnen hunne daartoe omwalde en omgrachte vluchtheuvels, hun z. g. n. hunneschansen. Steden, in den zin eener groote woonbuurt, door eene palissadeering of omwalling en omgrachting ter verdediging omsloten, kenden of hadden zij, vóór de komst der Romeinen hier te lande nog niet. Wel meent de archivaris van Nijmegen, H. D. J. van Schevichaven, dat aldaar reeds tijdens de Kelten, minstens vier eeuwen vóór Christus, eene verdedigbare, eene omheinde woonbuurt, eene stad zou zijn ontstaan, door hen Noviomagum genoemd, waarin zich later de Batavieren vestigden. Dat echter dit Oppidum Batavodorum door Civilis, wijkend voor de Romeinsche overmacht, verbrand, inderdaad eene versterkte, eene verdedigbare woonbuurt is geweest, blijkt uit geen enkel zakelijk gegeven, en meen ik daarom vooralsnog niet te mogen aannemen.

De Romeinsche periode.

Eerst tijdens de Romeinsche overheersching, van af ± 15 vóór tot ± 350 nà Christus, leerden onze voorouders de gesloten, de ommuurde Romeinsche vaste kampen of legerplaatsen, de castra kennen, zagen zij bij of rond enkele dier castra eene woonbuurt ontstaan, die marktplaats geworden, zich veiligheidshalve mede ommuurde of omwalde of ompalissadeerde of omhaagde. Zóó kregen zij het eerste begrip eener omveste woonstede, tenzij zij, als krijgslieden opgenomen in de Romeinsche legioenen, of deze als hulptroepen begeleidend op hun tochten door Gallië en naar Italië ommuurde steden hadden leeren kennen, hadden helpen belegeren of verdedigen zelfs.

Oud-Maastricht.

Het waarschijnlijk eenigste castrum dat te onzent tijdens de Romeinen tot eene ommuurde en verdedigbare stad aangroeide, was dat te Maastricht, was Trajectum in Mosam. In den grooten heirweg van Lyon over Parijs naar Tongeren en van daar naar

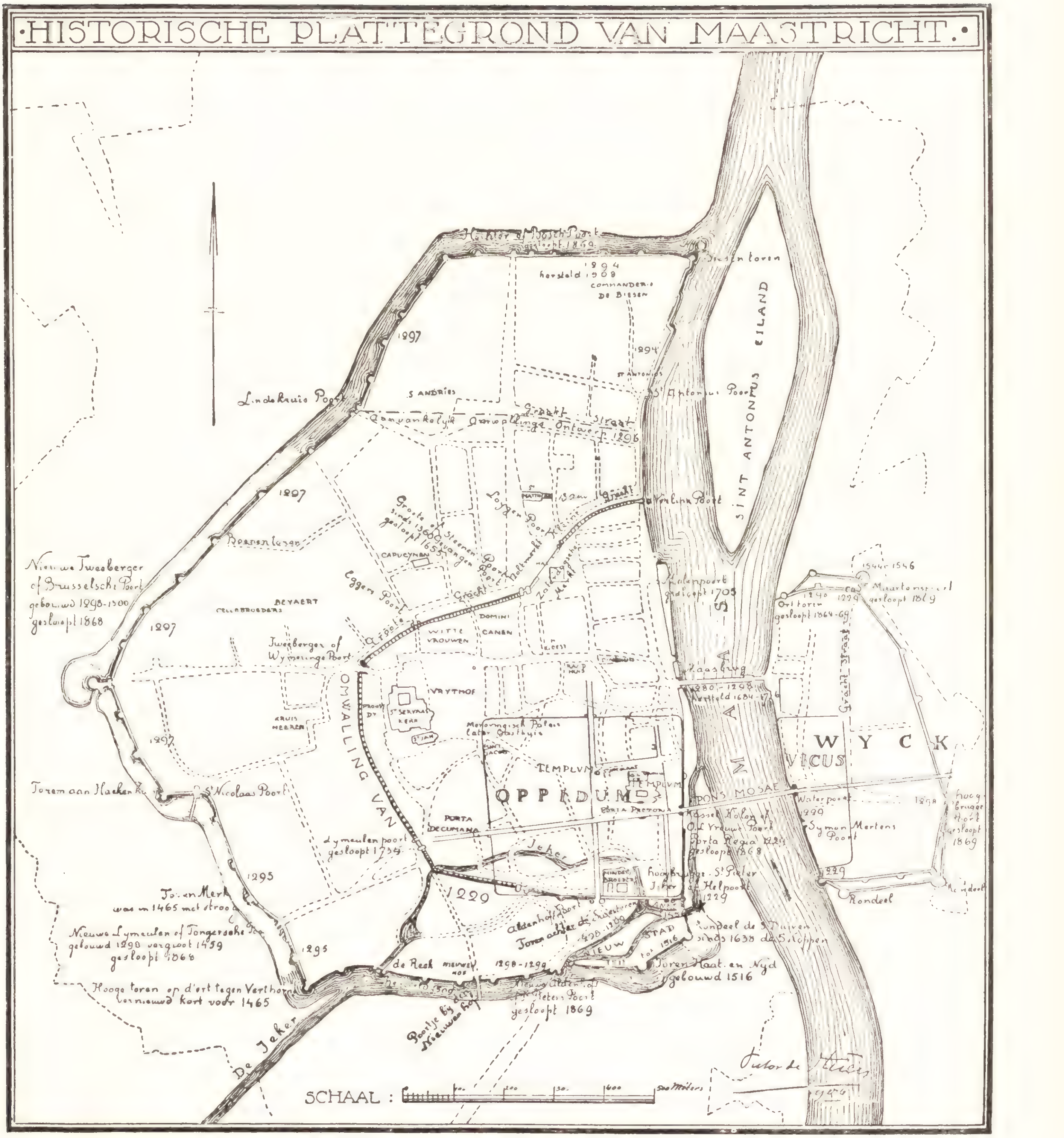
Keulen, het Romeinsche Colonia Agrippina, lag ter plaatse waar het riviertje de Jeker in de Maas viel, over die Maas eene vaste brug, de Pons Mosae, door een vast kamp, een castrum bezuiden en een verdedigbaar bruggehoofd benoorden beschermd. Buiten dat kamp nu vormde zich eene woonbuurt bestaande uit de canabae van neringdoenden en uitgedienden [1]), eene woonbuurt die zich reeds vroegtijdig ontwikkelde tot een Municipium en later tot de stad Maastricht, terwijl zich rond het bruggehoofd een kleinere woonbuurt, een vicus of wijk vormde.

Op nevenstaand historisch plan dier stad, afbeelding N°. 3, een plan door Jhr. Mr. V. de Stuers ontworpen, geeft de gearceerde vierkante binnenruimte van ongeveer 360 M. diameter de ligging en afmeting van het castrum aan, met zijn beide elkaär rechthoekig kruisende hoofdstraten op de vier poorten uitloopende. Tegenover de Maasbrug, toen ± 250 M. meer zuid- of stroomopwaarts gelegen dan nu, bevond zich de Porta Pretoria of de Porta Regia, de latere Onze Lieve Vrouwe Poort, terwijl de Via Regia, de door het castrum gaande en dit in tweeën deelende groote Heerweg, westwaarts aanliep op Tongeren en oostwaarts over de brug en het bruggehoofd, op Keulen.

De Jeker met haar moerassige lage uitmonding, dekte de zuidzijde van het castrum, haar tevens van drinkwater en van beweegkracht voorziende, dat zich van wege zijn gunstige ligging aan de toen bevaarbare Maas en bij de brug in den grooten Heerweg, reeds vrij spoedig tot een woon-centrum, tot een handels- en marktplaats, tot eene stad ontwikkelde.

Van haar eerste bestaan als stad is echter bij de herhaalde en bijna algeheele verwoestingen, die zij zoowel tijdens als nà het vertrek der Romeinen heeft ondergaan, niets overgebleven dan eenige fundeeringsresten, dan enkele hypocausten, graven, urnen en munten. Niets, behalve een klein gedeelte van den ouden Heerweg en het ondergedeelte dier Porta Regia, breed binnen haar rechtstandspijlers slechts 2.20 M. Bij de slooping der Onze Lieve Vrouwe Poort in het jaar 1868, vond men op ± 3 M. beneden de toenmalige bestrating den voet dier oud-Romeinsche poort met den er door-

[1]) In zijn „Vraagstukken, in de Geschiedenis van Nijmegen's Voortijd" heeft H. D. J. van Schevichaven de vorming dier woonbuurten bij de Romeinsche kampen en hun overgang soms tot stad op het duidelijkst aangetoond.

·HISTORISCHE PLATTEGROND VAN MAASTRICHT.·
SINT ANTONIUS EILAND
OMWALLING VAN 1229
OPPIDUM
TEMPLUM
PORTA DECUMANA
PONS MOSAE
WYCK
VICUS
MAAS
Lindekruis Poort
Nieuwe Tweeberger of Brusselsche Poort gebouwd 1298-1300 gesloopt 1868
Tweeberger of Wymeringe Poort
Eggen Poort
Torem aan Hacken
St. Nicolaas Poort
St. Antonius Poort
Verloren Poort
Helpoort
Toren achter de Cruisheren
De Jeker
SCHAAL :

Afb. N⁰. 3.

loopenden weg [1]; zóóveel was sedert, evenals zulks trouwens in meerdere of mindere mate in al onze riviersteden het geval is, den grondslag dier stad in die 19 eeuwen geleidelijk verhoogd.

Dat Maastricht reeds zóó vroegtijdig eene verdedigbare stad moet zijn geweest, blijkt ten vollen uit het feit, dat bisschop Servatius ten jare 384, uit vrees voor de Hunnen welke Gallië waren binnengevallen, den zetel van zijn bisdom van uit het bijgelegen Tongeren naar hier overplaatste. Daardoor eene Bisschopsstad geworden, de eerste en langen tijd ook de eenigste in ons land, bleef zij zulks, naar men meent, tot in het jaar 721, toen die zetel opnieuw en wel naar Luik verplaatst werd

Behalve Maastricht waren er wel is waar nog andere Romeinsche castra of centra te onzent, maar van deze is, althans voor zoover dit nu nog is na te gaan, behalve Nijmegen, geen enkele de kern geworden eener nog bestaande stad.

Oud-Nijmegen.

Ter plaatse van het door Civilis verbrande Noviomagus, de Kelto-Bataafsche woonbuurt, vestigden, volgens H. D. J. v. Schevichaven, de Romeinen eene kamp- of legerplaats aan de rivierhelling, nevens den ouden heirweg die van uit de Betuwe komend, aldaar de Waal kruiste, eene legerplaats, tot dekking en bescherming van den rivier-overgang, per brug of veerschuit, dienend.

Bij dit kamp vormde zich nu aan den Waal-oever eene buurt van neringdoenden, doch dit alles werd bij een der invallen der Saliërs of Franken geheel verwoest en hetgeen er nog was overgebleven, door hen, die er zich daarna opnieuw vestigden, zóó volkomen ten eigen bate verbruikt, dat de scherven en brokstukken dáár sedert gevonden, ons omtrent het bestaan eener vroegere stad, omtrent hare ommuring, hare gebouwen, tempels en afmeting geen stellige gegevens aanbieden, zooals dit in Andernach, Bonn, Keulen, Worms en andere Rijn-steden wel het geval is. Evenmin blijkt of Drusus, op de hoogte het Valkhof genoemd, een zijner castella heeft gebouwd, zoo

[1] In deel XVIII, jaarg. 1881, van de „Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg", heeft de Heer V. De Stuers in 4 platen het in 1868 gevonden gedeelte dier Romeinsche Porta Regia, afgebeeld en toegelicht, terwijl in datzelfde deel wordt meegedeeld, al hetgeen er te Maastricht uit haar Romeinsch tijdvak gevonden is.

já, dan is ook daarvan niets overgebleven, althans tot dusverre niets teruggevonden.

Aan den Vliet bij Voorburg lag het Forum Hadriani, zijnde volgens de opgravingen van Professor Reuvens in 1828—30, eene vrij uitgestrekte Romeinsche marktplaats [1]); aan den Rijnmond bij Katwijk ligt nog in zee het fondament van het kasteel Brittenburg [2]), tot dusverre steeds van Romeinschen herkomst, doch nu door Dr. J. H. Holwerda Jr. van jongere dagteekening beschouwd. Op de Zeeuwsche kust, op Walcheren ligt het oude Domburg, met zijn Nehalennia's in zee, terwijl de fundeering van het kasteel Flevum, door Drusus op zijn vloottocht ten jare 10 vóór Christus bezocht, nog steeds aan of onder een onzer Noord- of Zuiderzee-kusten onvindbaar verscholen ligt.

Geen dezer plaatsen, er waren er meerdere nog, heeft zich echter (het Forum Hadriani misschien uitgezonderd) als Maastricht, als Tongeren, als Keulen, als Trier of als Parijs, tijdens de Romeinsche overheersching reeds tot eene stad ontwikkeld. Nijmegen toch, was reeds eene belangrijke woonbuurt van de Batavieren, vóór de Romeinen aldaar een hunner castra aanlegden.

Tegen het midden van de IV^{de} eeuw nà Christus, omstreeks het jaar 350 of iets later, toen Italië zelve bedreigd, hare legioenen van hier terugriep, werd, tijdens den inval van en den strijd met de ruwe Germaansche stammen, die deels zich hier vestigden, deels doortrokken, bijna alles verbrand en vernield, wat er tijdens de Romeinen was gebouwd, en wat toen nog niet geheel vernield werd, dat werd nádien langzamerhand door de omwonenden gesloopt, die de afkomende materialen verbruikten voor eigen behoeften. Van daar, dat wij uit onze Romeinsche periode van de enkele woon- en markt-centra, welke zich toen van lieverlede hadden gevormd, niets over hebben, dan hetgeen er in onzen bodem, aan onze

---

[1]) Van wege de vereeniging „Die Haghe", is in 1908 op de buitenplaats „Arentsburg" het onderzoek naar deze Romeinsche vestiging voortgezet, en toen volgens Dr. Holwerda gebleken, dat hier eertijds het „Lugdunum Batavorum" of het „Praetorium Agrippinae", eene Romeinsche stad, zou hebben bestaan.

[2]) De fundeering van dezen in tufsteen gebouwden burcht kwam in 1520 voor 't eerst van onder de duinen te voorschijn en lag in 1694 op ruim 1600 M. buiten het strand van Katwijk in volle zee.

riviermonden en kusten misschien nog verscholen ligt, of bereids gevonden en in onze Musea aanwezig is.

De Frankische periode.

Saksische en andere volksstammen, tegen het einde der IVde of in het begin der Vde eeuw van uit het noordoosten komende, vestigden zich te onzent, de oorspronkelijke bewoners deels verdringend, deels in zich opnemend, door de Franken, in of tegen het midden der VIIde eeuw onderworpen en met geweld tot het Christendom bekeerd.

Omtrent den feitelijken toestand van ons land, zoowel tijdens als nà de Romeinen, en in de eeuwen, welke onze Romeinsche periode scheiden van de Frankische, weten wij zoo goed als niets. Eene geschreven geschiedenis, 't zij dan in oorkonden, of in bouwwerken, bestaat er van dat tijdvak niet, er werd toen bijna niet geschreven en niets anders gebouwd, dan 't geen de behoefte van elken dag vroeg, bouwwerken van hout, met riet gedekt, of van twijgen, met leem bekleed en met stroo afgedekt, welke met de behoeften die ze te voorschijn riepen, ook weder verdwenen en geen spoor zelfs achterlieten in het pad der eeuwen.

Het eenigste, wat wij omtrent dat tijdvak weten, is gehuld in den vorm van verhalen, van overleveringen, van legenden, die in hun eigenaardig kleed, toch hoogstwaarschijnlijk een kern van waarheid bevatten. Eerst met en door de levensberichten der zendelingen, die hier, met opoffering van hun leven soms, het Christendom brachten, komt er eenig licht in die duisternis, komen er enkele persoons- en plaatsnamen te voorschijn.

Wij leeren nu kennen onzen Willebrordus, die stierf in 736, onzen Bonifacius, gestorven in 753, onzen Werenfridus, gestorven in 760, onzen Lebuinus, gestorven in 775, onzen Plechelmus en Lambertus, onzen Ludger, Willehadus en Wilfridus, en wij vernemen nu tevens tal van plaatsnamen en daaronder reeds enkele meer of minder belangrijke handels- of marktplaatsen, als: Deventer, Dockum, Oldenzaal, Ootmarsum, Nijmegen, Stavoren, Wijk-bij-Duurstede, Utrecht, enz.

Onder bescherming van den Frankischen Koningsburcht aan den Rijn te Utrecht, vestigt Willebrordus daar nu ten jare 666 den

zetel van zijn bisdom, en rond dien burcht en om de eerste christen- en kapittel-kerk aldaar met haar geestelijke school, vormt zich nu van lieverlede eene dra bloeiende stad, het Trajectum ad Rhenum, evenals drie eeuwen vroeger, rond het Romeinsche castrum en rond de kerk en het graf van Sint Servatius, het Trajectum in Mosam zich reeds tot eene stad van eenige beteekenis had ontwikkeld.

De strijd onzer voorouders met de Franken en tegen hunne bekeering tot christenen, werd eerst tijdens Karel den Grooten, tegen het begin der IX[de] eeuw, in of omstreeks het jaar 802 voor goed beëindigd, en het Carolingische tijdvak, met dien vorst begonnen, was dan ook van groote beteekenis en invloed op onze maatschappelijke ontwikkeling in het algemeen en op de vorming en groei van nieuwe woon-centra en vooral op den overgang van enkele dezer tot handels- en marktplaatsen, tot steden.

De tijd der Noormannen.

Dat Carolingische tijdvak was echter van te korten duur, en de vooruitgang en de welvaart die het bracht, gingen dra te loor, verlamd of vernietigd als zij werden, door de herhaalde roof- en moordtochten der Noormannen, die onder de zwakke opvolgers van Karel den Grooten steeds stouter wordend, onze open riviermonden met hun kleine sterk gebouwde vaartuigen, hun vikings, binnenzeilden en alle handel onderbraken, bij voorkeur juist de markt- en handelsplaatsen met hun bezoek vereerend en uitkiezend, ter uitplundering en ter overwintering zoo noodig.

In de studie van J. H. van Bolhuis: „De Noormannen in Nederland," is vrijwel bijeengebracht al hetgeen er omtrent dien tijd, een der rampvolste van ons land, bekend is en daaruit blijkt dat Aardenburg (toen Roodenburg genoemd), Deventer, Doesburg, Ezons-stad, Groningen, Maastricht, Nijmegen, Stavoren, Tiel, Utrecht en Wijk-bij-Duurstede, enz., destijds alle reeds handels- of marktplaatsen van meerdere of mindere beteekenis waren, waarvan Tiel en Duurstede vooral toen bijna voor goed werden geknakt, terwijl Ezons-stad zelfs ophield te bestaan.

Duurstede.

De oude aan den Rijn gelegene Dorestad was reeds in de VII^de^ en VIII^ste^ eeuw het middelpunt van den Frieschen handel, eene der belangrijkste, volgens W. Vogel [1]), zelfs de eerste handelsplaats van het Frankische Rijk, het middelpunt toen van den handel op den Rijn, op Engeland en op de Oostzee, alwaar kooplieden van noord en zuid, van oost en west met hun schepen en goederen bijeenkwamen, en men toen reeds Engelschen en Vlamingen, Denen en Noren, Noord- en Zuid-Duitschers met hun waren kon vinden.

Van af het jaar 834 bij herhaling door de Noormannen geplunderd, werd zij, hoezeer aan de Deensche Vorsten Herald en Rorik in leen afgestaan, zoo vaak tot winterkwartier door die roovers benut en gebrandschat, dat zij totaal geknakt, met haar handel verviel en te niet ging, althans van haar zelve is verder geen sprake meer, wel van een Wijk bij het vroegere Duurstede en op 12 Maart van het jaar 1300 verheft Ghijsbert van Abcoude nu die woonbuurt, zijn dorp Wijc tot stad en geeft het privilegiën.

Op 1 Sept. 1406 wordt het begiftigd met eene jaarmarkt op 11.000 Maagdendag (21 October), zullende de vrijheid of het vrijgeleide van buitenlieden 3 dagen vóór en 3 dagen nà dien marktdag duren en op 20 Jan. 1457 verklaren schepenen der stad Wijck, dat Jacob, Heer van Abcoude en Heer der Steede, uit vrees voor oorlog, de versterking der stad bevolen en in overleg met het gerecht, tot dekking der kosten, eene omzetting over de poorters, ieder naar zijn vermogen, gelast had; dat bij den omgang daartoe de schout en het gerecht niet alleen niets ontvangen hadden, maar nog bovendien beleedigd en mishandeld waren, waarop de Heer der stad last gaf, de voornaamste belhamels te vatten met verbeurdverklaring hunner lijven en goederen.

Op verzoek evenwel van den Bisschop van Utrecht, van de Staten des Lands en van het Kapittel binnen Wijck, verleende de Heer hen echter gratie, op voorwaarde, dat zij eenige offerhanden en bedevaarten zouden doen, waarna zij op de markt, voor den Heer met zijn Raad, Gerecht en het Volk, moesten zweren de hen gestelde

[1]) Uit de studie van Walther Vogel: „die Normannen und das Frankische Reich (799—911)" blijkt, dat in de tweede helft der IX^de^ eeuw de Noormannen zoo goed als meester waren van geheel ons land.

voorwaarden getrouwelijk te zullen nakomen. Misschien is zij toen ommuurd en kreeg zij den planvorm op afb. N°. 38 voorgesteld, naar eene teekening uit de XVII^de^ eeuw.

Oud-Tiel.

Ook de visschersbuurt Tijl, zoo genoemd, omdat zij aanvankelijk slechts bestond uit ééne Rije of Tijl huizen langs den oever van de Waal, wist zich reeds spoedig tot eene handelsplaats te ontwikkelen. Door de Noormannen verwoest omstreeks het jaar 838, werd zij herbouwd en de „nova atque lapidea civitas", zooals een charter van 950 haar noemt, in het jaar 1009 opnieuw door hen geplunderd. Gunstiger dan Wijk-bij-Duurstede gelegen, welks Rijnarm aan zijn mond van lieverlede verzandde, wist zij eene handelsstad te blijven; haar kooplieden, ten jare 1018 reeds in een Gilde vereend, de „Mercatores Tielenses", dreven vooral handel op Engeland; de opkomst van Dordrecht en de verplaatsing van den tol belette echter haar verdere ontwikkeling, door herhaalde belegeringen en groote branden gaandeweg afnemende, tot ten jare 1286 Reijnold van Gelder haar bij verrassing innam, hare muren deed neerwerpen en haar tot eene open stad maakte.

Afb. N°. 4. Een oude viking, of vaartuig der Noormannen, breed 3.50 M., lang 15 M.

Om de strooperijen en invallen der Gelderschen te beletten, ging zij zich echter in 1305 opnieuw bemuren, een muur, ter wille der kleine vóórstad bij de Zantwijksche poort, later nog een weinig uitgelegd.

Burchtenbouw.

Karel de Kale, (840—877), de kleinzoon van Karel den Grooten, ten eenenmale onmachtig om zijn Rijk tegen de invallen, verwoestingen en bezettingen der Noormannen te vrijwaren, machtigde bij decreet zijn graven en onderdanen, wier dagelijksch gebed was: „Van de woede der Northmannen, verlos ons o Heer!", om tot eigen veiligheid en ter verdediging burchten te bouwen en dientengevolge zijn er toen waarschijnlijk niet alleen tal van steenen burchten gesticht, maar ook enkele kerken en kloosters bij wijze van burcht versterkt en in verdedigbaren toestand gebracht; ook de Frankische koningsverblijven te Bladel, Meersen, Nijmegen en Utrecht zijn toen misschien mede als burcht ingericht en versterkt.

Tot de burchten, toen gebouwd, hetzij tot verdediging van de rivieren, hetzij tot beveiliging der streek en tot wijkplaats voor de omwonenden ingeval van nood, meen ik, hoezeer van het meerendeel elk spoor bijna is verloren gegaan, geslecht als zij zijn na eene eerste of zooveelste bestorming, of gesloopt in of ná de XI^de^ eeuw, toen de rooftochten der Noormannen ophielden, tot die burchten meen ik te mogen rekenen, die te Antwerpen, Brakel, Breda, den Burg op 't eiland Schouwen, te Doesburg, Haemstede, Heukelum, Heusden, Leiden, Oostburg, Oostvoorne, Ostende in Goes, te Middelburg op 't eiland Walcheren, en te Noordwelle, eene opgave, stellig verre van volledig en misschien ook niet in allen deele juist, ontleend als zij is aan verschillende mededeelingen en berichten. Van deze burchten nu, zijn onderscheidene de kern eener woonbuurt geworden, die zich verder tot stad heeft kunnen ontwikkelen.

De Burcht te Leiden.

Van al die burchten toen gesticht, is er gelukkig één enkele overgebleven, de Burcht te Leiden; wel is waar niet meer vrij door den Rijn omspoeld en niet meer in allen deele intakt, maar toch voldoende, om ons een duidelijk denkbeeld te geven van een burcht uit dien tijd.

Afb. N°. 5. De Burcht te Leiden, naar H. Haestens.

Juist dáár, waar de Rijn zich onder een vrij scherpen hoek splitst in twee armen, werd op den hoek door die splitsing gevormd en door die beide rivierarmen omsloten, de Burcht gesticht, op de afbeeldingen N°s. 5, 6 en 7 voorgesteld.

Door het graven eener breede gracht met gebogen beloop, de beide Rijn-armen verbindend, werd van dien hoek een driehoekig gedeelte afgescheiden en met den kleigrond uit die gracht daarop nu een ronde heuvel opgeworpen van ± 250 voet diameter (± 68.5 M.) bij 50 voet (± 15.7 M.) hoogte en boven op dien heuvel nu van tufsteen de burcht gebouwd, zijnde feitelijk, slechts eene cirkelvormig omsloten opene ruimte, door een ringmuur met weergang of ommeloop omsloten, eene ruimte, waarb i n n e n in tijden van gevaar de omwonenden met hun vee, eene wijk- en eene verdedigingsplaats tevens vonden, evenals in vroegere eeuwen in 't Geldersche en in 't Overijselsche de bewoners b i n n e n hunne ringvormig omwalde, omgrachte en ompalissadeerde schansen, hun wijk- en verdedigingsplaatsen hadden gezocht.

Die hunneschansen, zij waren feitelijk onze e e r s t e of oudste vaste burchten, voorafgegaan misschien door de wagen-burchten, waarbinnen onze voorouders tijdens hun herdersbestaan zich in tijden van nood verschansten; en die hunneschansen hebben blijkbaar

weder ten voorbeeld gediend voor de eerste steenen burchten, wier ringmuren echter hun vorm en samenstelling ontleenden aan die der Romeinsche castra en der Romeinsche steden.

Uit de afbeeldingen blijkt voldoende den vorm van den burcht van Leyden, beslaande eene niet precies cirkelvormige ruimte van

Afb. N°. 6. De Burcht te Leiden in 1670.

120 voet (37.40 M.) buiten- en van 107 voet (33.30 M.) binnen-diameter [1]), omsloten door een zwaren steenen ringmuur, aan de binnenzijde bezet met twee en twintig diepe, halfrond overwelfde nissen, van ongelijke breedte.

[1]) In het Bouwkundig Tijdschrift, jaarg. 1890, is de dat jaar gerestaureerde burcht volledig afgebeeld.

Het gewelf dier nissen, vlak aangevloerd, draagt den rondgaanden weergang of den ommeloop, door eene gekanteelde borstwering langs de buitenzijde beschermd, zie afb. N°. 7. Vanaf dien weergang, behalve die borstwering 2.10 tot 2.40 M. breed en oorspronkelijk 13 voet (4.07 M.) boven het burchtplein en ± 21 M. boven het rivieroppervlak gelegen, had men een naar alle zijden vrij en onbelemmerd uitzicht, zoo wel over de rivier als over het omringend landschap en kon men, zelf gedekt, de aanvallers door beschieting met pijlen en het werpen met steenen op een afstand houden, terwijl de steile, hooge heuvelhelling eene bestorming niet weinig bemoeilijkte en een nuttig gebruik van houten aanvalstorens of evenhoogen, vrij lastig maakte.

Waarschijnlijk werd de voet van den burcht nog door eene palissadeering of door een ommuurd vóórwerk met toegangspoort beschermd, althans de oud-Engelsche burcht Trematon, in 't Graafschap Cornouailles, door J. Strutt in zijn: „Angleterre ancienne" afgebeeld, die in allen deele met onzen Leidschen Burcht overeenkomt, heeft een zoodanig voorwerk, dat echter ook uit lateren tijd kan dagteekenen.

Eene gemetselde trap, hoog 15 treden met tusschen-bordes, geeft binnen den burcht toegang tot den weergang, in wiens gekanteelde borstwering, zwaar 0.48 M., de insnijdingen of openingen eene breedte hebben afwisselend tusschen 0.73 M. tot 0.93 M. bij eene diepte van 1.— M. tot 1.50 M., terwijl de tinnen zelve in hoogte boven den weergang verschillen van 1.60 M. tot 2.10 M. bij eene breedte van 2.10 M. tot 2.42 M.

Die borstwering, welke door bestormingen en van het weder het meest te lijden had, is dan ook sedert de X^de^ eeuw herhaalde malen vernieuwd en daarbij met schiet-spleten in zijn tinnen voorzien, bij latere vernieuwingen echter weder ten deele verdwenen; ook van de uitkraging, waarop volgens afb. N°. 5, in 1619, die borstwering blijkbaar rustte, is thans geen spoor meer aanwezig.

Twee groote half rond gesloten ingangen, in dien vorm mede van lateren tijd, geven nu toegang tot het ruime opene burchtplein, met hoog opgaand geboomte bezet; in één der nis-pijlers vond men, tijdens de herstelling in 1890, een elleboogvormig uitvalspoortje, aan de buitenzijde slechts 0.63 M. breed en 1.80 M. hoog, doch zich binnenwaarts verbreedend tot 0.87 M., tevens bleek toen de grondslag binnen den burcht in verloop van tijd meer dan 1 M. hooger te zijn geworden.

De 1.12 M. tot 1.50 M. diepe nissen langs de binnenzijde van den ringmuur, dienden niet enkel om bouwsteen te sparen, maar vormden tevens overdekte beschuttingen voor de verdedigers, die in tijdelijke houten gebouwen of onder afdaken, in der haast op het burchtplein opgeslagen, hun verblijf hadden. Die nissen zelve verschillen, evenals de haar scheidende dammen van 3.22 M. tot 3.93 M. in breedte, en de dammen van 1.04 M. tot 1.45 M., verschillen, die evenals de hoogst onregelmatige cirkelvorm van den ringmuur aantoonen, dat de bouw vrij overhaast heeft plaats gehad.

Evenals in de tinnen der borstwering is later ook in het midden van elke boognis in den sluitmuur een schiet-spleet aangebracht, waarschijnlijk in de tweede helft der XIV[de] eeuw ten behoeve der busse-schutters, schietspleten bij latere herstellingen van den burcht echter meerendeels weder gedicht en nu nog slechts als moet zichtbaar. Van lateren tijd zijn mede de kleine vierkante gaten, over de volle muurdikte in enkele nissen aanwezig, blijkbaar dienend voor daarin te steken houten liggers, die van buiten uitspringend, een houten overkapping over den weergang moesten dragen, voorzien van werpgaten in de bevloering, eene overkapping misschien aangebracht bij de belegering van den burcht ten jare 1203.

Eene diepe put leverde op het burchtplein het noodige drinkwater aan de daarin belegerden; hoe vaak die burcht belegerd is, blijkt nergens, doch wel, dat zich bewesten het burcht-eiland allengs eene woonbuurt vormde, met eene kleine Sint-Pieters-Kerk tot middelpunt, eene woonbuurt die zich langzamerhand ontwikkelde tot eene markt- en bedrijfsplaats, tot eene stad, alwaar de Graven van Holland in de XII[de] en XIII[de] eeuw bij voorkeur verblijf hielden en Willem II in 1228 en Floris V in 1255 geboren werden.

In welk jaar zij stadrecht gekregen, zich ommuurd, omgracht, bepoort en betorend heeft, blijkt niet, haar oudste oorkonden toch zijn verdwenen, doch in elk geval had zulks plaats lang vóór 1266, volgens Pleijte in 1186.

Bekneld rakende b i n n e n hare ommuring, wist zij (volgens O r l e r s) in 1294 van Floris V vergunning te verkrijgen tot haren eersten uitleg en tevens den Burcht-Strenc van den Graaf aan te koopen en alsnu werd met dien Strenc ook de Burcht binnen de nieuwe ommuring opgenomen, en breidde de stad zich langs den Ouden Rijn oostwaarts uit tot aan de toen gegraven Heerengracht, bezuiden omsloten

door den Nieuwen Rijn en de Steenschuur en bewesten door het Rapenburg.

Het Burcht-eiland bleef nog eenige jaren in zijn ouden verdedigbaren toestand, in 1361 echter verkocht de Burggraaf reeds huizen

Afb. N⁰. 7. De Burcht van binnen, naar een photo.

langs of aan den Burcht, die nu van lieverlede geheel ombouwd werd, behalve aan de oostzijde, alwaar, op plattegronden van het einde der XVII^de^ eeuw, nog een smalle burchtgracht aanwezig is, tot ook deze eindelijk verdween en de burcht, nu rondom met huizen en tuintjes omzet, veranderde in een curiosum, bij wijlen dienend tot uitspanningsplaats, tot labyrint, tot speelplaats en wat dies meer zij.

Het Burcht-terrein door aanhuwelijking van het geslacht der burggraven de Wassenaars, het eigendom geworden van de familie De Ligne, werd door haar in 1651 voor fl. 70.000 aan de stad verkocht, die dit in zijn soort eenig historisch monument gelukkig tot heden in stand heeft gehouden.

Den weergang rondgaande heeft men nog steeds een eigenaardig gezicht in en op en ten deele ook over de stad en op het slecht onderhouden Burchtplein, met een 17-tal boomen bezet, wier

kruinen hoog boven de kanteelen uitkomen, deze ten deele overdekken tevens en de burcht zelf daardoor, van uit de stad gezien, bijna onzichtbaar maken.

Henrick van Haestens geeft in zijn: „Lust-Hoff van 't gantsch Christenrijck" ten jare 1619 tot Leijden uitgegeven, als „'t Gedenckweerdichste van Hollandt", eene beschrijving met afbeelding van den Burcht, beide van te meer waarde, daar zij afkomstig zijn van iemand die destijds in de buurt van dien Burcht leefde en woonde. Na de stichtingsverhalen te hebben medegedeeld, zegt hij: „Laet ons nu comen tot de gedaente ende groote van den Burch zelfs, ghelijck die noch ten huijdighe dage te sien is. Belangende de groote, deselve is sonder de Burch-graft groot vijf hondert twaelf viercante Roeden, te weten de beneden-pleijn drie hondert Roeden, de schuijnse hoochte met het gangpadt om den afgemuijrden Circkel één hondert vier en veertich Roeden, ende den bovensten Circkel mette Muijr acht en zestich Roeden. Gelijck sulcx in den jare 1610 bij Meerten Jan Pietersz. Dou [1]) gemeten is.

„Den gront ofte Vest van desen Burch is veel hooger als den ghemeijnen grondt deser stede. Aan de Zuijdt-oostsijde, is denselven versien met een bequamen steenen Steijgher van omtrent vijftich Trappen hooch, langs denwelcken dat men bequamelijcken ende ghemaecklicken tot boven opten Burch climmen mach; op den gront van het bovenste pleijn is ghebout eenen dicken Muijr van ontrent een en twintich voeten hooch, ende circkelwijs besloten is, innehoudende met het Muijrwerck acht en zestich Roeden, als geseijt is; ende binnen aen dit Muijrwerck, eenige trappen opgaende, is mede eenen verheven gewulfden gangh-padt gemaeckt, soo dat men daer opgaende, niet alleen de Stadt maer oock de omleggende lustige groene Velden ende Landouwen, met hare Dorpen ende Casteelen ende andere plaetsen, so na als verre gheleghen mach bescheijdelicken aenschouwen ende besien; in dit opperste binnen Perck staet een seer diepen put, daer deur (so het ghemeen Volck seijt) dat men onder de aerde tot Catwijck op zee plach te mogen gaen. De opgaende schuijnsicheijt van den Burch, is rontsomme met allerleij geslachten van Fruyt-

[1]) Van denzelfden Jan Pieterszoon Dou met Mr. Salomon Davidszoon van Dulmenhorst is ook het Chaertbouc van Leijden's straten en wateren, tegen 't einde der XVII^{de} eeuw na opmeting in teekening gebracht en door W. Pleijte in 1874 chromo-lithographisch uitgegeven en toegelicht.

boomen beplantet, dewelcke deselvige inde ghenoechlicke Lente so vermaeckelicke ende cierlick maeckt, dat het schijnt, dat de Godinne Pomona alhier hare woonstede ghenomen heeft ende de Inwoonderen deser Stede met hare Fruyten ende Vruchten wilt vereeren — dewelcke de bewaerder ende huijrder van den voornoemden Burch in den Somer, rijp wesende geen cleijn profijt en geven, vermidts hij die aen deghene die denselven comen beschichtighen (hetwelcke alle daghen gheschiet) seer dier weet te vercoopen ende uijt te slijten".

De ommuring der steden.

Met opzet is de Burcht van Leiden eenigszins uitvoerig beschreven, omdat hij op het duidelijkste niet alleen onze oudste burchtvorm, maar ook het karakter onzer oudste of eerste stede-ommuringen aangeeft. Ook deze waren, nadat eene omgrachting en omwalling met ééne of meer rijen palissaden of met een planken stacketsel omzet, van lieverlede volstrekt onvoldoende was gebleken voor eene ernstige belegering, ook deze waren feitelijk slechts gekanteelde ringmuren, mede met diepe halfrond of spitsbogig overwelfde boognissen langs de binnenzijde, nissen den omgaanden weergang dragend, die met eene borstwering langs de buitenzijde was omzet en door trappen van binnen af toegankelijk was.

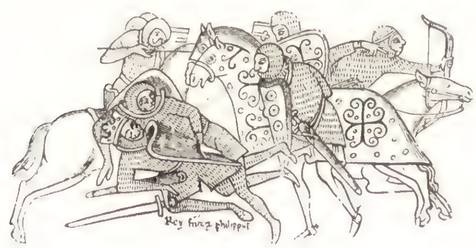
Naarmate de terreinsomstandigheden voor de belegeraars gunstiger waren, werd die ringmuur hooger en zwaarder opgetrokken en daar, waar een hellend terrein geen natte grachten toeliet, zooals om de boven stadsgedeelten van Maastricht, Nijmegen en Rhenen, daar werd die muur of verdubbeld, of aan zijn voet buitengewoon versterkt en van een schuinen voorsprong voorzien en de weergang tevens langs de buitenzijde zooveel vóór den muur uitgekraagd, dat door middel van werpgaten, daartoe in de bevloering uitgespaard, de aanvallers, welke den voet van dien muur bedreigden, met vuur, kokende olie, brandend pik, of zware steenen konden worden bestookt.

Niet zelden ook werd op den weergang eene houten overkapping aangebracht, en deze aan de vóórzijde en van boven met huiden gedekt, ten einde aan de verdedigers een zoowel voor regen en wind meer beschermde alsook veiliger standplaats te verschaffen. Meestal

echter bepaalde zich de van werpgaten voorziene overbouw, slechts tot enkele zwakke gedeelten en was de weergang verder met een afdak gedekt, aan de buitenzijde rustend op de tinnen en aan de binnenzijde op eene rij stijlen door schoren en liggers tot een geheel verbonden, een afdak, met houten schaliën of schindeln gedekt.

Op de schetsen door Gerard Terborch, omstreeks 1630 van de poorten en ommuring der stad Zwolle gemaakt, afb. N°. 31 en 59, ziet men duidelijk het op de gesloten, doch van schietgaten voorziene borstwering rustend afdak en op afb. N°. 56, voorstellende de binnenzijde harer Kamper poort, het stijlwerk, staande op kraagstukken, tegen het boogfries van den weergang, welke aan die zijde is gesloten en wel ter halver hoogte met plankhout en daarboven met strooken stroomat.

Ook de stad Dordrecht had een overdekten weergang, de galerije genaamd en Rothenburg aan den Tauber, bezit nog in zijn geheel haar ouden ringmuur met zijn afdekking, met al zijn poorten, torens, opgangen en mezekouwen en houdt dit alles met zorg in stand; ook Nürnberg, heeft ten deele haar zwaren grijzen ringmuur met zijn overdekten weergang en steenen opgangen en torens nog bewaard.

Afb. N°. 8. Gevecht.

Waar eene stad in elk opzicht volkomen vrij was en door geen bijzondere terreinsomstandigheden, geen rivier of beek, geen kasteel, geen grafelijk of geestelijk goed belemmerd werd, gaf zij aan heur ringmuur 't liefst den cirkelvorm, of dien zoo na mogelijk, als zijnde den eenvoudigsten, kortsten, den 't gemakkelijkst overzienbaren, en overal even sterken muurvorm, die bovendien nog het groote voordeel aanbood, dat elk gedeelte nagenoeg even ver uit het centrum der stad gelegen, bijna even snel bereikbaar was.

Oud-Middelburg.

Duidelijk zichtbaar spreekt het vroeger bestaan van haar eersten, haar cirkelvormigen ringmuur nog steeds in den plattegrond der stad Middelburg, zie afb. N°. 9, ons tevens hare afmeting aangevende tijdens de XIII^{de} eeuw, groot 350 M. in diameter en dus een oppervlak beslaande van ruim 9½ hectare.

Afb. N°. 9. Plattegrond in vogelvlucht der stad Middelburg van A°. 1594, door P. Bast, waarop tevens voorkomt haar uitleg van 1578—'91.

Rond den in de IX^de^ eeuw aldaar tot beveiliging tegen de Noormannen gebouwden, doch later verdwenen burcht, had zich eene woonbuurt gevormd, die zich tot eene handelsbuurt, tot eene marktplaats ontwikkelde, reeds vóór 1206 stadsrecht bezat, en zich toen of reeds vroeger, in navolging van dien ouden burcht, ringvormig ommuurde.

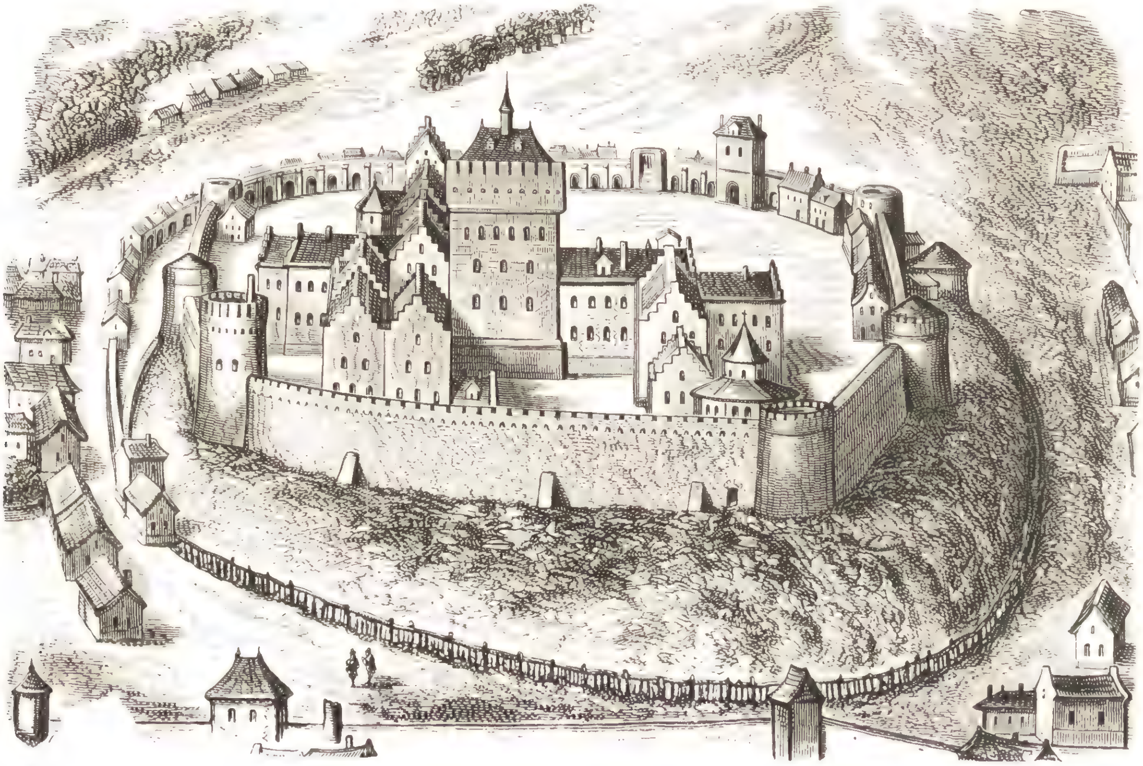

Afb. N°. 10. Nijmegen. Plattegrond in vogelvlucht, ontleend aan G. Braun's Steden-atlas. ± A°. 1575, groot aldaar 33 bij 39^5 cM.

Oud-Nijmegen.

Minder duidelijk spreekt, zie afb. N°. 10, het juiste beloop van den oudsten ringmuur in het plan dezer stad, een langwerpig grond-

vlak van onregelmatigen vorm beslaande, waarvan de langste, de evenwijdig met de Waal loopende diameter eene lengte van ± 485 M.

Afb. N°. 11. De Burcht te Nijmegen, naar een teekening uit de XVII[de] eeuw.

en de, dezen kruisende, eene lengte van ± 412 M. heeft. Binnen dien muur, lag vóór dien, volgens den archivaris der stad [1]), het Romeinsche kamp en nádien de Carolingische stad.

Evenals in Leiden lag ook hier de oude stad niet om, maar naast en beneden den Carolingischen burcht, afb. N°. 11, welke, de geheele ruimte van een heuvel beslaande, aan zijn voet gemeten groot ± 120 M. in diameter, binnen zijn ringmuur, een grondvlak van langwerpigen vorm, van 73 bij 90 M. innam. Onder de bescherming van het keizerlijk kasteel had zich, het door Claudius Civilis verbrande Oppidum Batavodorum, het oude Noviomagus, in de tweede helft der VIII[ste] eeuw opnieuw ontwikkeld, en dat kasteel diende den bewoners, tijdens de Noormannen bij herhaling tot

[1] Zie de „Vraagstukken in de Geschiedenis van Nijmegen's Voortijd", in de Bijdragen van Gelre, jaarg. 1906, door H. D. J. van Schevichaven.

burcht, werd tusschen 875 en 882, door dezen ingenomen en ten eigen behoeve versterkt, en toen zij ten jare 925 de stad kwamen plunderen en verbranden, was de burcht weder aller wijk- en verdedigingsplaats, evenals tijdens hun laatste bezoek in het jaar 1010.

Oud-Breda.

In volle karakter spreekt op afb. N°. 12 de nagenoeg cirkelvormige ringmuur van oud-Breda, die ten jare 1350—1410 door haar Heer der stad, Jan van Polanen, aangelegd, een 180 jaar, tot aan 1531 haar vorm en afmeting bepaalde.

De burcht buiten dien ringmuur uitspringende, vormde daarmede een verdedigbaar geheel door eene eigen gracht met poort echter omsloten. Op het duidelijkst blijkt uit deze afbeelding, wat een Stadsmuur uit het midden der XIV^de^ eeuw onderscheidde van een

Afb. N°. 12. De stad Breda, zooals zij A°. 1350 werd ommuurd.

Burchtmuur uit de IX^de^ eeuw; het is niet eenvoudig meer een cirkelvormige muur, met zijn nissen den weergang met gekanteelde

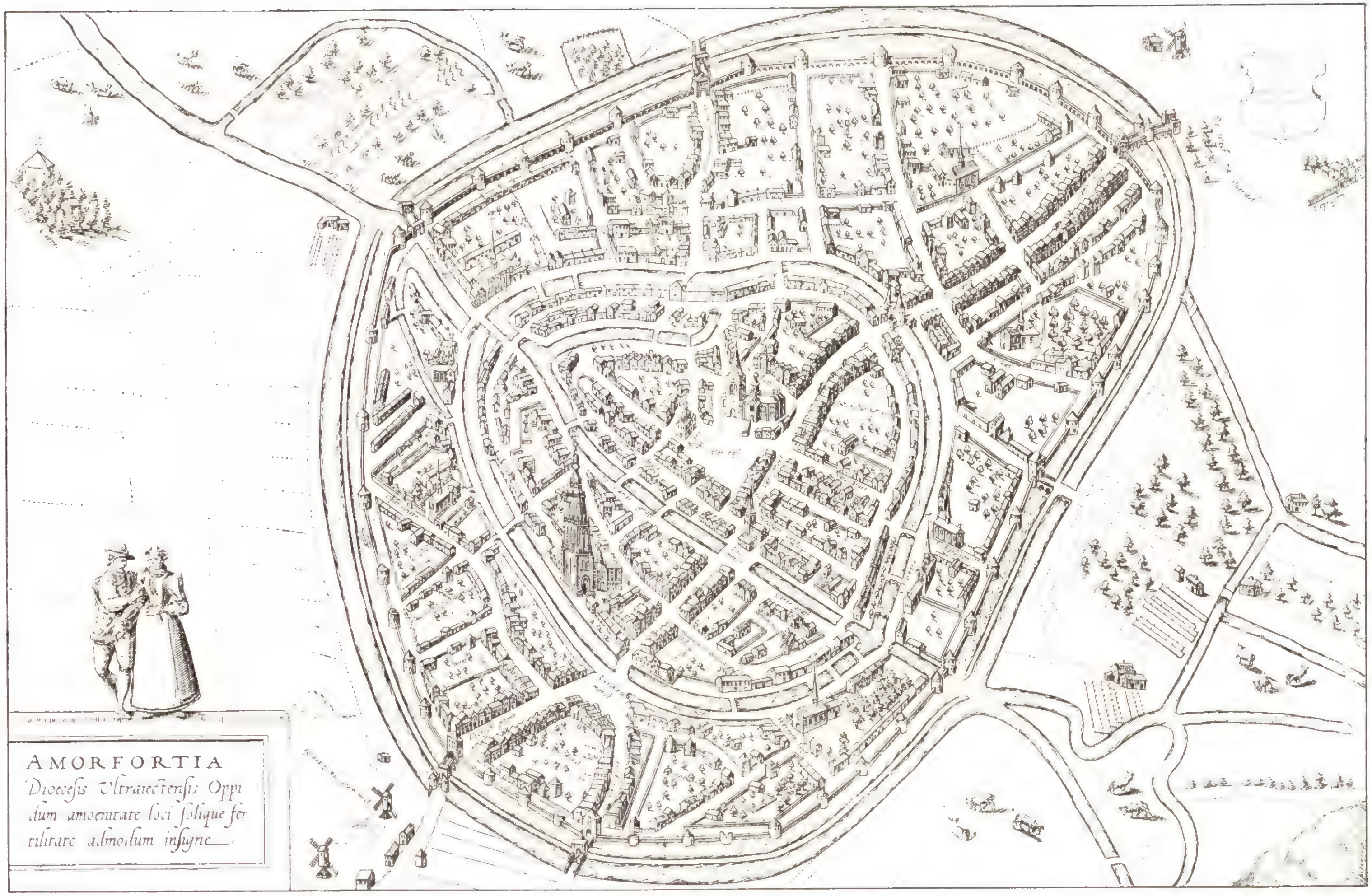
borstwering dragend, maar in dien muur bevinden zich nu, behalve de drie stadspoorten en de kasteelpoort, op vrij regelmatigen onderlingen afstand, muurtorens en uitgekraagde mezekouwen, deels ter versterking, deels ter betere verdediging en bescherming van den muur aangebracht en in gebruik gekomen, nadat men op de kruistochten kennis had gemaakt met de ommuringen van de steden in het oosten. Bij haren uitleg en den bouw harer nieuwe verdedigingswerken tegen het midden der XVI^de^ eeuw, verwisselde zij dezen cirkel- tegen den driehoeksvorm en niet zoodra waren in 1536 die nieuwe werken voltooid, of de oude muur met zijn torens en poorten werd afgebroken, een slopingswerk, dat vier jaren tijd heeft gekost.

Oud-Amersfoort.

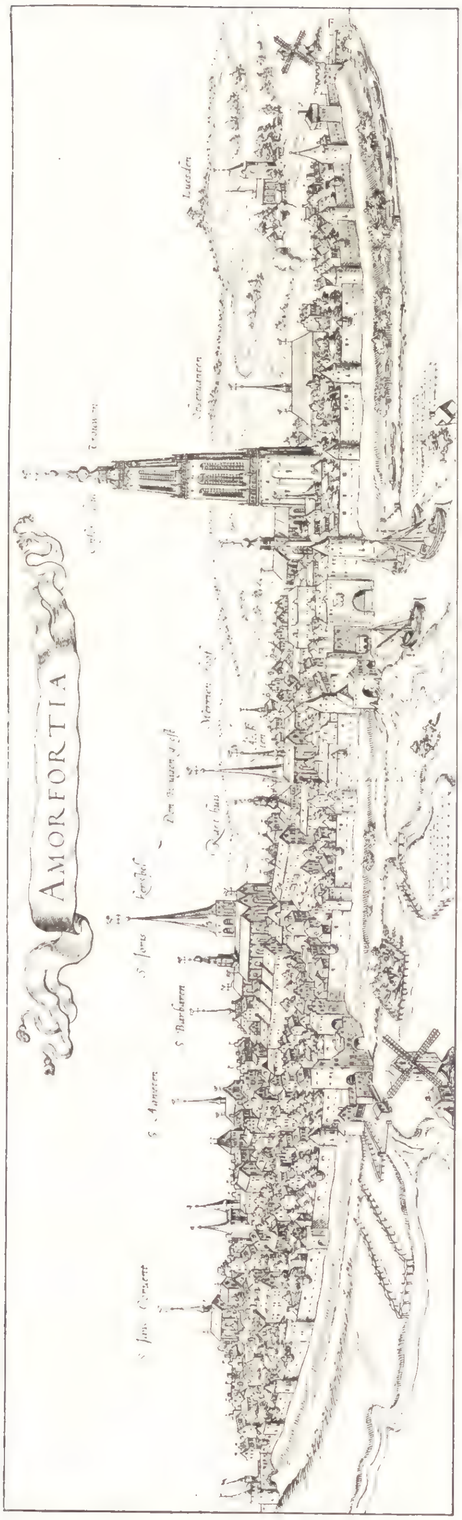
Afbeelding N°. 13, een plan in vogelvlucht dezer stad van omstreeks 1580 [1]), terwijl afb. N°. 14 haar toenmalig aanzicht voorstelt, toont nog geheel de oude binnenstad, omgracht en omsloten, zooals zij was tijdens de XIII^de^ en tot in het laatst der XIV^de^ eeuw. Ten jare 1269 door Otto Graaf van Gelder belegerd en ingenomen, werd zij verplicht met hare omwalling hare grachten te dempen, waarna zij zich veiligheidshalve omsloot met een ringmuur van eenigszins onregelmatigen vorm, van 465 bij 500 M. diameter en met eene nieuwe, breedere gracht, tegen of in welken muur later, inzonderheid langs de oostzijde, tal van stinsen, haar zgn. muurhuizen werden aangebouwd, met name Tijnnenburg, Rommelenburg, Bollenburg, enz., die, hoezeer verbouwd en gewijzigd, ten deele nog bestaan.

Ook de verdedigingsgracht dier binnenstad is als Singel nog bijna geheel aanwezig, evenals de beide zijtorens van eene harer poorten, die der Camppoort in de Langstraat. Rond die oude stad en in het benoorden

[1]) Opdat die stede-plattegronden door G. Braun in zijn beroemden atlas in vogelvlucht gegeven aan de vijanden des geloofs niet onder de oogen zouden komen, „hebben wij", zegt hij, „daarbij doen afbeelden de kleederdrachten der verschillende naties, zoowel van het voortreffelijke als van het minder voortreffelijke geslacht; om die reden, zullen die wreede Turken (voor wier oorlogsplannen men destijds beducht was), die volstrekt geenerlei afbeelding, hetzij gegraveerd of geschilderd dulden, zich dit werk niet aanschaffen, zelfs al zoude het hen van het hoogste nut kunnen wezen." Vandaar dat op alle stedekaarten van Braun enkele poppetjes voorkomen, zooals op die van Amersfoort, afb. N°. 13, op die van Zwolle, afb. N°. 16, enz.

Afb. N°. 13. Amersfoort in vogelvlucht omstreeks A°. 1580. Uit den Steden-atlas van G. Braun.

Afb. N°. 14. Aanzicht van Amersfoort omstreeks A°. 1580. Uit den Steden-atlas van G. Braun.

daarvan gelegen Camp, vormde zich echter, toen de woonruimte binnen de ommuring onvoldoende werd, eene vóór- of buitenstad, wier bewoners, de buitenpoorters, uit vrees voor overvallen en brandstichting, bij herhaling op eene eigen ommuring met omgrachting en bepoorting aandrongen, een werk van zoodanige beteekenis en kosten, dat, hoezeer omstreeks 1381 daarmee een begin werd gemaakt aan de oostzijde, die nieuwe of tweede ringelmuur eerst in 1450 met hare poorten en torens voltooid was.

Een tijdlang zelfs, werden alle straffen in steenboeten omgezet en waren zij die misdreven hadden, verplicht tot levering van twee tot vijfentwintig duizend steenen voor die ommuring; nog in 1443 verbond zich de jonge stad Baarn tot het bouwen van twintig Roeden muyrs en tot het onderhoud van dat muurgedeelte ten eeuwigen dage.

Evenals Aken nog in 1727, had Amersfoort toen en nog jaren nádien een dubbelen ringmuur, één om haar binnenstad van ± 1550 M. omtrek, en één om haar buitenstad van ± 2850 M. omtrek, bij 750 en 1000 M. diameter.

Feitelijk had zij toen dubbele verdedigingswerken, een binnenringmuur met eigen poorten, torens en omgrachting en een

buitenringmuur, „22 voeten hoog glad opgemetseld en aan de binnenkanten met pilaren voorzien, over de welke, dat is van de een op de ander steenen Boogen geslagen zijn, waarover men konde gaan, zijnde tusschen die pylaars ook spyegaaten geweest om daardoor op den vijand te kunnen schieten. Aan dien Ringelmuur worden steene wacht- of waaktorens gevonden (afb. N°. 13 toont er 39) die meest rond zijn, welke voorheen mede tot verdediging der stad hebben gediend en daarom niet wijder van malkanderen dan dat het schietgeweer van die tijd van weerszijden wel ter halverwege konde reiken. Behalve deze Toorens zijn er noch Sentinelhuiskens of Koirhusen tusschen beide geweest, die in de muuren gemetselt waren en half buitenwaarts uitstaken" (zie afb. N°. 14), aldus A. van Bemmel in zijne beschrijving dier stad ten jare 1760.

Met de voltooiing van den buitenmuur verloor de binnenringmuur echter zijn beteekenis en daardoor van lieverlede ook de noodige zorg en het onderhoud, en toen zijn waarschijnlijk hier en daar zelfs ten koste van de breedte der binnengracht de Muurhuizen aldaar ontstaan, waarbij gedeelten van den ouden ringmuur verdwenen òf benut werden.

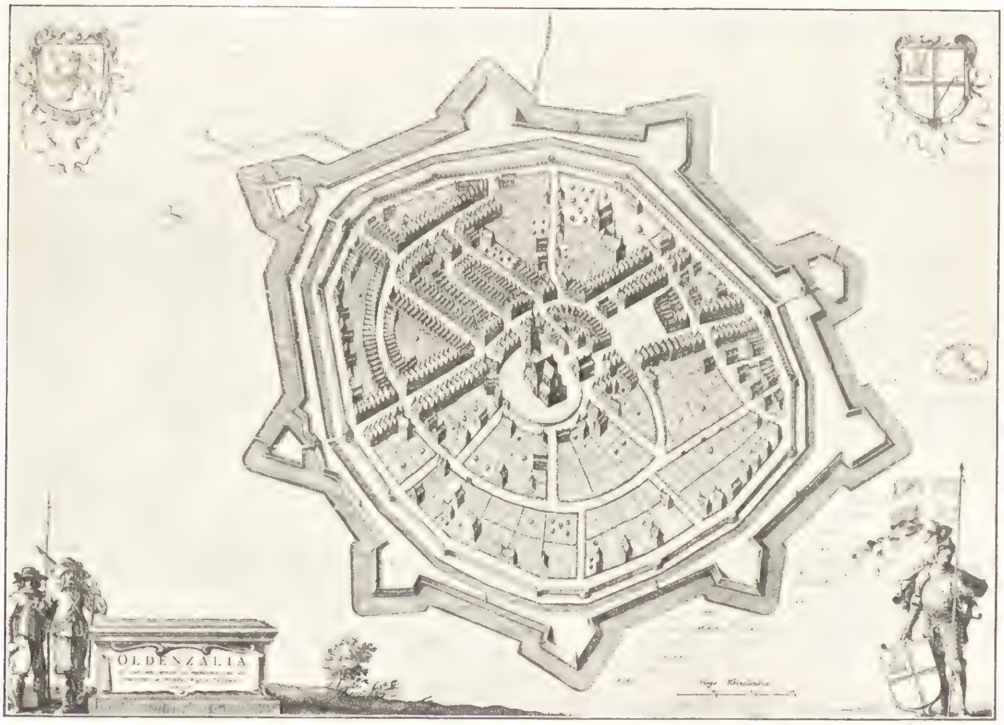
De buitenringmuur is blijven bestaan tot in het jaar 1829 en ten deele toen en verder nàdien afgebroken, ook de ravelijnen en halve manen tegen het midden der XVII^de^ eeuw om dien muur ter meerdere versterking der stad aangelegd, zijn, na in verval gekomen te zijn, verdwenen en dit te eer, daar deze in eene laagte gelegene stad, met de toename van de draagkracht van het geschut, hare waarde als veste had verloren.

Oud-Oldenzaal.

Duidelijker nog dan in het plan der voornoemde stad spreekt de vroegere ringmuur in het plan van ± A°. 1620 der stad Oldenzaal, afb. N°. 15. Die oude hoofdplaats van Twenthe, zou volgens de berichtgevers reeds in het begin der IX^de^ eeuw, door Balduinus van Cleve, die er als eerste graaf van dat landschap zijn verblijf nam, met een houten staketsel en eene gracht zijn versterkt, een staketsel, misschien nà het midden der XI^de^ eeuw, toen zij eene marktplaats was geworden, door een ringmuur vervangen, waarop de straten der binnenstad straalsgewijze uitloopen. Die aanleg dagteekent hoogstwaarschijnlijk eerst van haren herbouw na den grooten brand op 5 Nov., op St. Lebuinus-dag van het jaar 1429, toen bijna

de geheele stad een prooi der vlammen werd. Sedert herhaaldelijk belegerd en geplunderd, kwam zij eerst in 't begin der XVI[de] eeuw weder tot eenigen bloei.

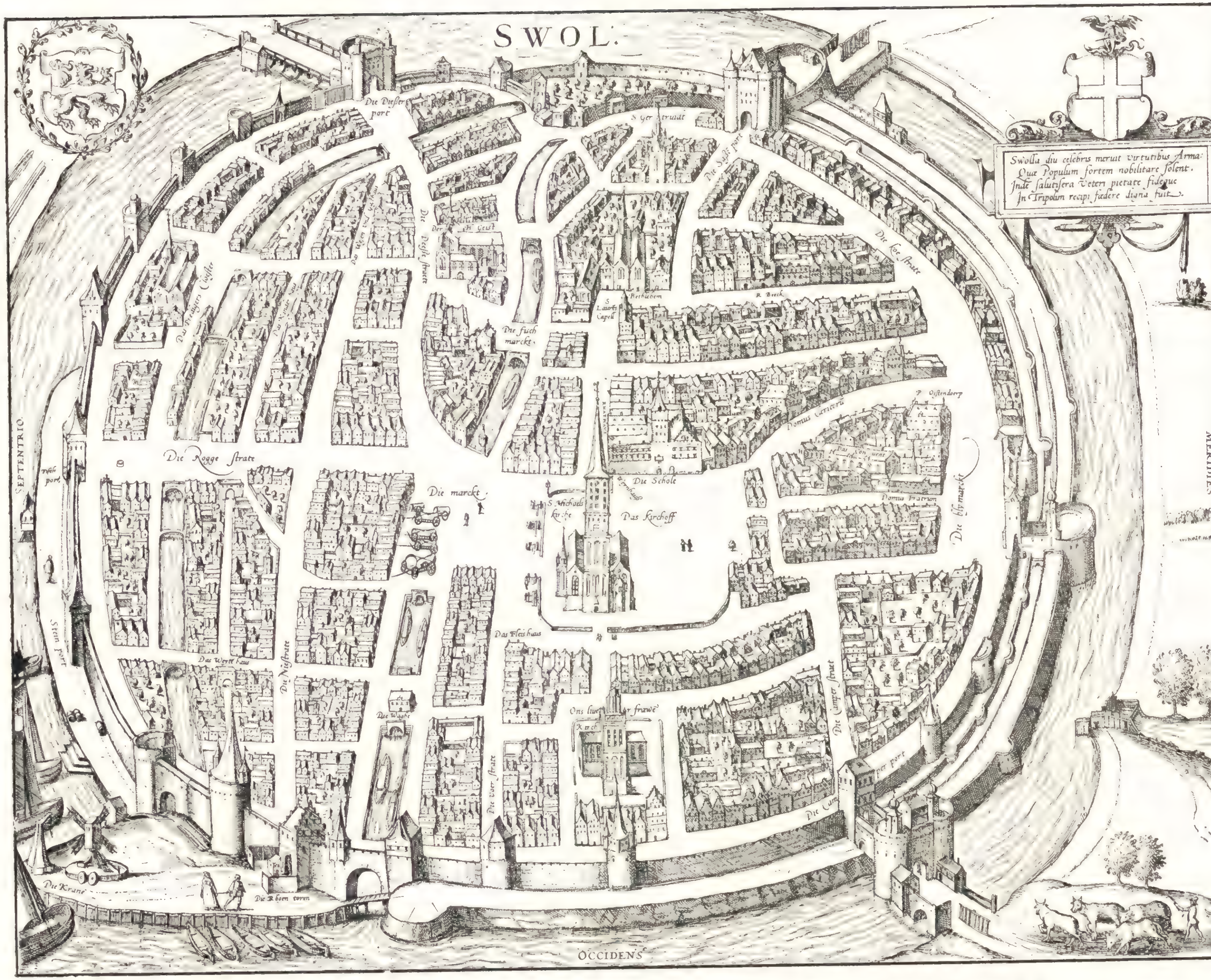
Buiten om hare omgrachting vormde zich nu eene woonbuurt, rond welke een nieuwe een buiten-ringmuur met gracht werd aangelegd, met zijn drie poorten en hoektorens op het plan duidelijk

Afb. N⁰. 15. De stad Oldenzaal in 1620.

zichtbaar, en om dien ringmuur werd in dezelfde eeuw nog een aarden wal met zes bastions, drie ravelijnen en eene breede gracht aangelegd.

Ten jare 1626 door Frederik Hendrik belegerd en ingenomen, werd zij op last der Staten alstoen ontmanteld, en „alle de huislieden van rondsomme tusschen de 15 en 20 jaar, ten getale van 2000 ontboden, die hare poorten en muren afbraken en met de wallen hare grachten vulden, tot geen klein misnoegen der ingezetenen, die nu voortaan, als in eene opene plaats aan de strooperijen van al wie wilde waren blootgesteld, daarom in 1644 hare stad weder eenigszins sloten en de drie poorten renoveerden"; aldus A. J. van der Aa.

Afb. N⁰. 16. Plan in vogelvlucht der stad Zwolle omstreeks A°. 1580, ontleend aan den Steden-atlas van G. Braun.

De oude ringmuren, hoewel verdwenen, bleven echter, evenals in Amersfoort, tot heden toe den hoofdvorm dezer stad bepalen.

Oud-Zwolle.

Op het karakteristiekst komt de vroegere ringmuur uit in het plan in vogelvlucht van ± 1580 der stad Zwolle, afb. N°. 16. Het dorp Zwolle, dat in de jaren 1230—31 den Bisschop van Utrecht met geld en manschappen had bijgestaan in zijnen strijd tegen de Drenthen, kreeg in dank daarvoor van dezen in 1233 stadsrecht, met de uitdrukkelijke vergunning zich door eene gracht en houten wal te mogen beveiligen tegen de geweldenarijen der in den omtrek wonende stins- of kasteelbewoners. Onmiddellijk werd met behulp van de boeren uit den omtrek daartoe door den Bisschop opgeroepen, die omgording tot stand gebracht, die al dadelijk tot den bloei der plaats medewerkte, daar tal van buitenlieden, bij herhaling door die kasteelbewoners beroofd of tot heerendiensten gedwongen, nu binnen die veste opname verzochten, die tot in het jaar 1324 hare vrij primitieve omwalling met palissadeering en omgrachting behield.

In dat jaar echter, in den nacht van 4 Mei, onvoorziens door eene bende onder aanvoering van een der Heeren van Voorst overvallen, werd zij totaal verbrand en dientengevolge nu in 1326 geheel ommuurd en tegelijkertijd iets uitgelegd. De breede gracht van af den Rhoon-toren tot Sint Gertruidt's (zie de afb.), door de stad loopend, was haar noordelijke buiten- of muurgracht, tot zij in 1396 noordwaarts werd uitgelegd, en die uitleg werd ommuurd en omgracht. Eerst eene eeuw later, in 1495, kreeg haar ringmuur den vorm en omtrek op de afb. voorgesteld, een ringmuur van af de Camper- tot de Sassepoort nog versterkt door twee andere daarmede concentrisch loopende muren in verschillende tijdperken aangelegd, voorzien met halfronde torens en een groot rondeel; ter zelfder tijd veranderde nu de noordelijke buitengracht van 1396 in een binnengracht, ter plaatse der Roggestraat overwelfd.

Ook in tal van andere steden, is eene cirkel- of ovaal-vormige vroegste ommuring en omgrachting nog zeer goed uit het beloop harer oude straten te onderkennen, duidelijk vooral in Bergen-op-Zoom, Groningen, Rhenen en Tiel, terwijl in andere steden de ommuring, op grond van terreinsomstandigheden, een geheel andere als den ringvorm verkreeg.

Bij de aan rivieren gelegen steden, die zich meestal in lengterichting langs den rivieroever ontwikkelden, kreeg de ommuring dan ook meesttijds een langwerpige, hetzij rechthoekigen, hetzij half ovalen of half ronden vorm.

Oud-'s-Hertogenbosch.

Het eigenaardigste wel was, zie afb. N°. 17, de ommuringsvorm der stad 's-Hertogenbosch. Bij het jachthuis toch, omstreeks 1172 door Hendrik, regent van Lotharingen dichtbij het te Orthen gelegene kasteel en landgoed zijns vaders, Hertog Godfried, in diens bosch gesticht, vestigden zich met zijn toestemming verschillende bewoners aan de riviertjes de Aa en de Dommel [1]), en vormde zich weldra een klein handelscentrum; doch die van Heusden, bevreesd dat zulks den handel harer stad zoude benadeelen, vonden goed die opkomende buurt in 1183 totaal te verwoesten en te verbranden.

Nauwelijks was Hertog Hendrik dan ook in het voorjaar van 1185 van zijn tocht naar het Heilige Land teruggekomen, of de uitgeplunderde en verdreven bewoners kwamen tot hem, hun nood klagend en zijn hulp en bescherming inroepend. De Hertog, met hun leed begaan, hield raad met de schouten van de voornaamste steden van Brabant, met Antwerpen, Brussel en Leuven en met behulp dier steden werd nu besloten eene veste, eene ommuurde stad voor hen te bouwen, en elk dier drie steden nam nu de kosten voor den bouw van eene harer drie poorten op zich. Doch toen Brabant ten jare 1202 betrokken werd in den oorlog tusschen den Graaf van Holland, Dirk VII, en den Bisschop van Utrecht, werd de jeugdige stad, 's-Hertogenbosch, door het Hollandsche leger na een beleg van 7 dagen op den 6^{den} September ingenomen, geplunderd en verbrand.

Daarom werd zij nu sterker dan vroeger herbouwd en met een steenen ringmuur voorzien, en de drie genoemde steden herbouwden de verwoeste poorten, Leuven de Gevangenpoort, Brussel de Heilige Kruispoort en Antwerpen de Lieve Vrouwepoort; poorten, staande elk op één der hoeken van het ommuurd driehoekig grondvlak, feitelijk slechts bestaande uit een groot marktplein, rondom door

[1]) Zie daaromtrent J. C. A. Hezenmans. „De stichting van 's-Hertogenbosch in 1185."

gebouwen omzet, dat men tot vorm voor dit nieuw aangelegd oppidum had aangenomen. Nog vóór het jaar 1196 werd de stad door den

Afb. N°. 17. 's-Hertogenbosch in de XIIde eeuw.

Hertog met volledige stedelijke voorrechten en vrijheden begiftigd, die tevens op zijn aandrang van den Keizer tolvrijheid op den Rijn ver-

kreeg, voorrechten, die haar ontwikkeling en bloei zóózeer bevorderden, dat zij zich reeds in 1250 verplicht zag oost-, west- en noordwaarts haar grondvlak uit te breiden, en zich opnieuw te ommuren en te bepoorten.

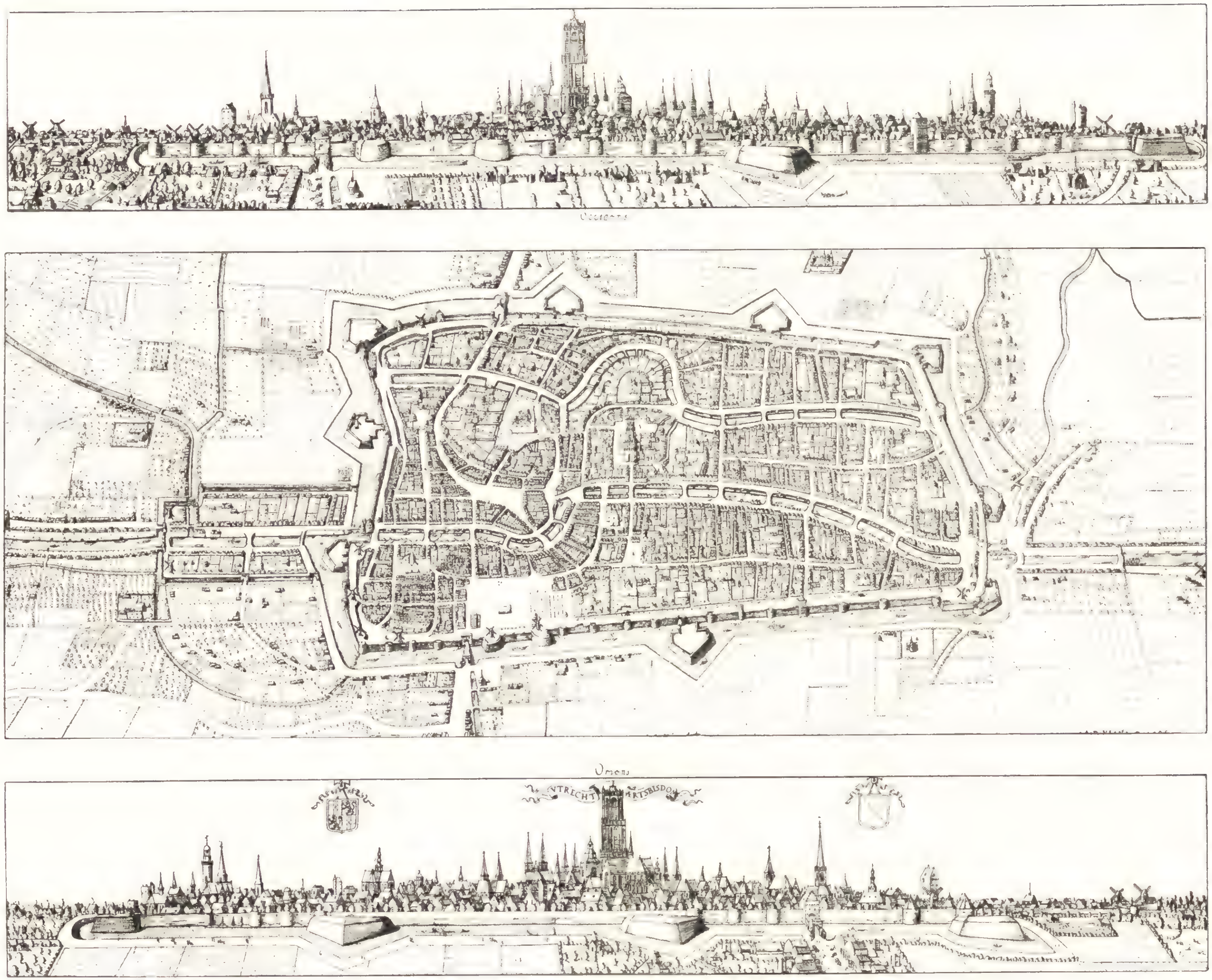
Oud-Utrecht.

Na Maastricht en Nijmegen, onze oudste riviersteden, ontwikkelde zich door een bijzondere omstandigheid, het in eene kromming van den Rijn gelegen oude Trecht (Trajectum) reeds vroegtijdig tot onze meest beteekenisvolle stad. In dat oude Trecht, misschien reeds tijdens de Romeinen als burcht ontstaan, alwaar de Frankische koningen een versterkt kasteel bezaten en een christenkerkje stichtten, rond hetwelk zich eene woonbuurt had gevormd, vestigde ten jare 692 of 693 Willebrordus zijn bisschopszetel en zoo groeide uit die woonbuurt nu de Bisschopsstad Utrecht.

Door de Noormannen in 857—858 genomen, verwoest en bezet, werd eerst tijdens Bisschop Balderik (918—977), omstreeks 930 dat oude Trecht met zijn burcht herbouwd en met muren en grachten omvest en opnieuw den zetel van het Bisdom, opnieuw een handelsplaats, zoodat zich reeds spoedig buiten en om die oude kern een nieuwe, een vóórstad, buiten Trecht of Ut-Trecht vormde, die als zijnde nog niet ommuurd, ten jare 1007 door de bewoners zelve werd in brand gestoken, om te voorkomen dat de in aantocht zijnde Noormannen, zich daarin zouden nestelen.

Nadien herbouwd en met stadsrecht begiftigd, wordt die nieuwe buitenstad, sedert Utrecht genoemd, omstreeks 1122 geheel ommuurd, omgracht en bepoort, en daarbij, wat pleit voor den bloei dier stad en hare verwachtingen destijds, alstoen zoovele kampen lands met hunne hofsteden binnen die ommuring opgenomen, dat zij, toen reeds de afmeting en planvorm verkreeg, welke zij in hoofdzaak tot in onzen tijd heeft behouden, zie afb. N°. 18, genomen naar eene gravure van J. van Vianen van A° 1598.

Haar ringmuur omsluit een onregelmatig langwerpigen rechthoek, door twee zich krommende grachten, te zamen den voorheen door de stad stroomenden Rijn vertegenwoordigende, in lengterichting doorsneden. Langs de Oude Gracht loopt tevens hare hoofdstraat van af de Weerdtpoort noord- tot de Tolpoort zuidwaarts, door eene tweede ietwat gebogen hoofdstraat, van af de Kathrijnepoort west- tot de Wittevrouwenpoort oostwaarts, rechthoekig gekruist. Op de

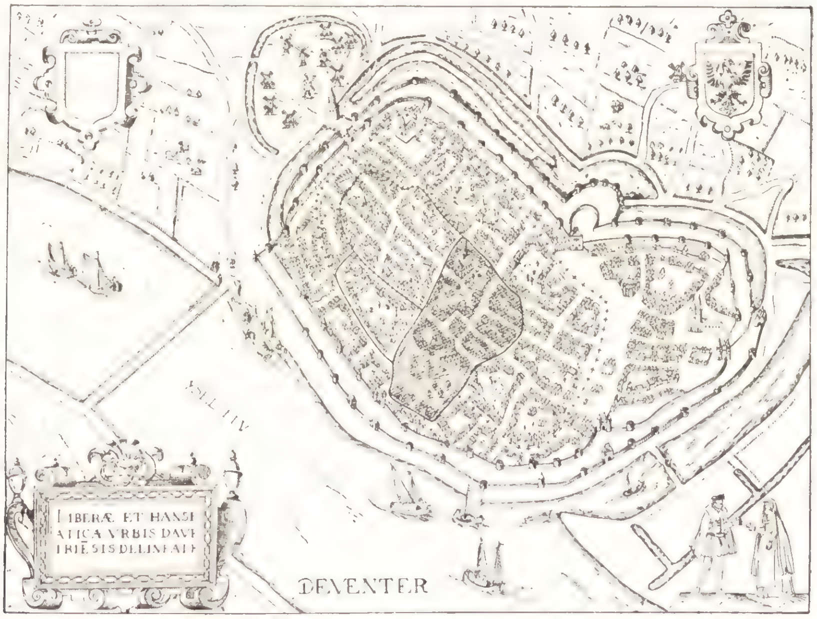

Afb. N⁰. 18. Plan in vogelvlucht met twee aanzichten der stad Utrecht van A⁰ 1598 door J. v. Vianen.

afbeelding is de stad nog geheel ommuurd, en bezit haar ringmuur behalve zijn poorten aan drie zijden ook nog het meerendeel zijner oude torens; het was een baksteenen ringmuur, waarvan in het tot plantsoen aangelegd oostelijk bolwerk dier stad, bezuiden de Wittevrouwenpoort, nog enkele gedeelten verscholen zitten.

Oud-Deventer.

Ook de oude handelsplaats aan den IJsel, Deventer, „alwaar reeds omstreeks het jaar 772 door Lebuinus een Christenkerkje werd

Afb. N⁰. 19. Deventer met haar dubbelen ringmuur ± A⁰. 1580.

gesticht [1]), had zich waarschijnlijk reeds vroegtijdig omwald en omgracht, althans het is naar deze stad, dat de Bisschop van Utrecht, in 857 voor de Noormannen vluchtend, zijn zetel verplaatste. Gedurende een 60 jaar was en bleef zij de Bisschoppelijke residentie en werd als zoodanig door de buitzoekende Noormannen in November van het jaar 882 geheel uitgeplunderd en verbrand.

[1]) Reeds ten jare 696 zou Willebrordus hier een bidkapel en in 718 Lebuinus een kerkje gesticht hebben, dat verbrand, in 776 door Ludger herbouwd zou zijn; zie daaromtrent Mr. J. Th. Verloren: „Lebuinus en zijne stichting te Deventer."

Op nevenstaanden plattegrond dezer stad, afb. N°. 19, is aangegeven de vermoedelijke ligging en omvang van het oudste stadsgedeelte, dat ommuurd en omgracht reeds vóór de XIII^{de} eeuw bestond. Daar omheen vormde zich allengs eene buitenbuurt, eene nieuwstad, die misschien reeds vóór het einde der XIII^{de} eeuw is ommuurd en omgracht, en rond deze, breidde de door haar handel bloeiende stad zich opnieuw uit, een uitleg onder aantrekking van de Bergkerk met bijbehoorenden grooten wijk, in de XIV^{de} eeuw bemuurd, bepoort en betorend en daarna tot meerdere veiligheid rondgaand nog met een tweeden ringmuur met verdedigingstorens en poorten voorzien.

Bestonden er nog plattegronden dezer stad uit het laatst der XIV^{de} of uit het begin der XV^{de} eeuw, dan zou men daarop waarschijnlijk niet minder dan vier nagenoeg concentrische ringmuren zien, die, nadat de stad in de XVII^{de} eeuw met een gordel van nieuwe verdedigingswerken was omgeven, alle zijn verdwenen; slechts enkele torens en muurgedeelten van de binnenste der beide buitenringmuren zijn er nog overgebleven.

Oud-Kampen.

Meer dan in Deventer, ligt in den planvorm der stad Kampen, het karakter eener rivierstad. Blijkens die afbeelding, genomen naar eene gravure van P. Utenwael van 1598, ligt hare langszijde ter volle lengte bijna evenwijdig met de rivier den IJsel, door een steenen ringmuur met tal van poorten en torens en een aanlegwal van die rivier gescheiden, welke muur in 1337 de houten omvesting verving. Niet minder dan een 12-tal dwarsstraten en een 10-tal gangen loopen van de hoofdstraat, de stad over de geheele lengte doorsnijdend op de rivier uit, ten bewijze, hoezeer men er prijs op stelde om op 't spoedigst aan haren oever te kunnen komen. Oorspronkelijk was de verhouding van de breedte der stad tot hare lengte als die van 1 tot ± 5, van ± 250 M. tot 1200 M., en lag langs de binnenzijde van de door de stad loopende Burgwalsgracht, haar oostelijke ommuring. Meerdere grond echter tot woningruimte behoevend, besloot men in 1462 de stad uit te leggen en te vergrooten en de Nieuw-Stad, welke zich buiten de ommuring reeds vormde, daarbij aan te trekken, waardoor hare breedte van 250 tot 370 M., en hare lengte van 1200 tot 1360 M. toenam. In de jaren 1462—1499 werd de nieuwe ringmuur gebouwd, die op de afbeelding met zijn bogen,

poorten en torens duidelijk zichtbaar is, terwijl waarschijnlijk toen de oude muur langs den burgwal met zijn doelloos geworden poorten en torens is afgebroken.

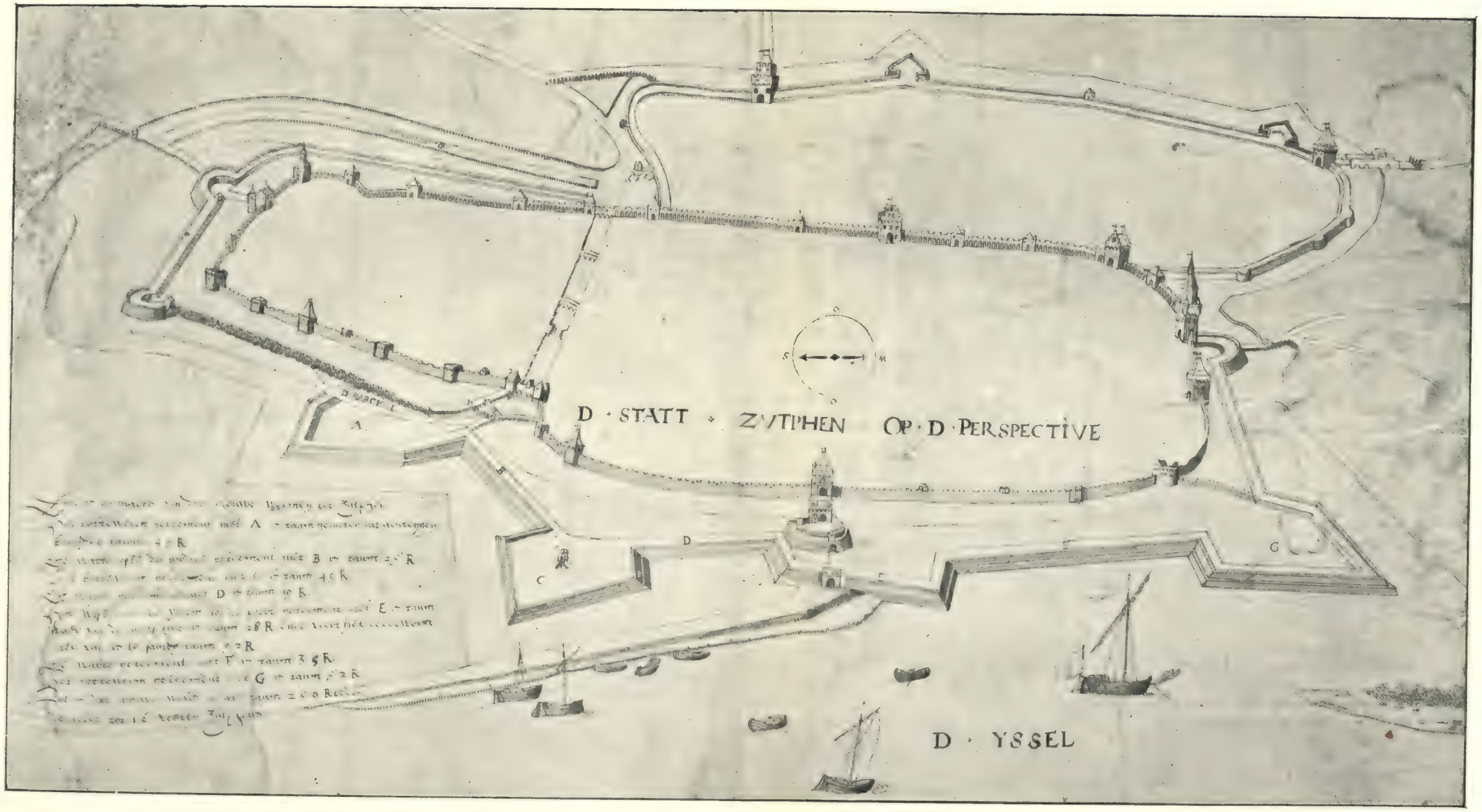
Oud-Zutphen.

Te oordeelen naar eene XVII^de^-eeuwsche teekening in het Rijksarchief te Arnhem aanwezig, de nieuwe (of XVII^de^-eeuwsche) werken tot Zutphen voorstellende, zie afb N°. 20, had ook het oude gedeelte dier aan den IJsel gelegen handelsstad, een langwerpig ovalen vorm. In werkelijkheid was dit echter geenszins het geval [1]), en was dat gedeelte juist vierkant van grondvlak, zijnde breed en diep ± 400 M., door twee elkaar kruisende hoofdstraten, op de vier hoofdpoorten uitloopend, in het midden doorsneden. Van dat oude gedeelte, dat waarbinnen op de afbeelding het opschrift staat, vormde echter een ovaalvormig gedeelte, ter plaatse der tegenwoordige Markt, begrensd door eene gracht en omwalling, de oudste of eerste stadskern, die reeds vroegtijdig, door aantrekking van de buitenwijk, welke benoorden haar gracht aan de Berkel was ontstaan, zich in oppervlak verdubbelde en toen vierkant van grondvlak werd.

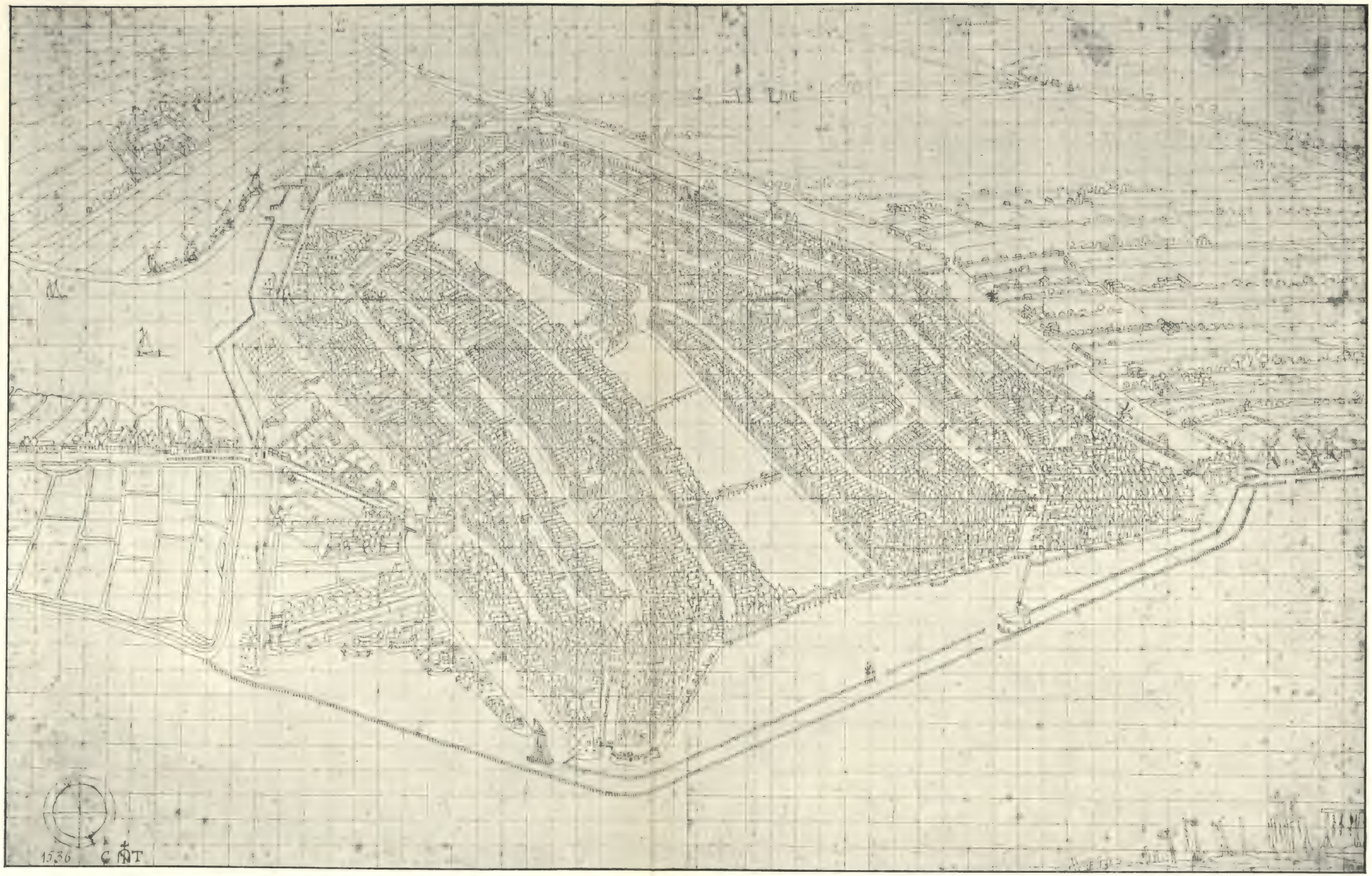
Reeds in 1095 een oppidum genoemd, wist zij ten jare 1190 van den Graaf stadsrecht te verkrijgen en trok nu in het begin der XIV^de^ eeuw, de Nieuw-Stad, groot 285 bij 295 M., benoorden de Berkel ontstaan, bij zich aan, eene Nieuw-Stad ten jare 1312 door den gekanteelden ringmuur met zijn bogen, poorten en torens omsloten en met zijn beide waterpoorten over de Berkel op de afbeelding voorgesteld, een muur ter zelfder tijd, misschien om de oude stad doorgetrokken. Dank zij haar handelsbeteekenis en bloei vormde zich beoosten van dien ringmuur allengs weder een buitenwijk, een vóórstad, groot ± 400 bij 600 M., de spitaal- of hospitaalstad, omstreeks 1450 ommuurd en bij de stad aangetrokken, en wiens walmuur niet meer met torens maar met rondeelen en bolwerken voorzien, tevens aantoont de veranderingen door het nieuwe, het vuurgeschut, in de verdedigingswerken gevorderd. Kennelijker dan bij menig andere stad, spreekt met uitzondering van haar eersten vorm uit haar plan, haar achtereenvolgenden uitleg.

---

[1]) De onderlinge verhoudingen en de juiste planvormen laten op tal van in vogelvlucht geteekende oude stadskaarten meestal zooveel te wenschen over, dat men slechts na voorafgaande raadpleging met de kadastrale plannen daaruit gevolgtrekkingen mag of kan maken.

Afb. N°. 20. De tweevoudige uitleg en de vestingwerken der stad Zutphen. Naar eene teekening uit het Rijksarchief te Arnhem.

Afb. N°. 21. Plattegrond in vogelvlucht van Amsterdam ten jare 1536 door C. Antoniszoon. Naar de oorspronkelijke teekening in de collectie „Fodor".

Van onze overige aan rivieren gelegen steden, hebben of liever hadden vooral Dordrecht, Rotterdam en Weesp, een, het rivierbeloop volgenden langwerpig gerekten planvorm, met tal van op de rivier uitloopende dwarsstraten, en dus het eigenlijke karakter eener rivierstad, een planvorm, dat wij mede in buitenlandsche riviersteden, als Keulen, Londen, Lubeck, Parijs, enz. op het sprekendst terugvinden.

Oud-Amsterdam.

Amsterdam is te dezen te merkwaardiger, daar haar plattegrondsvorm, zoolang zij in hoofdzaak een visscherswijk was, die van eene Rivierplaats bleef, ter weerszijden langs de rivier den Amstel gelegen, en met die rivier tot midden-, tot hoofdverkeersweg.

Van lieverlede echter eene handelsplaats en eene Zeestad wordende, verplaatst zij haar basis nu IJwaarts en wordt de IJkant nu haar verkeerskade, waarop al hare bevaarbare grachten uitkomen, eene kade, die zij, ter wille van haar onbelemmerd scheepvaartverkeer niet als Kampen, Nijmegen en Keulen, met een muur, met poorten en torens afsloot, maar geheel open liet, slechts voorzag van een dubbel paalwerk, een paar rondeelen en een drietal zware torens, zie afbeelding N°. 21. Trouwens eerst tegen het laatst der XV^de^ eeuw besloot zij zich te ommuren en haar ringmuur met zijn bogen, torens en poorten, op de afbeelding zichtbaar, en in de jaren 1482 gebouwd, toont met zijn geschutgaten, één in elk der boognissen waarop de omgaande weergang rustte, dat de stadskanonnen alle aan den voet van den muur en nog niet op dezen stonden, en dat de Ingenieur door wien die ommuring werd ontworpen en uitgevoerd, nog weinig ervaring had van het toenmalig vernielvermogen van het vijandelijk vuurgeschut.

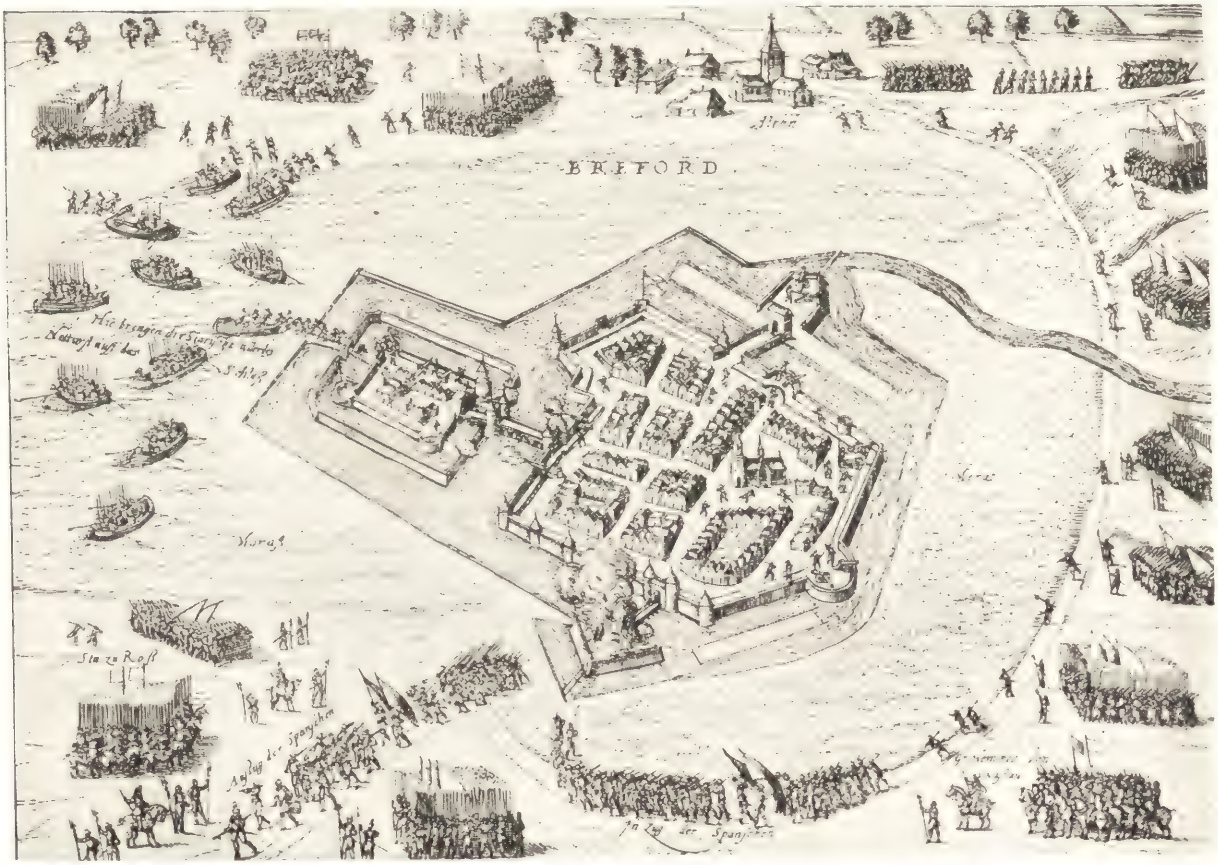
Kasteelsteden.

Grootere onderscheidenheid in plan- en in ommuringsvorm dan de Riviersteden, vertoonen de Kasteelsteden, zijnde de steden welke ontstonden uit eene woonbuurt, die zich bij of rond een Grafelijk, Bisschoppelijk of ander kasteel had gevormd, en, hoezeer het kasteel zelf in verloop van tijd meestal spoorloos verdween, in haar planvorm toch meesttijds nog haar ontstaan als kasteelstad doen kennen.

Lag het kasteel geheel buiten de stedelijke ommuring en had de stad zich op een vrij terrein of langs eene rivier of beek daar-

naast ontwikkeld, zooals Bredevoort, zie afb. N°. 22, als Heukelum, zie afb. N°. 23, als Kuilenburg, zie afb N°. 47, als Medemblik, Schiedam, Wijk-bij-Duurstede, IJselstein, enz., dan volgde de ommuring ongehinderd den omtrek der stad.

Lag echter het kasteel deels in, deels buiten den stadsomtrek, zooals in Asperen, zie afb. N°. 24, zooals in Leerdam, in Montfoort, zie afb. N°. 44, in Vianen, enz., dan onderbrak dat kasteel met zijn eigen omgrachting en ommuring of met zijn voorhof den stadsringmuur, voor dat gedeelte dan ook de bevestigings- en verdedigingstaak der stad overnemende.

Afb. N°. 22. De kasteelstad „Bredevoort" in de XVIIde eeuw.

Was echter het kasteel van lieverlede geheel binnen de stadsommuring en omgrachting gekomen, zooals in Bergen-op-Zoom, Goes, Gouda, Grave, Hattem, Helmond, Heusden, Woer-

den, enz. en gelijk dan meestal het geval was, aan den buitenkant der stad gelegen, dan sloot het zich bij de verdedigingswerken der stad aan en vormde daarmede een samenhangend geheel.

Afb. N°. 23. Plan in vogelvlucht van Heukelum, in de XVI^de eeuw.

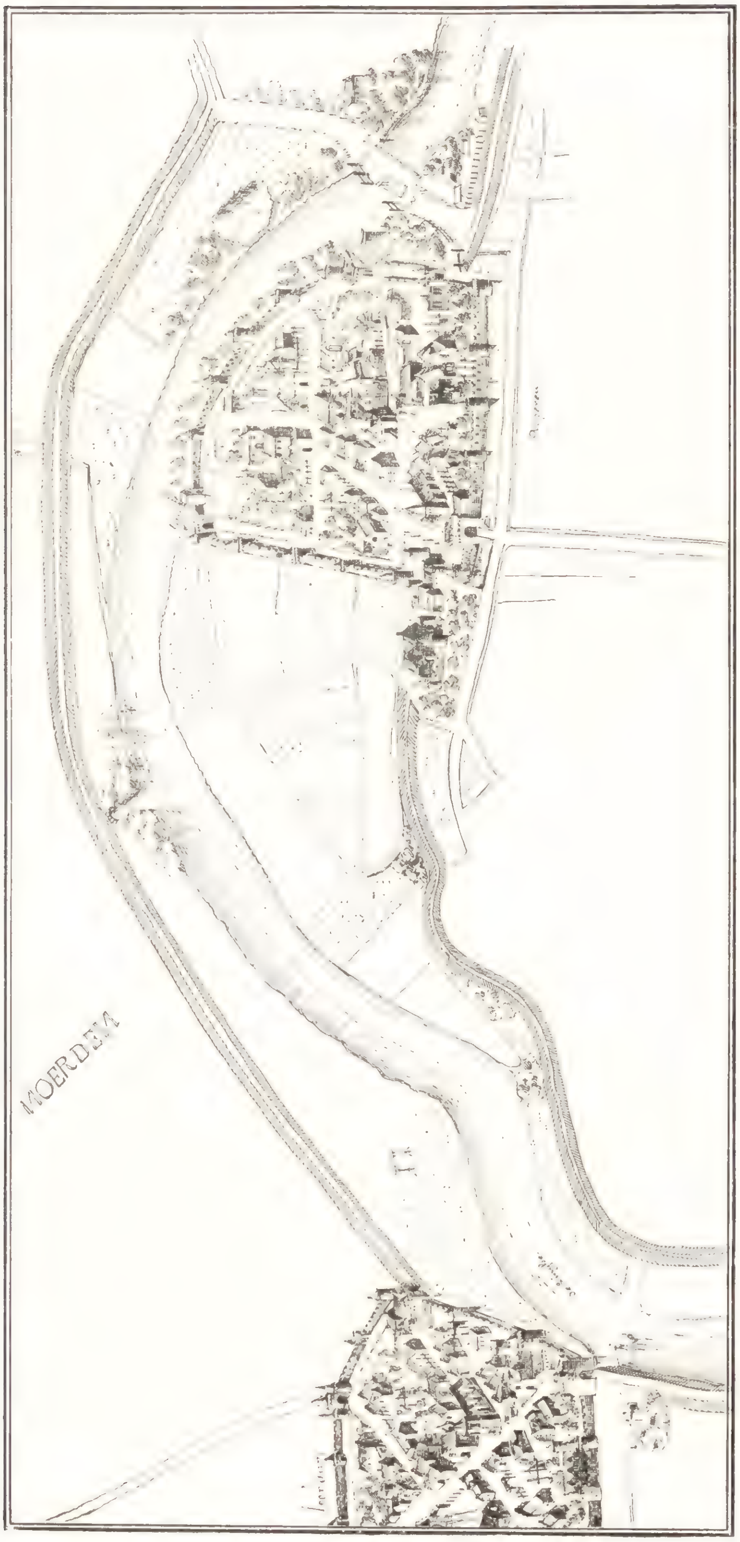
In enkele plaatsen ook, in Goor, in Purmerend en in het zoogen. dorp 's-Gravenhage, welk laatste zonder bepaaldelijk stadsrecht te bezitten, toch bijna alle voorrechten en costumen eener stad bezat, bleef eene eigen ommuring achterwege en vertrouwde men in tijden van gevaar, uitsluitend op het daarbinnen gelegen kasteel [1]).

Zeesteden.

De Zeesteden onderscheiden zich weinig of niet van de riviersteden; waar zij een ringmuur hebben slechts daardoor, dat deze langs de zeezijde eene gracht en voorwal missende, bij meerdere zwaarte en grootere hoogte uit

[1]) Guicciardini zegt: „De Inwoonders van den Haghe en hebben dit schoon dorp niet en willen besluijten met mueren ofte vesten, door grootsheijdt van herten, want hen dunckt eerlijcker te wesen Heere te zijn van het schoonste ende machtigste dorp van Europa, dan van een stadt die besloten ende bemuert zijnde, onder de minste gherekent mocht worden."

Die opvatting had echter ten gevolge, dat het op 31 Maart 1528 deerlijck ende jammerlijck geplundert is door Marten van Rossem, met zijne 1500 Gelderschen.

Afb. N°. 24. Plan in vogelvlucht van Asperen in de XVI^de eeuw.

zee is opgetrokken, zie op afb. N°. 36 de bemuring van Harderwijk. Aan de Noordzee hebben wij feitelijk geen zeesteden, tenzij men Vlissingen daartoe zou willen rekenen, en de aan de Zuiderzee gelegene, zijn alle als zeestad betrekkelijk jong.

Die zee zelve toch is eerst in de laatste helft der XIII^{de} eeuw ontstaan; vóór dien lagen haar steden, voor zooveel zij bestonden, aan rivierarmen of binnenstroomen, zooals het oude Stavoren, dat reeds in de X^{de} eeuw eene bloeiende handelsplaats was en in de IX^{de} eeuw reeds een eigen munt bezat.

Van onze oudste of allereerste stede-omvestingen is niets en van onze oudste stede-ommuringen al heel weinig meer over-

gebleven; die oude omvestingen toch zijn alle verdwenen bij den bouw der ringmuren, en die ringmuren verdwenen meestal bij of na den uitleg eener stad, na den aanleg harer grootere en nieuwere verdedigingswerken.

Vergunning tot bemuring.

Slechts bij uitzondering ook is er bij het verleenen van stadsrecht bepaaldelijk van de ommuring sprake. Behalve bij de stad Zwolle, reeds boven meegedeeld, is daarvan sprake in de keure van A°. 1319 van Sint-Geertruidenberg, zeggende: „over de ghemeene weijde, en om mede te vesten ende te beteren ende ons mede te dienen, zonder arghelist ghedurende tot onsen wedersegghen". — De stad Reijmerswale kreeg op 1 April 1374 van Aelbrecht, als Ruwaart van Holland, eene keure, waarin daarvan evenzeer sprake is, zeggend:

„in den eersten soe hebben wij hem geoerloeft ende veroorloven, dat sij haer stede vesten ende beghraven mogen in sulker manieren als hoer brieve die sij van onsen ouders hebben doen of begrijpen bij goetduncken ons Rentemeijsters van Bewester Scelt in Zeeland, joff ons Raets, die wiere toewijzen,"

waaruit blijkt, dat die stad reeds vroeger was toegestaan zich te ommuren, een muur, waarschijnlijk echter van wege de kosten, toen niet uitgevoerd.

De stad 's-Hertogenbosch, die, zooals gezegd, ten jare 1185 door den Hertog van Brabant met behulp van de Steden Antwerpen, Brussel en Leuven werd ommuurd en bepoort, kreeg den 13den September 1318 van Hertog Johan van Brabant, vergunning, „op grond dat di van der stat van den Bosch in swaren commer van scoude gevallen sijn, eensdeels van vestingen, die si nuwelingen hebben geleget aen onse stat voirschreven, ende oic van commer dien si hadden te voren ... dat si na haere macht onse stat mogen vesten ende bewaren, mit vestingen vorder dan si bewart is, na alle hare macht sonder argelist...; geven hen in desen sunderlinghe macht hoire stat te vesten ende georloven hen dat goet ende den cost die dair aen sal geleecht werden te nemen ende te vervane al, alsulcken alst hen orberlic duncken sal, ende si aen hoiren assisen te verhogen of in enigen anderen maniere, dair si onsen orlof in behoeven, als van desen dingen. Mede georloven wij onse Scepenen ende Rait voirschreven, van dat onse stat voirschreve mede gevest si, si in huusen af te breken, si in ouden mueren af te breken ende

te leggen mede te vesten dair es noet is, in hoire macht ende ten tide dat sijs mogen crigen, altoes ombegrepen van ons... (aldus de Gesten van Brabant N^0. CXXXV van den Codex Diplomaticus).

Uit het feit, dat er slechts zelden bij het verleenen van stadsrecht, noch ook bij afzonderlijke keure of privilegie, sprake is van het recht van ommuring, terwijl toch al onze oude steden bijna zonder uitzondering ommuurd waren, mag worden afgeleid, dat het ommuringsrecht werd beschouwd als een stilzwijgend, als een van zelf sprekend gevolg van het verleende stadsrecht.

Wel schijnt het, dat, waar eene verbetering der bestaande bevestiging slechts door uitbreiding van stedelijk grondgebied mogelijk was, daartoe eerst 's Graven toestemming noodig was, zoo vergunt op 6 Juli 1271 en op 14 September 1284 Floris V die van Dordrecht (welke tolplaats door Dirk III omstreeks het jaar 1008 gesticht en bevest was) eene gracht te delven om hunne stad te sterken. Ook voor uitleg der steden, waarmede stilzwijgend de ommuring en omgrachting van het aangetrokken gedeelte gepaard ging, was evenzeer de toestemming van den Heer van het Gewest noodig, eene toestemming meestal slechts tegen geldelijke offers verkregen [1]).

In lateren tijd werd echter bij het verleenen van stadsrechten soms uitdrukkelijk de vergunning verleend de plaats te ommuren, zoo o. a. in 1322 aan het dorp Lommel, doch die ommuring, hoezeer aangevangen, is niet tot voltooiing gekomen en de steen aan de drie poorten verwerkt is later aan den kerktoren verbruikt. (Tegenwoordige Staat, deel XII, bladz. 86).

Rotterdam, dat zich van eene visschersbuurt eerst in de XIV^{de} eeuw tot eene handelsplaats wist te ontwikkelen, kreeg 8 Mei 1358 van den Graaf van Holland verlof „omme eene veste te maecken om hare stede, also groot als hem duncke oorbaerlijck te wesen, also verregaende, als heure vrijheden ende poortregt strecket, ende om vesten te ronden ende tot heure proffijt bet te maecken, wij hem heur vrijheden meere ende geven poortregt te hebben dat rode sant, dat aen der poort gelegen is ende Heer van Wateringen toebehoort."

Ook het dorp Os kreeg in 1399 met haar stadsrecht de vrijheid

---

[1]) Zoo wist Amsterdam in 1387, Aelbrecht van Beijeren te overtuigen „dattet met hare uitbreiding kenlike noet" was, tot overtuigingsmiddel eene goede somme van penningen bezigend.

zich met Muuren en Poorten te voorzien, doch ook deze omvesting is, of niet tot stand gekomen, of door de Gelderschen spoedig na hare voltooiing verwoest.

Het dorp Goes, dat zich rond een burcht, het latere slot Ostende had ontwikkeld, en vóór het jaar 1342 stadsrecht had verkregen, doch onbevest was gebleven, kreeg 21 November 1417 van Jacoba van Beijeren het volgend handvest: „Zoo hebben wij aengezien en ook wel bedacht, dat onse getrouwe stede van der Goes, open, kranck ende onbevest is .... en hebben geconsenteert en willen, dat wij, deselve onse stede, vesten, stercken ende besorgen met poirten ende andere goede weeren ....”

Afb. N⁰. 25. De Boogschutter [1]).

Soms ook moedigde de Gewestelijke Heer de bewoners eener stad aan om ter betere bescherming en verdediging van het Gewest, hun stad te vesten.

Zoo gaf de Bisschop van Utrecht die van Ootmarsum in 1395 de vrijheid van den tol te Hardenberg en te Nijebrugge, en op 15 Februari 1397 een groot veld, „daer sij vlitelich gearbeijt hebben en arbeide, dieselve onse stat te begraven, te plancken en te vesten,

1) In de afbeelding staat het oud-fransche spreekwoord:

„Qui souvent donne et n'en a joye
L'une flesche après l'autre envoye.”

In randschrift vertaald als volgt:

„Ja datmen veel gheeft en men siet hulp noch bate,
Ten is gheen wonder dat dit meest elck verdriet,
Waer'toe ist nut men hout gheen oorden noch mate.
Dan datmen den één pijl na den anderen schiet.” —

dair sij hoers selfs koelhove en erve tot der stat graven en vestinge mede afgegraven hebben, want dit onsen gestichte en sonderlinge onsen lande van Twenthe seer nutte en orberlich is;" bovendien haar bij brief van 1399 „umme dat ze truwelike ende vlitelike ghearbeidet hebt, an den wicbolde van Oedmarsum ende omdat ze daer noch voert truwelike en vlitelike an arbeiden", de gruit of bieraccijns voor 6 jaer voor 10 goede fransche gouden schilden jaarlijks, verpachtend.

In 1402 was dit werk nog niet afgeloopen, althans toen werd de pacht 5 jaar verlengd, „myt voirwaerden, dat sij horen cyngel graven van onse stad vurs. bijnnen drijen jaren na datum des brieffs wel graven zellen als hem duncket, dattet best noet is en die stad vestigen en beteren nae hoere macht. Sonder argelist." (Overijss. alm. van 1843, bladz. 109.)

Otto II, Graaf van Gelder, die zonder daartoe door den Keizer gemachtigd te zijn verschillende plaatsen stadsrecht schonk, zooals Gelder in 1229, Harderwijk in 1231, Arnhem, Emmerik en Lochem in 1233, Doesburg in 1237, zou volgens Pontanus[1]), het vlek Arnhem van alle zijden omringd hebben met een hoogen muur en gracht en voorzien van vier sterke torens; dezelfde Graaf zou mede Harderwijk, Roermond, Bommel, Wageningen en Goch bemuurd hebben[2]); ik vermoed echter, dat de Graaf de poorters van elk dier steden, ter betere verdediging van zijn gewest, heeft vergund hun stad te ommuren, en hen daarbij heeft geholpen, door de omwonenden te gelasten hen daarin behulpzaam te zijn, tevens misschien de noodige gronden en materialen daarvoor beschikbaar stellend.

De rekeningen van het Hof van Gelder over de XIII^de^ eeuw zijn helaas verdwenen, zij toch zouden het bewijs kunnen leveren, of inderdaad de ommuring dier steden door Otto II is bekostigd, 't geen ik betwijfel. Diezelfde twijfel geldt waar van enkele steden in het Sticht of Over-Sticht wordt meegedeeld dat zij door de Bisschoppen van Utrecht zijn ommuurd, minder echter voor de grenssteden, welke ter beveiliging van het gewest werden omvest, zooals Rhenen, dat in 1346 met muren en poorten en Hardenberg dat ± 1355 met een houten planketsel en eene gracht werd voorzien; doch ook hier zullen

---

[1]) Zie: I. I. Pontanus in zijn: „Geldersse Geschiedenissen" door A. van Slichtenhorst vertaald en in 1654 uitgegeven.

[2]) Dit zegt Ernst Brinck, de Burgemeester van Harderwijk, in zijne beschrijving dier stad, opgenomen in den Steden-atlas van J. Bleau, van omstreeks 1650.

de burgers en de omwonenden wel kosteloos den noodigen arbeid en de bisschop den noodigen grond en materialen hebben geleverd.

Iets dergelijks had plaats te Enschede, een vlek, dat in 1325 van den Bisschop stadsrecht had gekregen en enkel met eene gracht of stadsgraven was omgeven. Den 25^{en} Mei 1465 gelastte de Bisschop den bewoners „een plancte stekede (een planken staket) rond de stad aan te leggen en om hen in de kosten van aanleg en onderhoud te gemoet te komen, gaf hij hun, een stucke woeste velt landes gelegen achter den Molen voir ons stad, tusschen de Kempen en der Meeden, streckende aen die lantweer [1]) myt voirwerden, dat ellick Hues end Hoffstede bynnen onser stat van Enschede een stucke landes daer aff hebben dat erflicke ende ewelicke, sonder daer aff te vercopen, versetten, belasten ofte te vervremden by blijven sall sonder argelist", zijnde de tegenwoordige stadsmarke.

De steden bij of rond een kasteel in opkomst of reeds ontstaan, werden echter niet zelden hetzij geheel, hetzij grootendeels, op kosten van den heer van het kasteel versterkt, zoo wordt van Ghisebrecht van Aemstel gezegd dat hij ten jare 1299 „veste die stede van Amstelredam alom mit houten wijchusen ende mit getoornden brugghen, mer die poorters van Haerlem, mitten ghemene volc van Kennemerlant verjagheden desen Gisebrecht ende verbranden die brugghe ende die veste tot pulveren", (aldus de Beka).

Ook Grave, een vrij allodiaal goed van Heer Jan van Cuijck zou door dezen in 1285 versterkt ende gefortificeert zijn, en in 1429 gaf Arnoud van Egmont om haar vesten daarmede te maken en te verbeteren 12 mergen lant onder Gassel, met permissie om die te verpanden, beleenen of verkopen, tot hun nut en goeddunken, terwijl de Heer dier stad in 1510 nog een tweede casteel aan de noordzijde op de Mase liet bouwen tot meerdere versterking en versekering van deselve, overmits de continuele oorlogen tusschen Gelderlant en Brabant.

Bergen op Zoom, dat zich had ontwikkeld rond een reeds in de IX^{de} eeuw gesticht kasteel, werd ± 1287 door den toenmaligen kasteelheer Gerard van Wesemale met muren omringd en met

[1]) Behalve hare ommuring hadden sommige Overijselsche en Geldersche steden nog een grooter of kleiner gedeelte harer omgeving door eene omwalling omsloten en daarin bij de wegen wachtposten aangelegd, dit noemde men de lantweer. Zie daarover F. A. Hoefer.

torens voorzien, terwijl de Stad Gorinchem, niet alleen hare ommuring met de 10 hooge en vele lage torens en hare poorten, maar ook haar ontstaan te danken zou hebben aan Heer Jan van Arkel, die omstreeks het jaar 1230 al de visschershuizen met de kerk van het dorp Wolfaren zou hebben doen afbreken en herplaatsen bij zijn kasteel gelegen aan de Linge en Merwede [1]).

Ontmuring der Steden.

Hoezeer het ommuringsrecht stilzwijgend in het stadsrecht vervat schijnt, zag de Heer eener stad, toch niet altijd met evenveel welgevallen, dat zij haar verdedigingswerken ongevraagd ging verbeteren, haar houten staketsel bijv. door een ringmuur ging vervangen, en dit te minder, zoo de onderlinge verhouding soms veel te wenschen overliet.

Toen dan ook de stad Groningen, die zich reeds ten jare 1020 met planckens ende stricketten zoude hebben omheynd, en welke sedert het jaar 1040 onder het bestuur van den Bisschop van Utrecht was gekomen, in het jaar 1110 ongevraagd die omheining door een ringmuur verving, noodzaakte de Bisschop haar, daartoe aangezet door zijn Prefect met wien de Groningers bij herhaling in strijd waren, die ommuring weder af te breken. In 1143 moest die stad opnieuw verklaren zich nimmer zonder zijn goedvinden te zullen ommuren, tot zij ten jare 1162 zóó goed ommuurd bleek, dat zij na een vol jaar tevergeefs door den Bisschop te zijn belegerd, bij den getroffen vrede hare bemuring behield, die steeds zorgvol in stand gehouden en met elken uitleg dier stad in omtrek verwijd, tot in het begin der XVII[de] eeuw als veiligheidsgordel dienst heeft gedaan, en toen eerst, vervangen door de in de jaren 1607—1624 uitgevoerde nieuwe verdedigingswerken, werd afgebroken en verdween.

Geen wonder dan ook, dat waar eene stad in openbaren strijd kwam met haar Heer, en door dezen na eene belegering werd ingenomen, alsdan hare verdedigingswerken, haar strijdmiddel, zulks moesten ontgelden. Zoo werd de stad Delft, die zich in 1358 tegen de keuze van Hertog Albrecht van Beijeren tot Ruwaard van Holland had verzet en hem als zoodanig niet wilde erkennen en huldigen, in 1359 door dien Hertog na eene belegering van 10 weken ingenomen en verplicht zich geheel te ontmantelen, hare gracht te dempen;

[1]) Zie daaromtrent Abraham Kemps: „Beschrijving der stad Gorinchem."

de steenen harer afgebroken ommuring en poorten werden weggevoerd en aan 's Hertogs eigen gebouwen benut.

De stad Alkmaar, wier poorters met de Kabeljauwschen Haarlem belegerden en Enkhuizen en Medemblik overmeesterden, werd als straf door Philips van Bourgondië in 1426 gedwongen zich te ontvesten en weder een open dorp te worden; eerst in 1451 werd het haar vergund zich weder te ommuren en te bepoorten, doch bij vonnis van 25 Mei 1492 werd zij, daar tal van hare burgers zich gevoegd hadden bij het kaas- en broodvolk, dat Noord-Holland in oproer had gebracht, verplicht terstond de poorten, muren en torens en andere vastigheden, wezende aan de stad af te breken, de vesten en grachten te vullen en zoo lag zij nu open en onverdedigbaar, een gemakkelijke prooi voor de Gelderschen, die haar in 1517 uitplunderden; eerst in het jaar 1528 werd zij opnieuw in besloten, verdedigbaren toestand gebracht.

Een geheele of gedeeltelijke ontmuring was inderdaad de zwaarste straf, welke een stad destijds kon treffen en bij onderlingen strijd, hetzij van de steden met het omliggende gewest of met de omliggende kasteelheeren of met elkaar, moest de overwonnene zulks bijna altijd betalen met eene ontmanteling. De stad Groningen in haar strijd met de Ommelanders en Drenthen, ten jare 1231 door dezen belegerd en genomen, werd verplicht een gedeelte harer ommuring te slechten, hare poorten steeds geopend te houden en hare stinsen af te breken, kortom eene opene stad te worden, hetgeen zij bleef tot de beëindiging van dien strijd in 1255.

IJselstein, dat zich tegen den zin van de poorters van Utrecht in het begin der XIV^de^ eeuw met behulp van haar Slotheer tot eene stad had ontwikkeld en door den Bisschop met 3 vrije jaarmarkten was begiftigd, werd ten jare 1417 door Hertog Jan van Beijeren, daarin bijgestaan door die van Utrecht, belegerd en genomen en den 23sten Juni gaf de Hertog aan de Utrechtenaren verlof om het slot, de muren en de torens neder te werpen en de grachten te vullen en binnen 6 dagen tijds was het vernielingswerk met man en macht verricht en IJselstein tot eene opene onverdedigbare plaats gemaakt, hetgeen zij bleef tot in 1467.

Bunschoten, dat in 1383 van den Bisschop van Utrecht stadsrecht verkreeg en zich toen ommuurde, nam in 1426 in den strijd tusschen den Bisschop en den Graaf van Holland, Hollandsche bezetting in, hetgeen den Bisschop zóó vertoornde, dat hij in 1428 de stad

in brand stak en haar muren, poorten en torens deed afbreken, zoodat zij sedert een open vlek is gebleven.

Aangezien de stad Franeker ten jare 1786 den Patriottischen Frieschen staatsleden tot vergaderingszetel had gediend, werd bij vonnis van het Hof van Friesland bepaald, dat haar geen fortificatie-penningen meer zouden worden uitgekeerd, dat al haar oorlogs-materiaal te Leeuwarden in het arsenaal moest worden overgebracht en dat uit hare stadspoorten de deuren, en uit hare waterpoorten de hekken moesten worden uitgenomen en hare ophaalbruggen over de grachten in vaste bruggen worden veranderd. Die poortdeuren en hekken werden toen in de kerk gebracht, met zware ketenen aaneen-gekoppeld en met groote sloten vastgemaakt, tot zij na de omwenteling, op 5 Maart 1795, met groote plechtigheid weder werden ingehangen en de stad zich opnieuw 's avonds kon sluiten en veilig gevoelde.

Het bezit eener verdedigbare ommuring met hare omgrachting en poorten was inderdaad van lieverlede in de middeleeuwen het sprekend symbool eener stad geworden; die door de gedeeltelijke verdwijning harer ommuring weder geacht werd een dorp te zijn geworden, onmachtig om zich te verdedigen, open voor elken aanval, open voor elke roofbende, die onder welken naam of voorwendsel dan ook, mocht goedvinden haar met een nachtelijk bezoek te vereeren. Geen wonder dan ook, dat aan die ommuring, waarmede heur veilig bestaan, heur rustige ontwikkeling, heur bloei, inderdaad zóó nauw verbonden was, door bijna alle steden, veel zorg werd besteed, de ommuring was toen inderdaad een der hoofdfactoren van het stedeleven, en wel de allervoornaamste uit de passieve reeks.

Overgebleven ommuringsgedeelten.

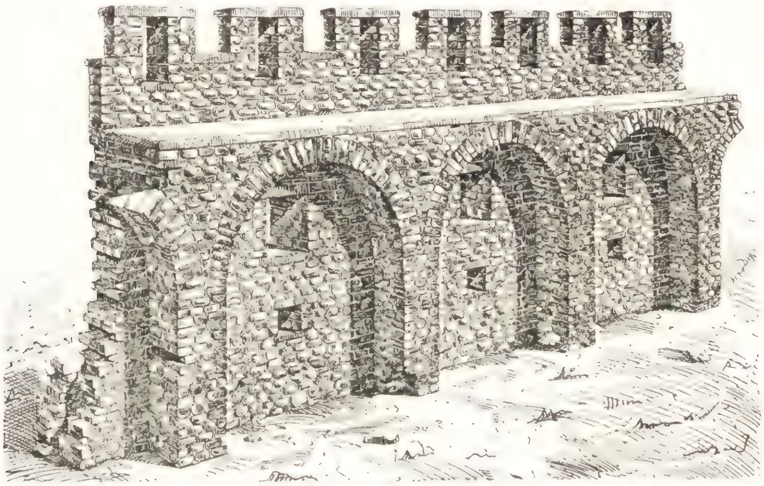
Wat is er van die oude ommuringen met haar torens en poorten tot op heden nog overgebleven?

Betrekkelijk al heel weinig.

Maastricht heeft in den laatsten tijd verschillende gedeelten van haar ringmuur van 1229, (zie afb. N°. 3) door afbraak der kleine daartegen of daarin gebouwde huisjes blootgelegd. Die ringmuur, zie afb. N°. 26, voorstellende het gedeelte bewesten de Sint-Servaas, nu hoog tot bovenkant weergang 6.90 M., is zwaar 2.50 M., voorzien

van halfrond gesloten nissen, breed 3.80 M., diep 1.25 M. en met eene borstwering op den weergang.

De stad Roermond bezit langs hare noordzijde, onder hare aldaar aanwezige omwalling, nog een groot gedeelte van den baksteenen ringmuur ten jare 1231 door of met toestemming van den Graaf van Gelder gebouwd, en schijnt voornemens deze geheel

Afb. N°. 26. De XIII^de^-eeuwsche ringmuur van Maastricht.

te ontgraven en dan in stand te houden, terwijl Venlo, de ommuring, gebouwd nadat zij in 1343 stadsrecht had gekregen en welke zij in 1848 met de daarin aanwezige ronde torens nog grootendeels bezat, sedert totaal heeft afgebroken, evenals Rhenen, in 1846 nog in 't bezit van haren boven- of noordelijken ringmuur.

In de stad Utrecht vindt men in het ter plaatse der vroegere omwalling aangelegd plantsoen, bezuiden de Nobelstraat, nog een stuk bolwerk, met een gedeelte van haren baksteenen ringmuur met zijn halfronde boognissen van 3 M. breedte, door pijlers van 1.15 M. breedte gescheiden. Bij het afgraven van de omwalling bij het bolwerk Zonnenburg voor het aldaar omstreeks 1840 door J. P. Zocher aangelegd plantsoen, vond men mede een groot gedeelte der oude ommuring, ter buitengewone zwaarte van 5.50 M., met halfronde boognissen, diep 3.30 M. en met pijlers breed 1.70 M.

In Kampen kan men aan de rivierzijde nog enkele gedeelten en zelfs nog een paar muurtorens terugvinden harer ommuring van A° 1347, muurgedeelten ter weerszijden echter zóó aangebouwd, bestopt

en verbouwd, dat het moeite kost ze te ontdekken; van de kostbare ommuring ná haren uitleg in de jaren 1434—1493 om de nieuw-stad aangelegd, een muur hoog boven den grond 26 voet, dik 8 voet, lang 4000 schreden en voorzien met 20 torens, 11 waterpoorten en 3 hoofdpoorten, is helaas, behalve de Cellebroeders- en de Minderbroederspoort niets meer overig, een plantsoen, boomen, planten, bloemen en grasvelden, zij hebben die vroegere verdedigingswerken aldaar geheel vervangen.

Deventer heeft van hare vier ommuringen, zie de afbeeldingen N°. 19 en N°. 27 slechts bewaard een drietal toren-rompen; hare eerste ommuring verdween reeds grootendeels in het midden der XIII^de^ eeuw, toen zij zich had uitgelegd en volgens Dumbar „dese stat ront om met een nieuwen hoogen ringmuur met toorens doorregen en van achteren met een steenen wal op groote bogen rustende bekleedt, omvangen werd, van welke toorens en muuren ingevolge concordaat in den jaere 1556 een groot gedeelte toen afgebroken is om tot het nieuwe voorhanden zijnde metselwerk deser stat wederom gebruikt te worden.” Van haren dubbelen buitenmuur zijn dicht bij de schipbrug aan de rivierzijde, „achter de Muren” en bij de Haven nog eenige gedeelten overgebleven, doch mede door huizen-aanbouw ter weerszijden bijna onvindbaar verscholen.

Dankbaarder is in dit opzicht de Stad Zutphen.

De ruïne over de Berkel.

Bezuiden de Sint-Walburgskerk staat, tegen de binnenzijde met huizen bezet, nog een groot gedeelte van den ouden stadsmuur, hoog ± 7.60 M., boven uitgekraagd, deels met een boogfries, deels met eene uittanding, eene uitkraging welke ten doel had den muur ter hoogte van den weergang ten behoeve der gekanteelde borstwering te verbreeden.

De ommuring om de Nieuw-Stad, (zie afb. N°. 20), voor zooveel nog aanwezig, is echter overal ter halver hoogte afgebroken; het belangrijkste gedeelte, daarvan nog overgebleven, is één der beide groote waterpoorten, de zoogenaamde ruïne over de Berkel. De ringmuur, bij de aantrekking der buiten- of nieuw-stad aangelegd, werd bij de rivier de Berkel met twee waterpoorten tegen de ommuring der oude stad aangesloten, en één dezer poorten, de breedste, is in ruïnevorm overgebleven.

Achterstaande afb. N°. 28, toont die poort, doch niet het daarbij

Afb. N⁰. 27. Middengedeelte van het groote aspect der s

[...]er door Joh. Christiaens, A°. 1615, in 4 bladen uitgegeven.

aansluitend gedeelte van den muur, lang drie boognissen, spits gesloten, tusschen hun 1.30 M. zware pijlers, breed 2.95 M. en diep 1.00 M., met een vóór- of sluitmuur ter dikte van 0.67 M. De waterpoort zelve, zoowel rivier- als scheepsdoorlaat, heeft drie spitsbogig gesloten openingen van gelijke hoogte doch ongelijke breedte, de middelste breed 5.45 M., de zijopeningen breed 4.55 M., rustend op 2.60 M. zware pijlers, stroomopwaarts scherp gepunt, eene drievoudige poort van 25.70 M. breedte vormend, wier boogopeningen of doorlaten door valhekken en sluitboomen zoo noodig werden gesloten. Over die doorlaten heen loopt een overdekte gang, 1.70 M. hooger gelegen als de weergang van den aansluitenden ringmuur, welke weergang 3.25 M. hooger, ook over de poort doorloopt, op de einden gesloten en aldaar overgaande in uitgekraagde ronde hoektorens, die, onder tot traptoren dienend boven in een gekanteeld open waeckhuseken eindigen. De ter volle muurdikte doorgaande kleine vierkante gaten, op de afb. zichtbaar, doen veronderstellen, dat zij oudtijds dienden tot het aanbrengen van een, buiten het muurwerk uitgebouwden, en bij de torens omgaanden overdekten houten werpgang; de groote rechthoekige openingen in den muur, gaven dan toegang tot dien werpgang en konden, was deze niet aangebracht, met eiken luiken, passend in de daartoe uitgespaarde sleuven, worden gesloten.

De schietspleten in beide weergangen en in de torens, alsook de kanteelen toonen, dat deze hoogst merkwaardige en in haar soort eenige waterpoort, gebouwd in het begin der XIV^{de} eeuw, niet enkel diende tot afsluiting van de rivier en tot verbinding van den door deze onderbroken ringmuur, maar zelve ook tot verdediging was ingericht.

Als toegang tot den weergang of ommeloop der ommuringen en tot de verdieping der torens, dienden smalle steenen steektrappen, soms met dubbele opgangen voorzien, zie afb. N°. 29, op verschillende plaatsen, meestal bezijden een der muurtorens aangebracht, trappen, met de muurkanteelingen nu echter alle verdwenen; soms ook dienden trappen van door midden gekloofde boomstammen, op 't allereenvoudigst ondersteund, tot opgang.

Waar de ligging van het terrein geen natte, geen met water gevulde, slechts droge grachten toeliet, te onzent eene uitzondering, die wij slechts aantreffen langs de hooger gelegen stadsgedeelten van Maastricht, Nijmegen en Rhenen, werd, althans te Rhenen, om den ringmuur, op eenigen afstand nog een tweede,

Afb. N°. **28.** De ruïne over de Berkel te Zutphen. Naar photo genomen A°. 1900.

een lagere ringmuur met droge gracht aangebracht, voorstellende de belegering en inname dier stad ten jare 1499.

Doch ook daar, waar men volop water voor de grachten ter beschikking had, werden soms groote gedeelten dubbel of zelfs drievoudig ommuurd; zoo had de stad Zwolle (zie afb. N°. 16) langs hare zuidzijde tusschen de Camper- en Sassenpoort, een drievoudigen ringmuur. De stad Deventer, zie afb. N°. 19, was rondgaand dubbel ommuurd; in het midden der XIV^de^ eeuw toch werd, onder openhouding eener rondgaande straat, de „Achter de Muren", om den ringmuur nog een tweede aangelegd, en deze langs zijn binnenzijde tot borstweringshoogte met een aarden banket versterkt om beter tegen het toen in gebruik komend vuurgeschut bestand te zijn; waarschijnlijk achtte men dit noodig, omdat het ten behoeve van den handel, vóór de ommuring aan de IJsel- en Havenzijde gelegen breede opslag- en laadterrein een gevaar kon opleveren; ook buitengewoon hooge rivierstanden maakten een vóór-muur wenschelijk, die nu vanaf de Veerpoort tot aan de Bergpoort werd doorgetrokken.

Afb. N°. 29. Amsterdam. Gezicht op haar ringmuur met opgang en de Heilige weg's Poort in 1540, naar H. Spilman.

Muurtorens.

In den ringmuur, meestal van zware baksteenen op 't allereenvoudigst zonder eenige versiering, hoogstens voorzien met een muizentand of met een uitgekraagd boogfries op weergangshoogte, plaatste men, in navolging van de kasteelommuringen, op alle hoeken en verder op ongeveer dubbel boogschotsafstand van elkaar, dat is op 50—80 M.,

meestal half rond doch ook wel rechthoekig vooruitspringende torens, met hun zijdelings aangebrachte schietgaten, de omgrachting en den

Afb. N°. 30. De Kronenburger muurtoren te Nijmegen. Naar een photo van A° 1900.

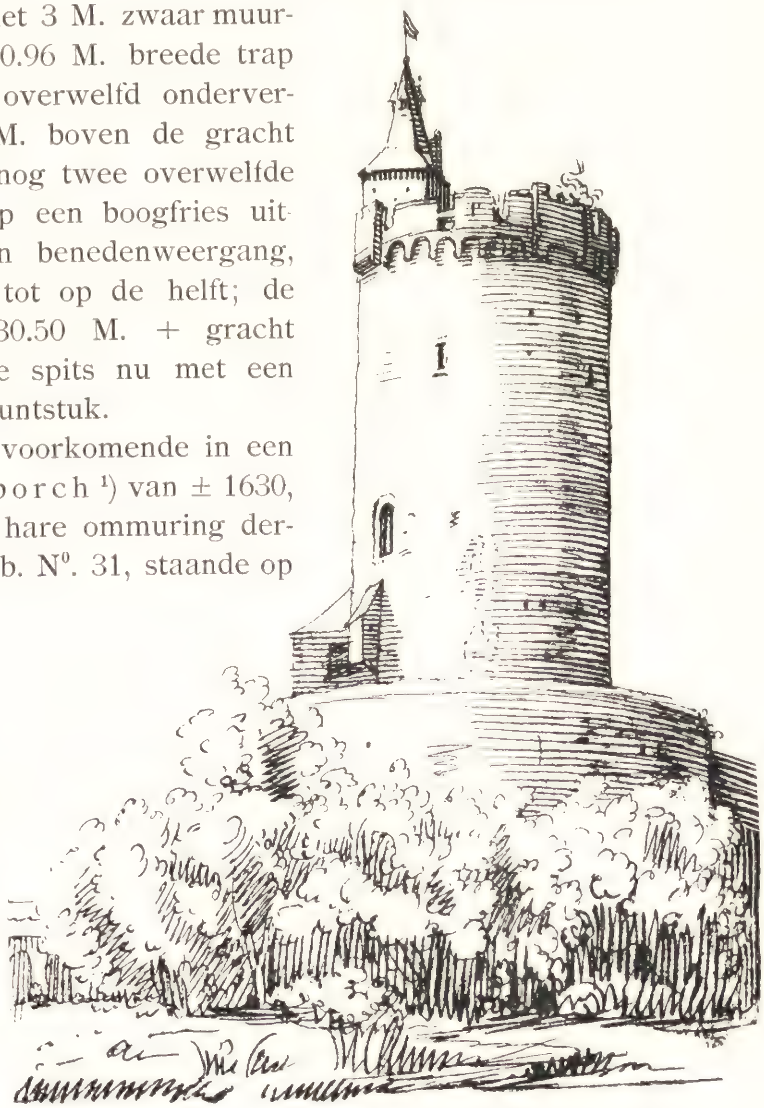
voet der ommuring bestrijkend en den vijand niet zelden den doorloop sluitend, zoo deze zich door beklimming van een gedeelte van den weergang mocht hebben meester gemaakt.

Deze torens met zwaar muurwerk aan de buitenzijde gesloten en aan de stadszijde veelal open, hadden een binnendiameter van 3 tot soms 7 M., met eene overdekte verdieping op of iets boven weergangshoogte tot wacht- of waakverblijf dienend, terwijl rond haar dak-

voet veelal een uitgekraagde omgang met gekanteelde borstwering was aangebracht. Door hun voorsprong, hoogte en daken, onderbraken zij op 't schilderachtigst de lange ringmuren, die op zwakke of gevaarlijke hoeken, niet zelden van zwaardere torens met meerdere verdiepingen waren voorzien; de niet door eene natte gracht beschermde ommuringsgedeelten hadden vaak grootere en hoogere torens, getuige de gelukkig nog overgeblevene Kronenburgertoren te Nijmegen, zie afb. N°. 30.

Deze ronde toren onder ± 13.10 M. in buiten- en 7.05 M. in binnen-diameter en dus met 3 M. zwaar muurwerk, in welks dikte de 0.96 M. breede trap is uitgespaard, heeft een overwelfd ondervertrek, de vloer op ± 8 M. boven de gracht gelegen, en daar boven nog twee overwelfde vertrekken. Vanaf den op een boogfries uitgekraagden twaalfzijdigen benedenweergang, verdund het muurwerk tot op de helft; de bovenweergang op ± 30.50 M. + gracht gelegen, omsluit een lage spits nu met een looden keizerskroon tot puntstuk.

Blijkens de schetsen voorkomende in een album van Gerard Terborch [1]) van ± 1630, had Zwolle eertijds in hare ommuring dergelijke muurtorens, zie afb. N°. 31, staande op een breeden ronden onderbouw, een ommeloop voor den opgaanden toren vormend, wiens uitgekraagden bovenweergang met uitspringende werpgaten, geen spits heeft maar vlak afgedekt en aldaar met een klein verkennings- of waaktorentje met sierlijk spitsje is voorzien.

Afb. N°. 31. Voormalige muurtoren te Zwolle, naar eene teekening van G. Terborch van ± 1630.

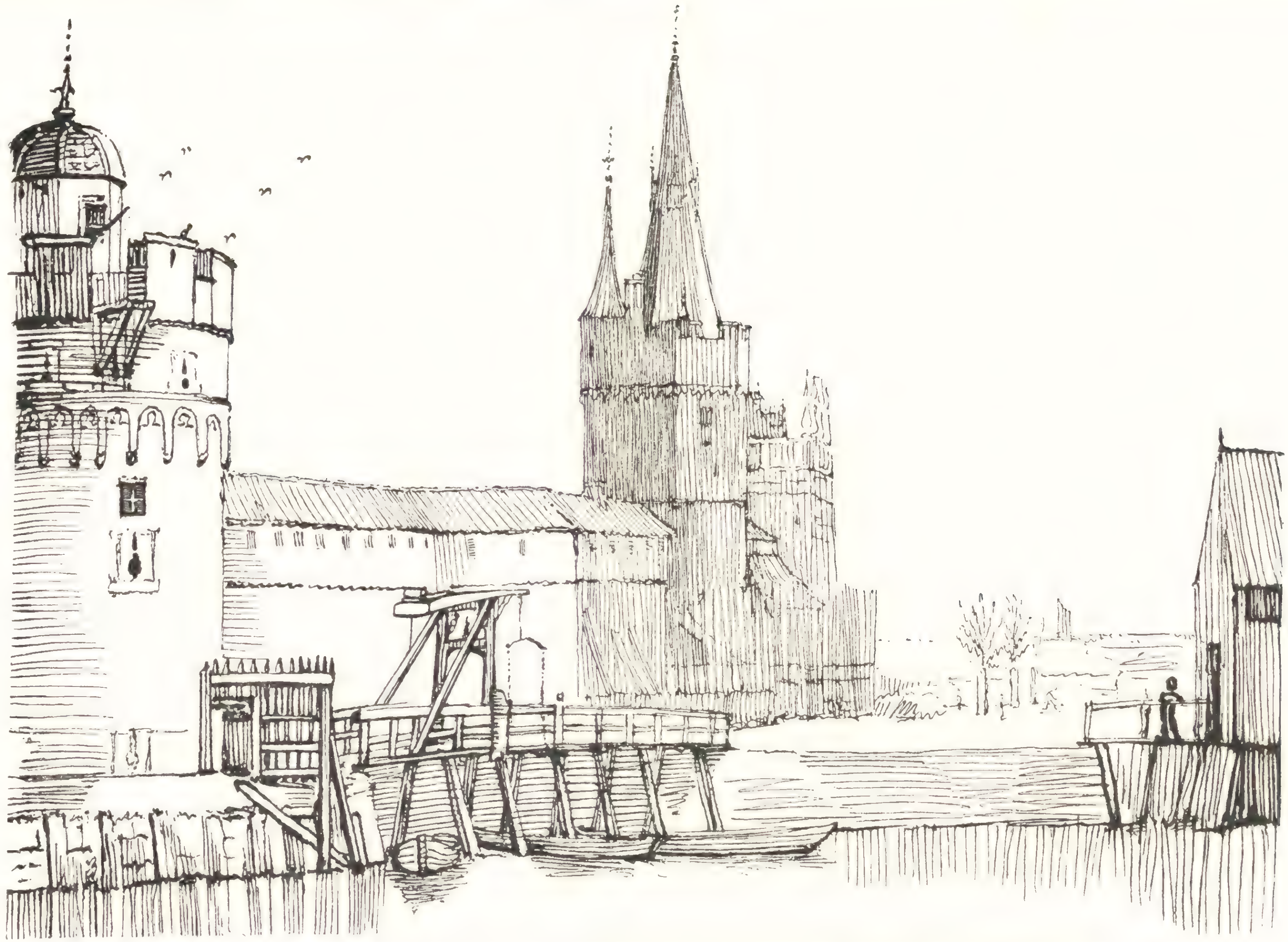
[1]) Dit album berust in het Prenten-kabinet te A'dam.

De ronde toren met zijn boogfries en zijn schietgaten onder den weergang, afb. N°. 32, mede uit het album van Terborch, stelt den Swanentoren van Zwolle voor.

Karakteristieker evenwel was de XIII^de^-eeuwsche muurtoren, welke in de ommuring van Wijk, te Maastricht bij de brug over de Maas stond en in 1869 terwille eener aldaar toen gebouwde kerk is gesloopt. Deze toren, afb. N°. 33, binnenwerks 6.30 M. in diameter en driekwart vóór de daartegen aansluitende ommuring met weergang uitspringende, was onder buitenwerks in diameter 10.30 M.; door verhooging van den Maasoever, hadden echter de ommuring en de toren ± 2.50 tot 3 M. van hun vroegere hoogte verloren. De eerste verdieping van den toren, bereikbaar door eene in den ringmuur aangebrachte steektrap, tevens toegang gevende tot den weergang van dien muur, lag 2.50 M. boven dien weergang; van af die verdieping gaf een bezijden iets uitgebouwde steenen spiltrap toegang tot de beide hoogere verdiepingen, door een houten zoldering gescheiden, en tot den rond den toren aangebrachten uitgekraagden en met een afdak overdekten weergang met zijn 7-tal 60 bij 80 cM. groote schietgaten in grijze bergsteen; een veelzijdige spits met omgaand laag afdak dekt het torengeheel, dat in dien vorm en in dat steenmateriaal in ons land eenig was [1]) en wiens spits met windvaan eene hoogte had van 19 M. boven den weergang der ommuring.

Van de XII^de^-eeuwsche torens, die in de ommuring der stad Utrecht, zie afb. N°. 18, eene bijzondere taak en daarom grootere afmetingen hadden, doch op die kleine afbeeldingen niet voldoende uitkomen, waren de voornaamste, de Bollaertstoren, in 1840 nog aanwezig, de Bijlhouwers- of Toltoren dienend tot bescherming van den Rijntol, de Plompetoren, de Smeetoren en de Sint-Servaastoren, van geen dezer is echter iets meer overig. De stad Veere echter bewaart nog haar Kampveerschen toren met haar ommuring ten jare 1368 gebouwd, die het Veersche gat moest bewaken, evenals Enkhuizen nog haar zwaren Engelschen toren, nu „de Drommedaris" genaamd, in 1396 gebouwd tot verdediging van hare haven tegen de West-Vriezen, en Vlissingen haar voormaligen Gevangentoren, met

[1]) Een opmeting van dezen verdedigingstoren, door C. Bouma in 1869 vóór de afbraak gemaakt, is aanwezig in de verzameling „Oude Bouwwerken" aan het Departement van Binnenl. Zaken.

Afb. N°. 32. De Swanetoren, de Jan Bapstoren en de Roodetoren te Zwolle, naar eene teekening van G. Terborch van ± 1630.

hare ommuring in 1489 gebouwd, terwijl de stad Hoorn nog bezit haar typische Hoofd- of Haventoren uit het begin der XVI[de] eeuw, waarin een uitgemetselde steenen lantaarn tot havenlicht diende.

Afb. N°. 33. Muurtoren te Wijk bij Maastricht. Naar een photo vóór de afbraak genomen.

***

Op het duidelijkst spreken de vroegere stadsommuringen met hare bogen en torens uit de verschillende stadsafbeeldingen, van het laatst der XVI[de] en van het begin der XVII[de] eeuw. Afbeelding N°. 107, de stad Kampen ten jare 1598 in vogelvlucht voorstellende, toont op den voorgrond den muur langs de IJselkade met zijn poorten en torens, waarin bijna regelmatig een halfrond met een rechthoekig vóórspringenden toren afwisselt, terwijl ter verdediging van den haveningang noordwaarts en bij de aansluiting met de stadsgracht zuidwaarts een zwaardere toren met een iets hooger opgaand verkenningstorentje staat. In den ringmuur aan de landzijde, welke over de volle lengte hare bogen en torens toont, staan die torens op veel grooteren onderlingen afstand

dan in den IJselmuur, wiens bouw ouder is en dagteekent uit den tijd toen de vuurwapenen nog niet in gebruik waren.

Het plan in vogelvlucht der stad Amsterdam van 1536, zie afbeelding N°. 21, toont het geheele beloop der bemuring van af de Haarlemsche poort tot aan den Schreijerstoren, welke bemuring langs de IJzijde ter wille van den handel niet doorliep. Aan die zijde werd de stad beveiligd door een dubbel paalwerk met een groot rondeel en voorts door een paar zware torens op de kade en een rondeel bij den Schreijers- of zwaren toren aan het eind der ommuring. Die ommuring toont duidelijk, dat zij uit het laatst der XV^{de} eeuw dagteekent; in elk harer diepe den weergang dragende bogen is een geschutgat aanwezig en door die geschutgaten, evenals door die in de onderverdiepingen harer muurtorens ziet men langs den Kloveniersburgwal overal de vuurmonden uitsteken, terwijl mede de grootere onderlinge afstand en de zwaardere afmeting dier muurtorens wijst op haar lateren bouwtijd, waarin pijl en boog reeds bijna voorgoed door het verder dragende vuurroer waren vervangen.

Andere steden, twee of drie eeuwen vroeger ommuurd, hadden dan ook in verhouding een veel grooter aantal muurtorens, terwijl Amsterdam blijkens dit plan er in 't geheel slechts 27 heeft, had de stad Utrecht er terzelfder tijd ruim 40, de stad Groningen een 36-tal, de stad Zwolle een 24-tal en de stad Deventer in hare dubbele ommuring (zie afb. N°. 19) zelfs een 75-tal. Van al haar verdedigingstorens heeft Amsterdam er slechts twee bewaard, de Montelbaans- en de Schreijerstoren, welke laatste, staande op den hoek van den Kloveniersburgwal en het IJ, thans zijn gekanteelde borstwering mist en al heel weinig van zijn vorig karakter heeft overgehouden.

Uit afb. N°. 16 der stad Zwolle van ± 1580 blijkt, dat alstoen haar muurtorens meerendeels geheel gesloten torens waren, hoog opgaand boven den weergang, met onderscheidene bovenverdiepingen en afdekkingen, terwijl die van de beide buitenringmuren langs de zuidzijde, alle den rondeelvorm hebben.

Bijzonder duidelijk is de ommuring met hare bogen, gekanteelde borstwering en 24 torens teruggegeven op afb. N°. 12, de stad Breda voorstellende, zooals zij in de jaren 1350—1410 was ommuurd, eene ommuring na de groote uitbreiding dier stad in 1531—'36 met haar torens en poorten gesloopt.

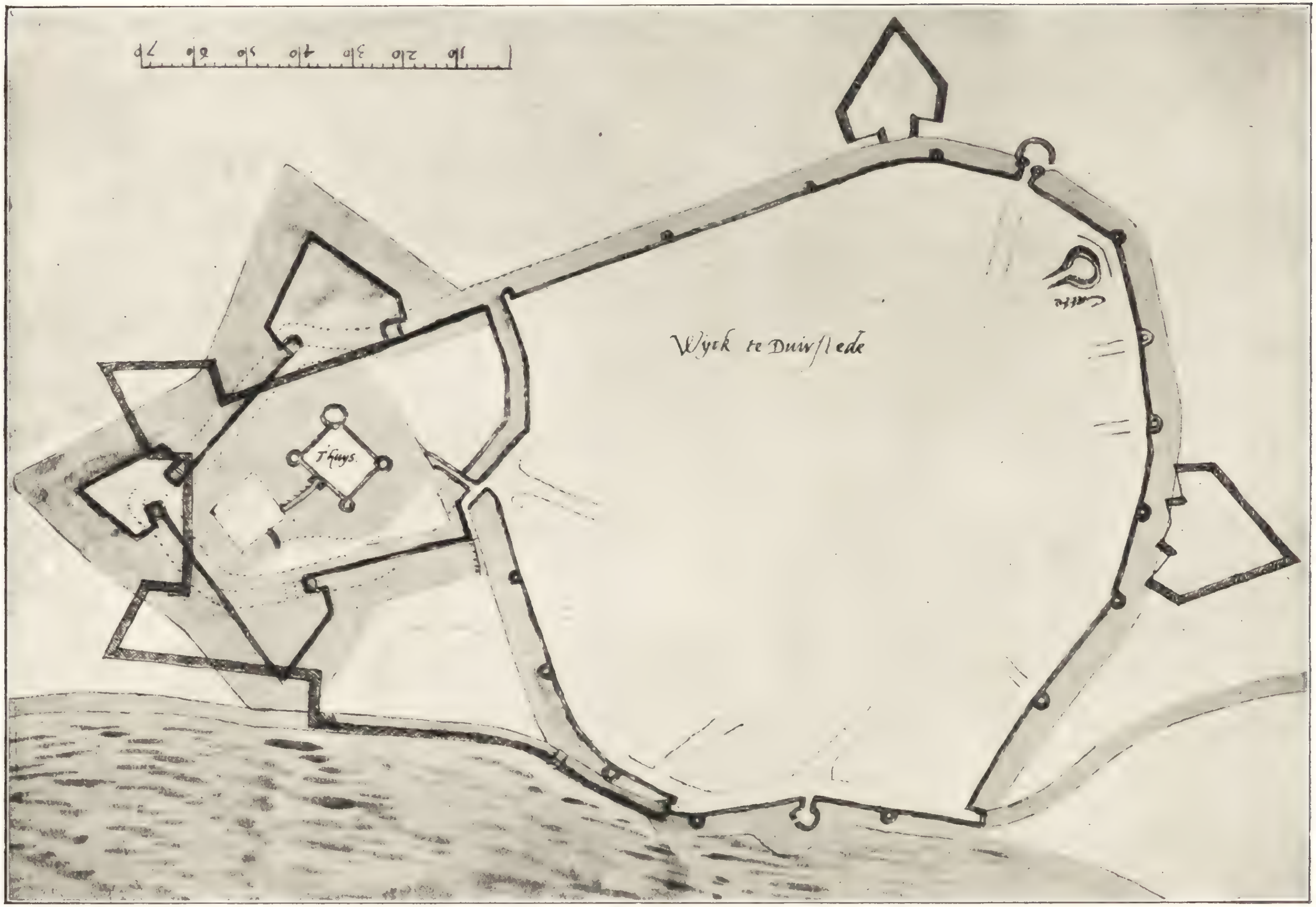
De meerendeels halfronde torens zijn hier alle gesloten en aan de stadszijde van opgaande trapgevels voorzien; rond den tegen den ringmuur aansluitenden burcht loopt een afzonderlijke ringmuur door een paar hoektorens met den stadsmuur verbonden. Ofschoon deze teekening, waarschijnlijk naar een oud schilderij genomen, misschien niet in allen deele juist is, geeft zij toch een zeer goede voorstelling eener vroegere stede-omvesting, duidelijker dan afb. N⁰. 20, welke zoowel de middeleeuwsche als de latere verdedigingswerken der stad Zutphen aangeeft, de aansluiting toont van haren tweevoudigen uitleg met de ommuring van de oude stadskern en tevens den Drogenaps- en den Boergoenschen toren, beide in de XV^{de}-eeuw gebouwd en, hoezeer veranderd, nog aanwezig.

Afbeelding N⁰. 34 geeft de ommuring met hare 14 halfronde torens der stad Wijk-bij-Duurstede met het daarbij aansluitend oude kasteel en de later daaromheen geprojecteerde dwingers. Tegenover een der muurtorens ligt in het rechter bovengedeelte van het stadsplan een heuvelvormige hoogte een „Catte", waarop oudtijds waarschijnlijk ter versterking van dat gedeelte der ommuring een hooge houten toren stond bewapend met een blide om zware steenen te werpen; ook in andere steden, o. a. in Groningen, had men blijkbaar een dergelijke Catte, althans een der voorheen aan de ommuring gelegen straten heet aldaar nog steeds het „Kattenhage", terwijl Zwolle halverwege de Camper- en Sasserpoort nog haar blij-marckt heeft, zijnde de plaats alwaar voorheen de stads-blijde lag of stond. Een zeer eigenaardige kijk op eene stadsommuring met hare torens geeft ook Frontisp. II, blz. 139, voorstellende de stad Rhenen, met haar ten deele dubbelen ringmuur.

Poortnamen.

De stadsmuurtorens hadden in de meeste steden of eigennamen, of toevallige benamingen. Die met eigennamen ontleenden deze aan het beeld van een heilige in een stuk steen uitgehouwen en buiten in het toren-muurwerk aangebracht, zoo had Nijmegen: haar Sint-Joesten- en Sint-Jacobstoren; Amsterdam: haar Sint-Andries-, Sint-Jacobs-, Sint-Jeroens-, Sint-Nicolaas-, Sint-Sebastiaans- en Onze Lieve Vrouwetoren, Utrecht: haar Sint-Servaestoren, enz.

Werd, ten teeken der vrijmarkt voor den duur dier markt tegen een der torens of poorten een rood houten kruis bevestigd, dan werd deze toren of poort meestal de roede of roode toren

Afb. N° 34. Ommuring van Wijk-bij-Duurstede, naar eene oude teekening.

genoemd, aldus de Rhoentoren te Zwolle, ook Arnhem, Doesburg, Leiden, Nijmegen, Utrecht, enz., hadden alle een rooden toren.

Dienden zij tot gevangenis, 'tgeen niet zelden het geval was, dan kregen zij den naam van Gevangentoren; werden zij in lateren tijd benut tot berging van kruit, dan werden zij kruittorens genoemd.

De muurtorens werden in vredestijd, meestal om Godswil of sonder huijre, ter bewoning afgestaan aan stadsdieners, den scharprichter, den stratemaker, aan een stadsspeelman of piper, of aan arme gezinnen en dan meestal genoemd naar den toevalligen bewoner; niet zelden ook werden een of meer torens in de nabijheid der doelens of schietbanen gelegen, aan de scutten ten gebruike afgestaan, zooals te Amsterdam de Kolvenierstoren bij de Doelestraat, enz.

Mezekouwen.

Behalve de torens en soms ter vervanging van deze, vinden wij in onze oude stede-ommuringen dikwijls z.g.n. „mezekouwen", vogelkooivormig uitgekraagde kleine wakeboden of waeckhusekens, meestal halfrond uitgemetseld en met een klein houten spitsje gedekt, soms ook rechthoekig van vorm, niet zelden als tijdelijk getimmerte enkel in oorlogstijden aangebracht. Op de beide aanzichten van Harderwijk van omstreeks 1580, afb. N°. 35 en 36, ziet men een veertiental steenen en een viertal houten mezekouwen, die hier, vooral aan de zeezijde, terecht de voorkeur verdienden boven de in opbouw en onderhoud veel kostbaarder muurtorens. Op het aanzicht van Amersfoort, afb. N°. 14, vinden wij bijna regelmatig telkens midden tusschen twee muurtorens een mezekouw uitgekraagd, en op het gedeeltelijk prospect van Deventer, afb. N°. 27, rechts in de bemuring dier IJselstad, een zeer breed waakhuusken, door vier sterk vóórspringende boogjes gedragen en gedekt met een hooge spits eindigend in een torentje; aan de andere zijde der schipbrug zijn mede een tweetal waakhuisjes, wier bovenbouw echter reeds verdwenen en waarvan nog alleen de uitgekraagde voet is overgebleven, terwijl afb. N°. 16 een met een hooge spits gedekt, torenvormig waakhuisje toont in de ommuring van Zwolle, bij „die Rhoentoren."

De oude ringmuren veranderen.

Van al die oude ommuringen met haar lange bogenreeksen, haar weergangen, haar tijdelijke overdekkingen, opgangen, open

Afb. N°. 35 en 36. Aanzichten van Harderwijk van de land- en zeezijde van ± A° 1580.

Afb. N°. 37. Rondeelen in de ommuring van Maastricht, naar photo.

of gesloten torens van verschillende vormen en afmetingen en haar uitgekraagde waakhuisjes of mezekouwen, en wat zij verder nog meer eigenaardigs ter verdediging mochten bezitten, van dat alles, is, met uitzondering van enkele muurtorens, feitelijk nu zoo goed als niets meer overgebleven en in vele steden is zelfs, o.a. in Delft, enz., het beloop harer eerste of oudste ommuring bezwaarlijk meer met juistheid aan te geven. Verschillende omstandigheden waren oorzaak dier bijna totale verdwijning.

Gebouwd, de oudste althans, in de X^de^, XI^de^, XII^de^ en XIII^de^ eeuw, waren zij toen volkomen berekend voor de gebruikelijke aanvals- en verdedigingswapenen, pijl en boog, de oestal, de mol of stormram en de blijde of steenwerper; tegen het midden der XIV^de^ eeuw kwam echter met het donrekruyt, de donrebus, de haeckbus en het vuurroer. Hoezeer aanvankelijk door hun oorverdoovend geraas meer verschrikkend, als wel door hun onzeker schot kwaad stichtend, nemen zij toch reeds vrij spoedig in draagkracht, in vernielvermogen en in zekerheid van schot toe, worden tevens gemakkelijker draag- en verplaatsbaar en brengen allengs een algeheelen ommekeer teweeg in de verdedigingswerken onzer steden.

De gekanteelde weergang toch der ommuring, een vrije ommeloop aanbiedend hoogstens ter breedte van 2 M., was evenmin als de daartoe te enge torenverdiepingen geschikt voor de plaatsing van het nieuwe geschut en de borstweringen dier weergangen, evenmin als het metselwerk der muren en torens zwaar genoeg om den schok van een tref-

schot te weerstaan en stelde daardoor de verdedigers bloot aan het gevaar door de steenen hunner eigen ommuring te worden getroffen. Om daarin te voorzien versterkte men nu de het meest aan het vijandelijk geschut blootgestelde ommuringsgedeelten met rondeelen, zijnde half of driekwart rond vooruitspringende zwaar ommuurde aardewerken van ± 10—15 M. diameter, eerst nog met zware iets uitgekraagde borstweringen omsloten, getuige afb. N°. 37, van een paar rondeelen in de ommuring van Maastricht.

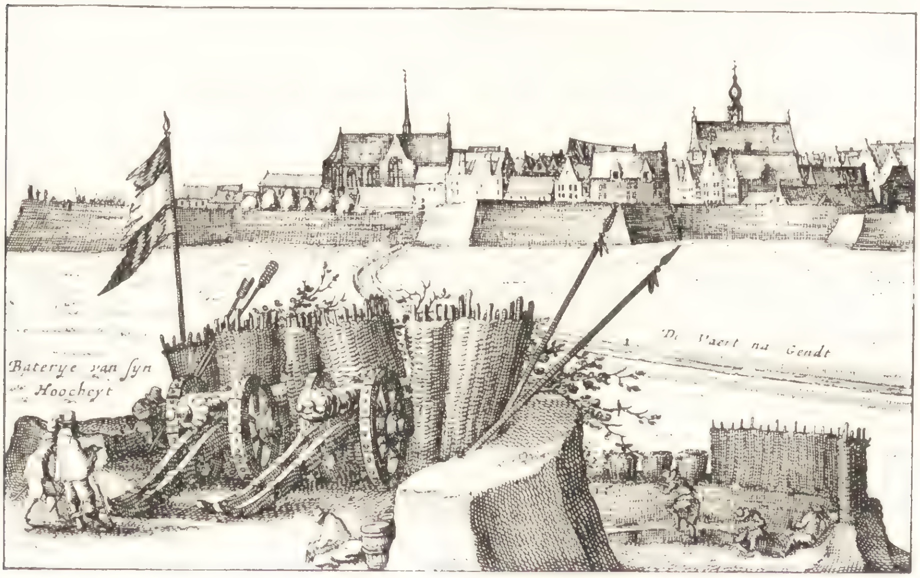
Reeds spoedig echter verving men die steenen borstweringen door met zand gevulde schanskorven, zie afb. N°. 38, voorstellende eene poort van Arnhem, beschermd door een met geschut beplant rondeel, zie mede afb. N°. 39, voorstellende de belegering van Hulst in 1645. Op die rondeelen plaatste men nu de karbouwen, slangen en serpentijnen of hoe 't geschut toen mocht heeten, terwijl men ter zelfder tijd ter betere verdediging van de haven- of riviermonden, of op de zwakste punten, zware torens bouwde met 2 of 3 of meer overwelfde verdiepingen boven elkaar, alle tot plaatsing van geschut ingericht en bestemd, hetzij om de rivieren te bestrijken, hetzij om den toegang tot de haven

Afb. N°. 38. Poort met rondeel van Arnhem, naar eene oude teekening.

en de stadsgracht te beletten Zoo bouwde de stad Enkhuizen ten jare 1396 haar z.g. Engelschen toren om hare haven, die alstoen den Graaf van Holland tot oorlogshaven diende in zijn strijd tegen

de Friezen, te beveiligen, welke toren waarschijnlijk op last en met behulp van Aelbrecht van Beijeren gebouwd, door hem met Engelsche boogschutters werd bezet en naar dezen genoemd. Zoo bouwde de stad Groningen in 1470 haar Drenkelaerstoren om haar Schuitendiep af te sluiten, en zoo voorzag de stad Amsterdam in 1481 haar open of IJ-zijde met rondeelen en vijf zware torens, zie afb.

Afb. N⁰. 39. Hulst, belegerd in 1645.

N⁰. 21 waarvan de Schreijers- en de Montelbaanstoren nog zijn overgebleven.

De muurtorens werden nu ontdaan van hun borstweringen en spitsen en de ommuringen, zoo de ruimte achter deze zulks althans toeliet, door een daartegen aangeworpen aarden wal versterkt en verbreed, en daardoor bestand niet alleen tegen de werking van het geschut, maar ook geschikt gemaakt om met geschut beplant te worden; was er evenwel geen ruimte voor een aarden wal langs de achterzijde, dan werd deze als 't kon aangebracht langs de voorzijde, of soms ook, deels langs de achter-, deels langs de vóórzijde, in welk geval de geheele ommuring onder die wederzijdsche aanaarding verdween. Gewoonlijk echter had die aanaarding langs de achterzijde plaats of wel, men liet de ommuring geheel intakt en bracht buiten om hare omgrachting, een tweeden, een nieuwen verdedigingsgordel

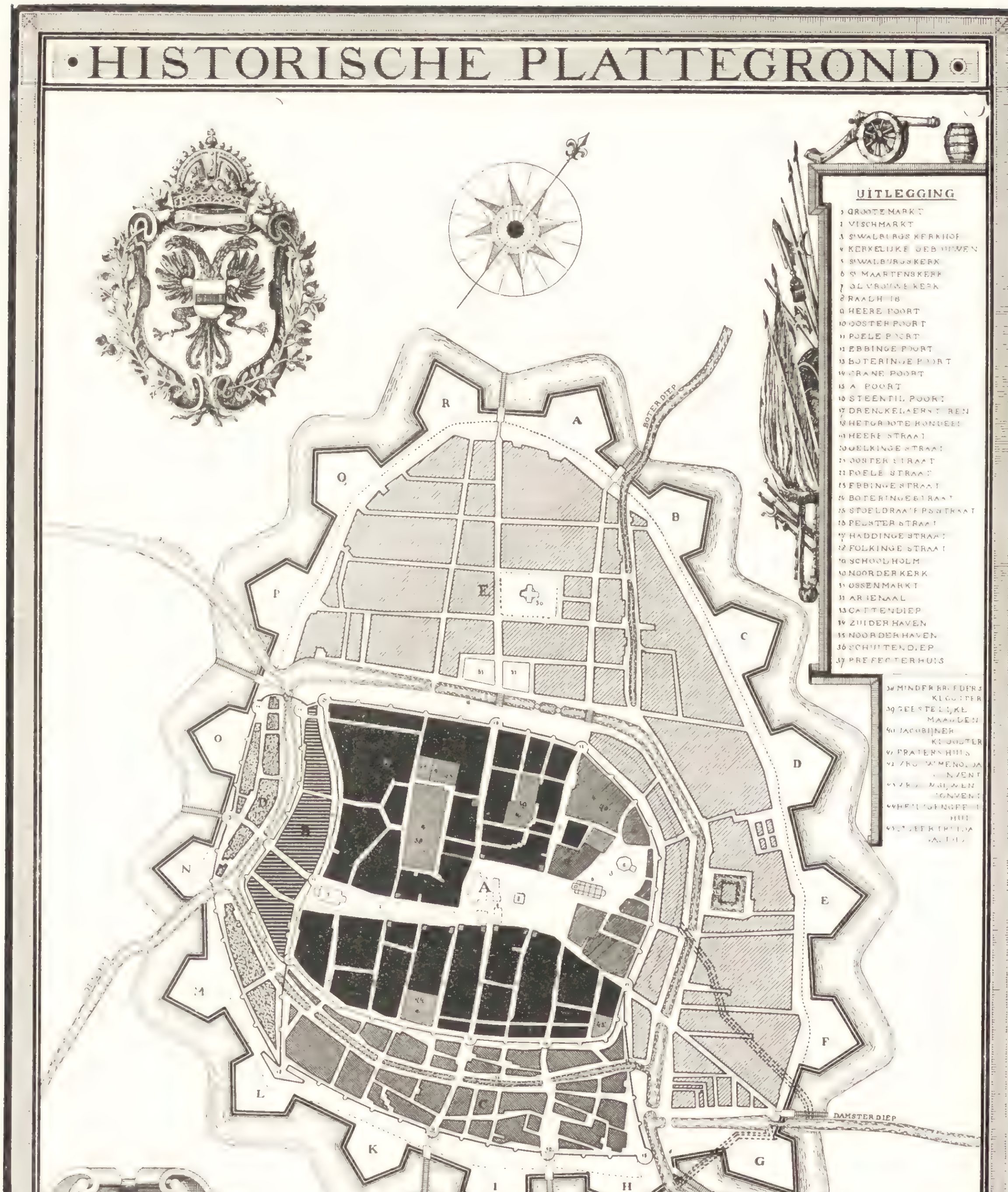
aan met de noodige dwingers of bastions en met eene eigen doch breedere gracht, hetgeen tal van steden in den loop der XVII^{de} eeuw gedaan hebben.

Eene tweede omstandigheid, die meer nog dan de eerstgenoemde, aanleiding gaf tot de verdwijning onzer Stedebemuringen, was de uitleg van vele dier steden in en na de XVII^{de} eeuw, een uitleg, tevens nieuwe verdedigingswerken vorderend, en dit te eer, daar bij veler belegering in den Spaanschen tijd, de oude verdedigingswerken meerendeels onvoldoende waren gebleken en dringend afdoende verbetering eischten, een veiligheidseisch, die inderdaad in menige stad tegelijkertijd den doorslag tot haar uitleg gaf.

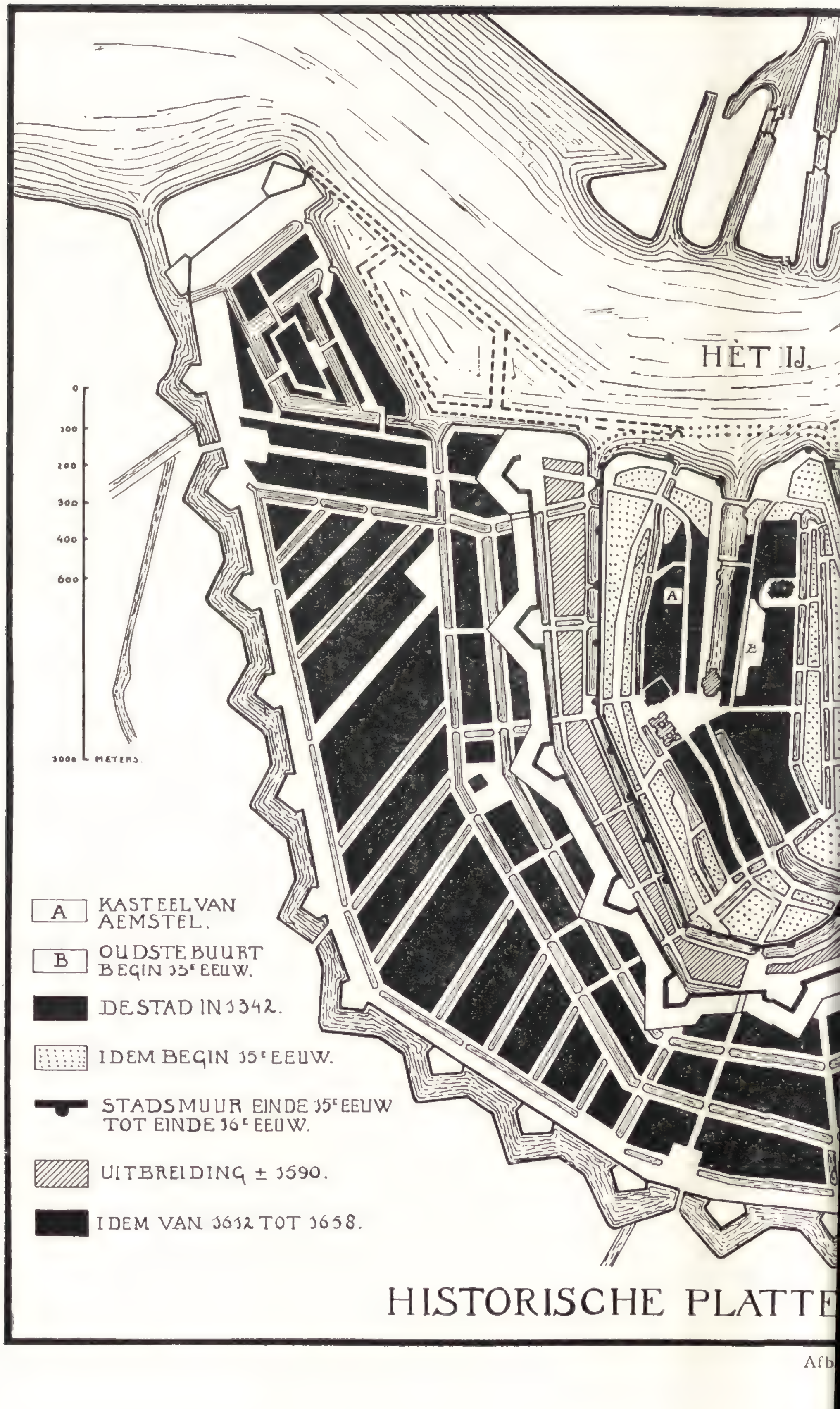
In menige stad toch en dat juist in de welvarendste, de drukste, waarin handel en bedrijf in omvang toenamen, was geen enkel stukje bouwgrond meer beschikbaar binnen de oude ommuring, van daar dat haar erven en huizen steeds smaller en de laatste steeds hooger werden en nu, buiten hare poorten, ondanks de verbodsbepalingen, overal woonbuurten of vóórsteden ontstonden, die in steê van hare veiligheid te verhoogen, deze verminderden. Eene verbetering harer verdedigingswerken, van haar veiligheidsgordel, gaf daardoor in menige stad tevens den doorslag tot een, soms voor één of meer eeuwen zelfs, voldoenden uitleg.

Zoo deed althans de stad Groningen. Bij hare belegering door Prins Maurits in het jaar 1594 was gebleken, dat haar oude bemuring met haar torens, ronddeelen en poorten niet meer bestand was tegen het geschut dier dagen, dat haar grachten te smal, hare bruggen te kort, haar geschut niet vèrdragend genoeg was, en dat de vijand met zijn aanvalsmateriaal haar te dicht kon naderen en geheel onder vuur kon nemen, zoodat op aandrang van de Staten-Generaal en van Prins Maurits zelf, reeds spoedig na die belegering, plannen voor aanleg van nieuwe verdedigingswerken werden ontworpen, aanvankelijk alleen voor hare zwakste of zuidelijke zijde. Doch die plannen kregen weldra grooteren omvang, en tevens rijpte toen het denkbeeld de stad noord- en oostwaarts belangrijk uit te breiden en rond die uitbreiding de nieuw te maken verdedigingwerken door te trekken.

Dit denkbeeld kwam tot uitvoering en binnen 18 jaren tijds, in 1607—'24, voltooide Groningen dit groote werk, het grootste dat zij ooit heeft tot stand gebracht. Zij verdubbelde nu haar omvest opper-

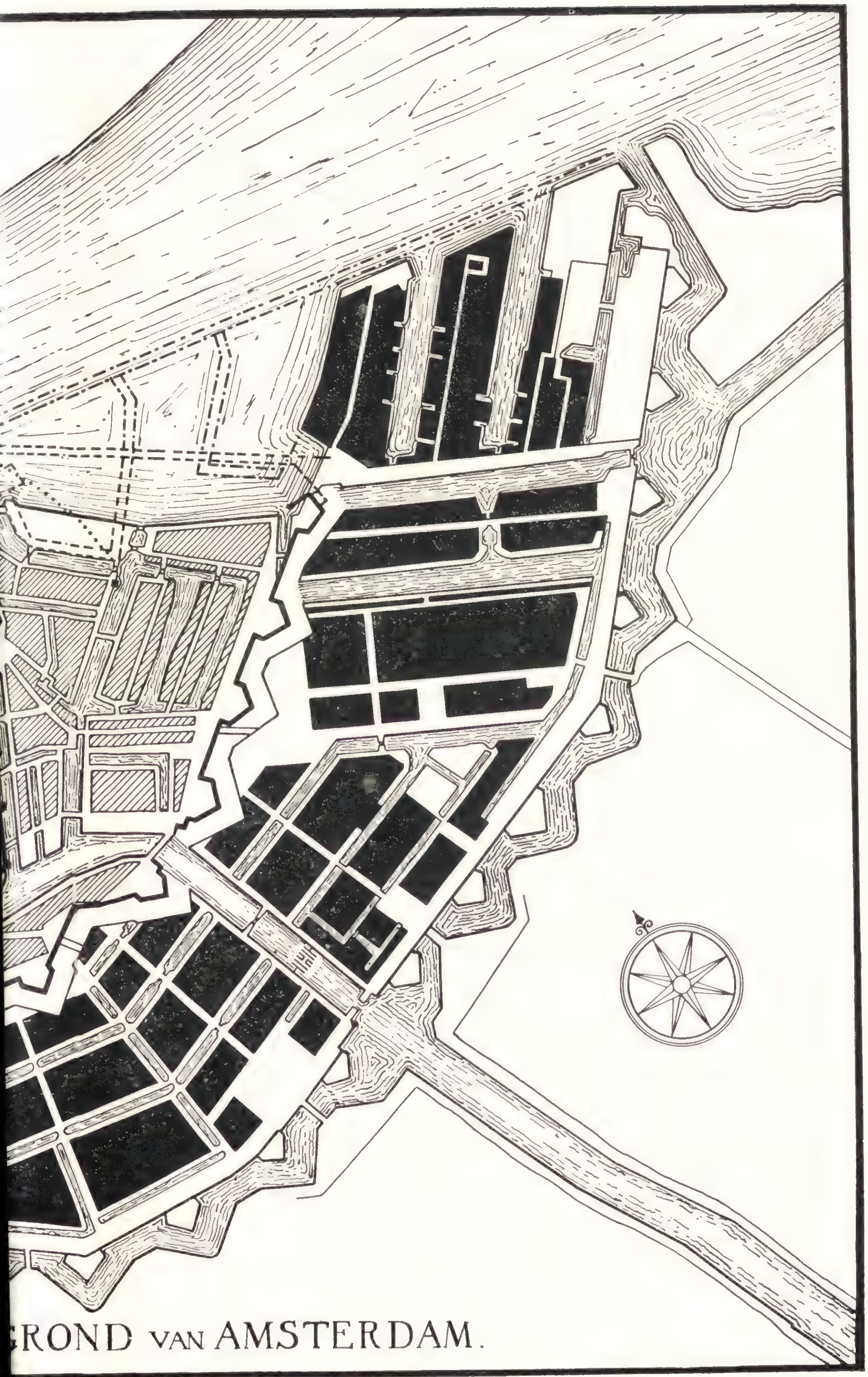

Afb. N^0. 40. Historische plattegrond der stad Groningen.

HISTORISCHE PLATTE

Afb

GROND VAN AMSTERDAM.

vlak, zie het historisch plan dezer stad, afb. N°. 40, voorzag zich van een nieuwen verdedigingsgordel, ter omgaande breedte van 180 M., behalve de daar buiten uitspringende 17 dwingers, vernieuwde tevens hare poorten, bruggen en magazijnen, en voorzag zich van beter en meer geschut. En naarmate die nieuwe werken vorderden, verdween de oude ommuring met de oude torens, poorten en aangelegen wal; de daardoor vrijgekomen grond werd nu verkaveld tot huiserven, de buitengracht veranderd in een binnengracht en van de oude verdedigingswerken, die vijf eeuwen trouw dienst hadden gedaan, was omstreeks 1630 niets meer overig dan de nu binnenpoorten geworden A- en Poelpoort. Al het overige was, behoudens enkele fundeeringen, zoo goed als spoorloos verdwenen en slechts uit het beloop en uit den naam van enkele oude straten blijkt nu nog het beloop en den omtrek harer vroegere ommuring.

Hetzelfde wat Groningen deed, dat deed ook Amsterdam, ook zij nam in het begin der XVII^{de} eeuw in studie een ontwerp voor een voor twee eeuwen afdoenden uitleg, welke haar omvest oppervlak zou verdubbelen, zie afb. N°. 41. Ook zij omsloot dien grootschen, in alle deelen uitstekend opgevatten en uitgevoerden uitleg, met een breeden verdedigingsgordel en sloopte de ommuring, welke met hare poorten, nauwelijks een en een vierde eeuw dienst had gedaan, slechts haar Sint-Anthoniuspoort bewarend. Wat Groningen in enkele en Amsterdam in meerdere jaren op zóó groote schaal in eens deden, dat deden tal van andere steden bij gedeelten, deelsgewijze breidden zij zich uit, voorzagen zij zich van nieuwe verdedigingswerken, de oude afbrekend, tot ook deze bij haar eindelijk geheel of grootendeels verdwenen waren.

Amersfoort, Breda, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Oldenzaal, enz. zij alle hadden vóór het midden der XVII^{de} eeuw de verdedigingswerken der oude, der binnenstad, reeds geheel vervangen en gesloopt, de buitenwijken daarbij aangetrokken en de daarmede vergroote stad van lieverlede met geheel nieuwe verdedigingswerken voorzien, van de oude hoogstens eene binnenpoort of een muurtoren sparende.

Toch zouden vele onzer steden, die op grond harer geïsoleerde ligging, door de verplaatsing van haar handel en bedrijf, of door andere omstandigheden hare vroegere beteekenis, haar levenskracht hadden verloren en geen nieuwe verdedigingswerken en nog veel minder eenigen uitleg noodig hadden, hare oude ommuring tot op

heden hebben behouden, ware niet een derde factor de oorzaak geworden van de volstrekt noodelooze slooping harer ommuringen.

Afb. N⁰. 42. Elburg met hare hooge muurtorens in de XVII^de^ eeuw.

Die oorzaak was feitelijk geen andere dan de mode, dan een besmettelijke navolgingszucht.

In de eerste helft der XIX^de^ eeuw vooral heeft Oud-Nederland blootgestaan aan eene ontzettende sloopingszucht. Bijna alles wat toen

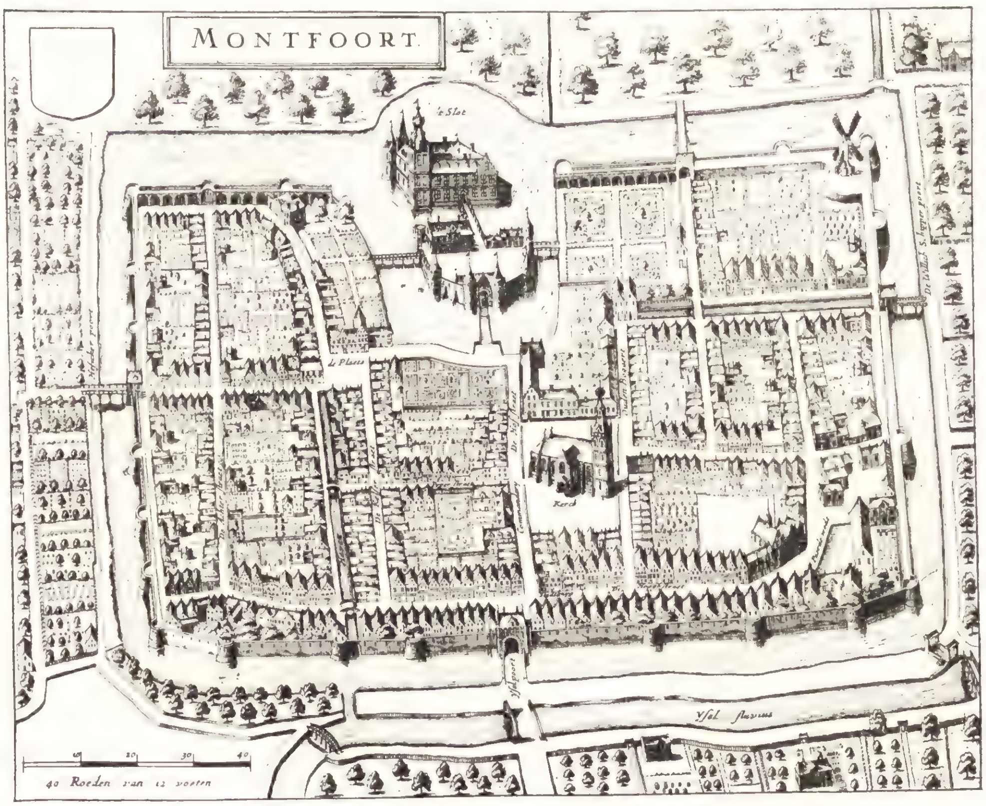

Afb. N⁰. 43. Aanzicht van Hasselt in de XVII^de^ eeuw.

oud was en geen direct nut had, niet door iets nieuws vervangen behoefde te worden en heel bescheiden eenig onderhoud kwam

vragen, dat is toen gesloopt; „ruim op dien boel" scheen de leuze. In die sloopingsmanie zijn de stede-ommuringen, die er toen nog waren, verdwenen. De aanwonenden vooral drongen ter verbetering hunner erven en tuinen daarop sterk aan, met dat gevolg, dat tal van onze kleine steden daardoor geheel en al haar karakter, haar stedelijk cachet hebben verloren, en weer dorpsplaatsjes gelijk zijn geworden. Zoodra een stuk oude ommuring, een oude toren of een poort, maar het minste onderhoud vroeg ter in stand blijving, werd onmiddellijk over die onbescheidene, ofschoon deze vaak jaren aaneen verwaarloosd en 't noodige onthouden was, het doodvonnis uitgesproken.

Steden als: Asperen, Brielle, Elburg, zie afb. N°. 42, Franeker, Geertruidenberg, Gorkum, Hasselt, zie afb. N°. 43, Hattem, Heukelom, Heusden, Kuilenburg, zie afb. N°. 47 en frontisp. I, Leerdam, Oudewater, Medemblik, Montfoort, zie afb. N°. 44, Schiedam, Schoonhoven, Vianen, Woerden,

Afb. N°. 44. De stad Montfoort in vogelvlucht ± A° 1650. Uit J. Bleau's Steden-atlas.

Woudrichem, zie afb. N⁰. 45, IJselsteijn, enz., hebben werkelijk alle ter besparing van onderhoud, zoo het heette, op eene enkele poort of op een enkelen toren na, op 't ondoordachtst alles gesloopt uit haar ommuringstijd, gesloopt zonder eenige baat.

Afb. N⁰. 45. De stad Woudrichem of Worcum aan de Moese ± A⁰. 1550, naar eene oude teekening.

Had een stadje als Elburg hare ommuring met hare poorten, bruggen en torens (zie afb. N⁰. 42) in stand en in eere gehouden, of had een stadje als Montfoort of IJselsteijn, haar kasteel en haar karakter als oude veste weten te behouden, dan zou het voortdurend bezoek van belangstellende landgenooten en vreemdelingen, haar meer dan duizendvoud hebben vergoed, de weinige kosten noodig om dat alles in stand te houden.

Rothenburg aan de Tauber, in Beijeren, met zijn typische ommuring met haar overdekte weergangen, haar poorten en muurtorens, is elken zomer vol vreemdelingen, die uit Engeland, uit Amerika zelfs overkomen om die nog zoo karakteristiek middeleeuwsche stad te zien, en af te teekenen en te schilderen in 't honderdvoudige.

Had Veere, (zie afb. N°. 46) als Ahrweiler en Rothenburg, haar oude ommuring met de poorten en torens, haar arsenaal, enz. weten te behouden, dan was zij, als deze, een aantrekkingsplaats geworden vol belangstellende bezoekers. En ook onze grootere steden, Delft, Deventer, Kampen, Roermond, Zutphen, enz., ook zij, hadden zonder eenig bezwaar de oude ommuring, die zij in de tweede helft der XVII^{de} eeuw, vóórdat zij zich toen van nieuwe verdedigingswerken voorzagen, nog vrij ongeschonden bezaten, in stand en in eere kunnen houden en waren daardoor vrijwat eigenaardiger, karakter- en beteekenisvoller gebleven dan zij nu zijn.

Daaraan heeft toen echter geen harer gedacht.

Van af het oogenblik dat de zorg voor eigen veiligheid, voor eigen verdediging als hoofdfactor uit het stedelijk leven verdween, bekommerde men zich niet meer om al wat daartoe eertijds gediend had, en zou misschien alles reeds onmiddellijk gesloopt zijn, hadden de stedelijke accijnzen geen afsluiting en geen bewaakbare poortdoorgangen blijven vorderen. Ter wille dier accijnzen is het meeste nog een tijdlang blijven staan, hoezeer vele poorten toen

Afb. N°. 46. Veere in de XVII^{de} eeuw van af de rivier gezien met hare omgeving.

reeds door hekwerken werden vervangen, tot met de opheffing dier accijnzen het groote sloopingsfeest begon, en nu jaar op jaar

24-tallen merkwaardige stadspoorten, torens en muurgedeelten voor afbraak werden verkocht, tot er eindelijk bijna niets meer te verkoopen en te sloopen viel.

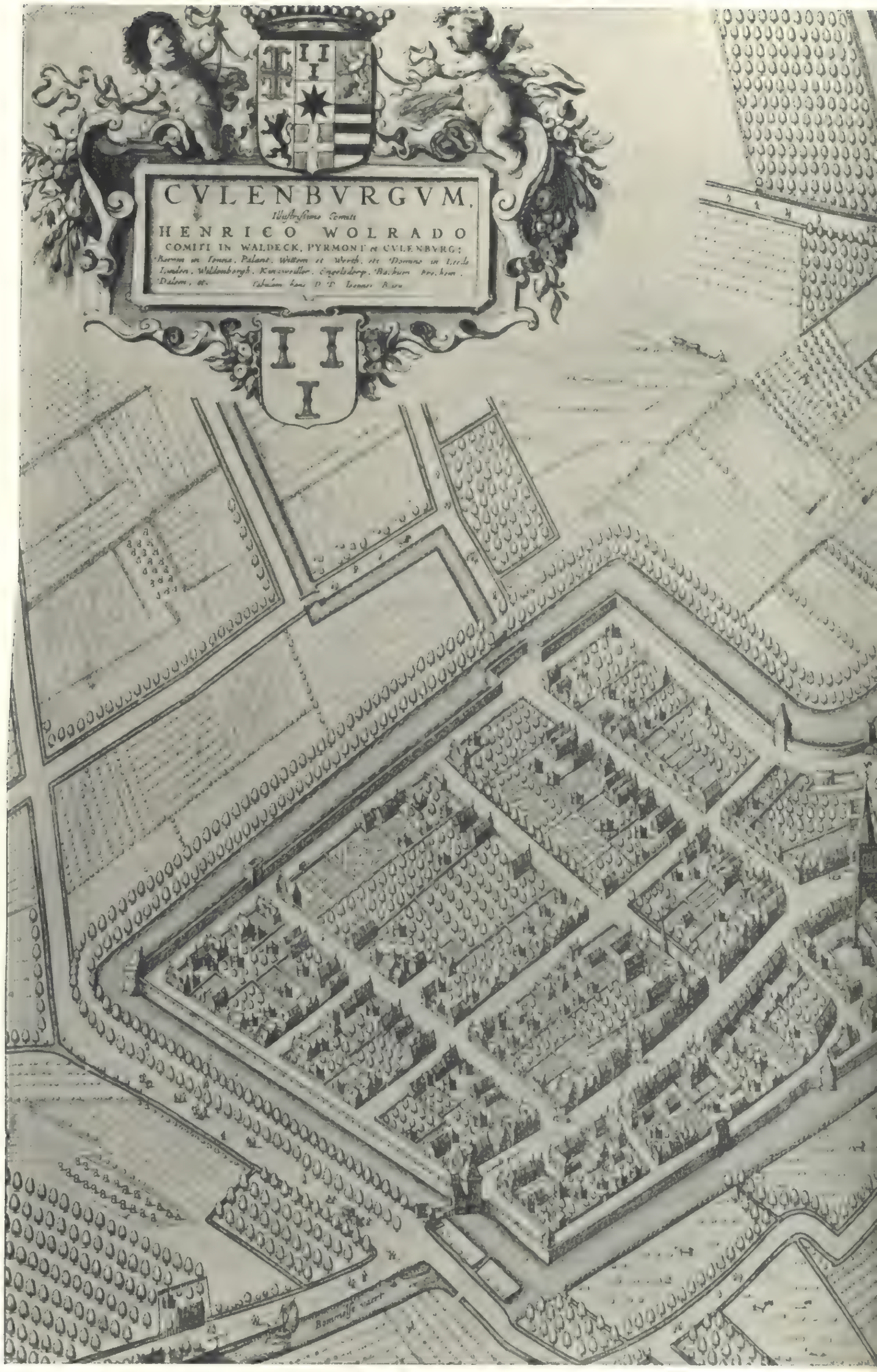
De Poorten.

De belangrijkste gedeelten in de oude stadsommuringen, boven nog niet behandeld, waren de poorten, de doorgangen door die ommuringen, waarop binnen de hoofdstraten en buiten de hoofdwegen van uit de omgeving samenliepen en die het eerst aan overvallen en bij belegeringen het meest aan aanvallen blootstonden. Vandaar de groote zorg door de steden bij voortduring aan haar poorten besteed en waarom zij deze, naarmate de aanvalsmiddelen in kracht en in beteekenis toenamen, in plan- en opstandvorm en omvang wijzigden, tot zij eindelijk, uit respect voor de vernielende werking van het kanon, weder den meest primitieven, den allereenvoudigsten vorm, dien van een simpelen doorgang aannamen.

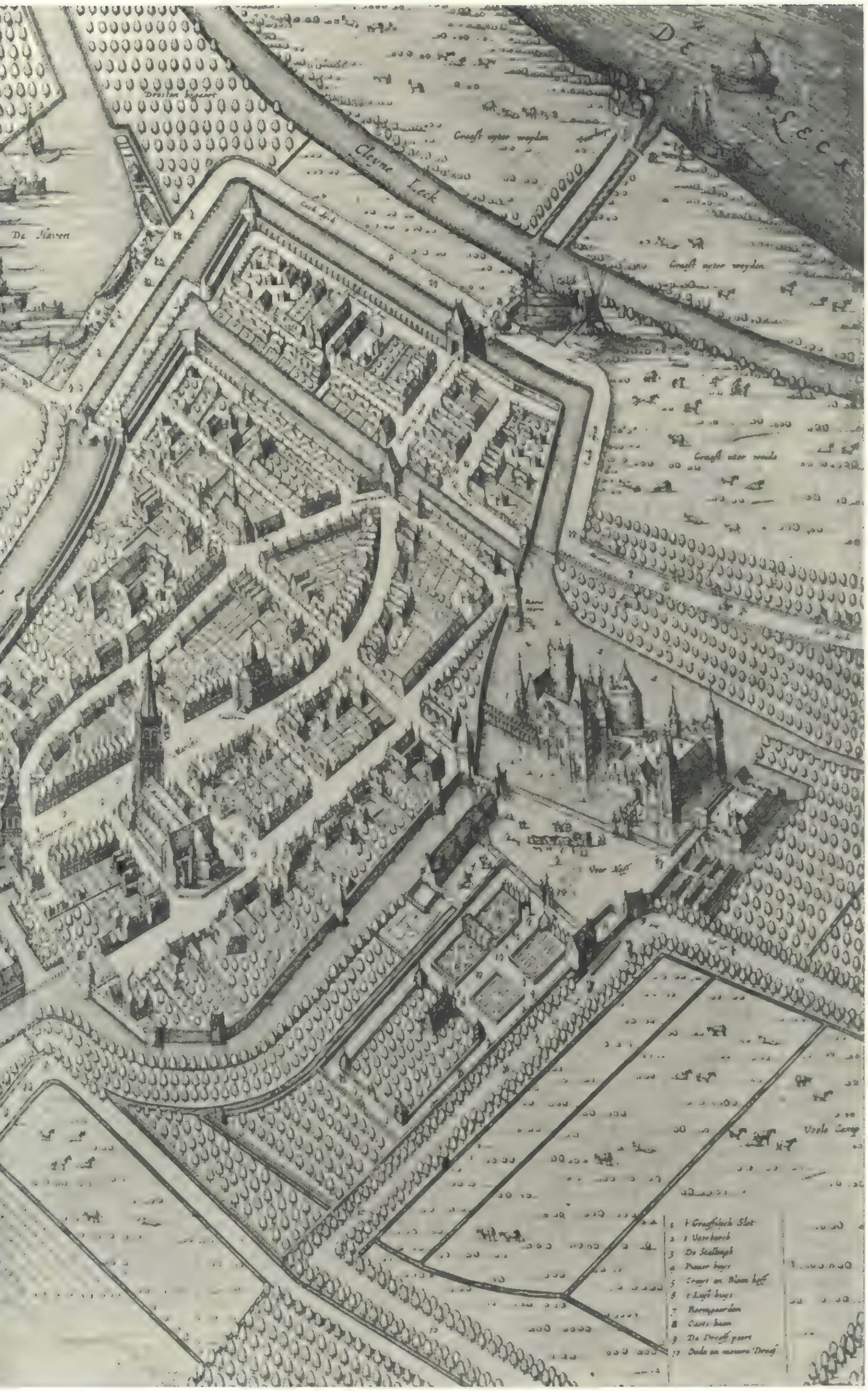
De eerste poortvorm, een sluitbare, enkel of dubbel elleboogvormige doorgang in de houten palissade, verdween met die palissadeering en veranderde in een overboogden doorgang door de omwalling, die, toen die omwalling vervangen werd door eene ommuring, plaats maakte voor een poorthuis, dat zich aansloot aan en een geheel vormde met die ommuring. Dat poorthuis diende niet enkel tot sluitbaren, maar tevens tot verdedigbaren toegang voor de stad, een toegang veiligheidshalve dan ook dag en nacht bewaakt, hetzij door een die poort bewonend bewaker, hetzij door een wacht van poorters, die regelmatig afgelost en vervangen, tevens zorgde voor het ophalen en neerlaten der klap in de over de gracht vóór de poort gelegen houten jukbrug. Ten behoeve dier wacht voorzien van eene overzolderde verdieping werd ter verdediging langs den dakvoet een omgaande weergang met gekanteelde borstwering aangebracht en de door een hooge leispits meestal gedekte zolder benut tot wapenmagazijn.

Het oudste poorthuis.

De oudste, tevens eenvoudigste en onkostbaarste vorm van een zoodanig poorthuis was die van een in plan vierkant of rechthoekig, soms ook rond gebouw met een tusschen zwaar muurwerk besloten

Afb. N°. 47. De stad Kuilenburg met haar kasteel in v

gezien, ± A°. 1650, uit den Steden-atlas van J. Bleau,

overwelfden doorgang, niet breeder (± 3—4 M.) dan noodig was om een geladen hooiwagen door te laten met ter weerszijden eenige ruimte voor de wachthebbenden. De diepte der poort (± 8—11 M.) was zoodanig, dat een bespannen wagen ongehinderd binnen den aan beide zijden met zware poortdeuren gesloten doorgang, zoo noodig, kon worden doorzocht. In zulk een poorthuis, meestal uitgevoerd zonder eenige versiering van zware baksteenen, zoogenaamde reuzenmoppen, was in den doorgang in een der dikke zijmuren een diepe nis uitgespaard met een steenen zitbank voor de wacht, en binnen den anderen zijmuur een steenen trap, toegang gevend tot de verdieping, welke verdieping doorgaans geen verbinding had met den daartegen aansluitenden weergang der ommuring. Wel werd soms buiten de poort boven den doorgang een smalle weergang uitgekraagd ten behoeve van den anders verbroken ommeloop, o. m. had dit plaats bij de Poelepoort der stad Groningen, die in de XII^de^ eeuw gebouwd, in 1828 is gesloopt.

Deze eenvoudige poorttype komt het meest voor bij onze kleine steden, welke zich met eenvoudige verdedigingswerken moesten tevredenstellen, zooals: Bolsward, Elburg, Hattem, Montfoort, Vianen, Woudrichem, enz.; en bij de overige steden dáár, waar op grond van de terreinsgesteldheid, een aanval het bezwarendst was en het minst geducht werd. Tot deze type behoorde oorspronkelijk ook de Koornmarktspoort te Kampen (zie afb. N°. 48), zijnde haar oude Veerpoort en daarom ter betere onderscheiding steeds witgekalkt. De hoog opgaande rechthoekige middenbouw, breed buitenwerksch 11 en diep 9.65 M., nu met zijn dakvoet op 13.60 M. + straat, doch voorheen toen de IJseloever zooveel lager was op ruim 14.50 M. daarboven; die middenbouw met halfrond overwelfden doorgang, vertegenwoordigt de oude poort, een doorgang aan de buiten- of rivierzijde 3.60 en aan de stads- of binnenzijde breed 4.15 M. met overzolderde bovenverdiepingen waarboven een zolder met hooge leispits.

Tegen deze poort sloot ter weerszijden de ommuring met haar weergang aan, van welken muur nog enkele gedeelten en een enkele muurtoren, hoezeer nu grootendeels door daartegen aangebouwde perceelen gedekt, zijn overgebleven. De den dakvoet omsluitende iets uitgekraagde borstwering was voorheen gekanteeld en de ramen van de poort waren toen zoo veel smaller, dat zij geen gevaar voor inklimming konden opleveren. In de XIV^de^ eeuw heeft men tegen dit poortgebouw op elk der beide buitenhoeken een sterk vooruitspringende

zware ronde toren van 7 M. diameter aangebouwd, die van boven achtkant uitgekraagd met een lage spits was gedekt en met een weergang

Afb. N⁰. 48. De Veer- of Koornmarktspoort te Kampen, naar photo.

was omsloten. Door dien aanbouw verloor deze poort haar oorspronkelijk karakter en veranderde zij tot eene poort van een ander, van het tweede, het te onzent meest voorkomende type, bestaande uit een rechthoekig middengebouw met vóórspringende zware torens op de buitenhoeken.

De nog bestaande Koepoort te Hoorn, zie de afb. Nos. 49 en 50, van buiten halfrond en verder rechthoekig van vorm, biedt een variant op

de eerste type; langs hare buitenzijde was zij voorheen voorzien van een weergang, haar sierlijke bergsteenen doorgangsomlijstingen dagteekenen eerst uit de XVII^de^ eeuw. De beide zeepoorten van Harderwijk, zie afb. N°s. 35 en 36, en, behalve hare Nobelpoort, ook alle poorten van Zierikzee behoorden tot deze eerste type. De Brugstraatspoort van Harderwijk, op afb. N°. 36, rechthoekig van grondvorm, heeft hoog boven de aansluitende ommuring een weergang met uitgekraagde hoektorentjes, waarboven nog een tweede weergang is uitgekraagd; de andere zeepoort, de Vischmarktpoort, was blijkens de afbeelding van ovalen vorm, mist een ommeloop rond haar spits, doch heeft op de verdieping boven den halfronden doorgang zoo iets als een werpuitstek.

Afb. N°. 49. Hoorn, de Koepoort gezien van de stadszijde, naar een photo.

Op het vogelvluchtplan van Amersfoort van omstreeks 1182, (afb. N°. 13), ziet men mede vierkante poortgebouwen, met steenen boogbruggen over de dubbele omgrachting en bijna alle met een vóórpoort, staande op den wal, welke die dubbele omgrachting met hare bruggen scheidt.

Duidelijker dan op het prospect van Harderwijk spreekt de

vierkante poortvorm met omgaanden benedenweergang en hooger opgaanden binnenbouw, oorspronkelijk ook met een ommeloop langs den dakvoet, uit afb. N°. 51 der Bergpoort te Deventer. Het getraliede bovenvenster toont dat de verdieping tot gevangenis diende; ter weerszijden van den spitsbogigen doorgang ziet men de kettinggaten der groote klapbrug, terwijl het ijzeren wiel met ketting naast dien doorgang aan een daartoe uitspringende ijzeren staaf hangende, een afzonderlijk klapbrugje voor voetgangers doet veronderstellen. Buiten tegen de poort staat bezijden de brug een wachthuisje, dat echter evenals al dergelijke huisjes eerst tot de latere, tot de poorteigenaardigheden, der XVII^de^ eeuw behoort.

Afb. N°. 50. Hoorn, de Koepoort gezien van de buitenzijde, naar een photo.

* *
*

Van gelijk karakter, hoezeer slechts met gedeeltelijk omgaanden, geheel overdekten weergang om den hooger opgaanden binnenbouw, langs de halfrond vooruitspringende buitenzijde der poort, was, blijkens afb. N°. 52, de in de XII^de^ eeuw gebouwde A-poort te Groningen, die later eenigszins verbouwd, door den uitleg dier stad in het begin der XVII^de^ eeuw, in eene binnenpoort veranderde. De weergang op een boogfries uitge-

Afb. N°. 51. Deventer. Gezicht op de Bergpoort en de Bergkerk. ± 1740.

Afb. N°. 52. Groningen, de A-poort. A°. 1754, naar C. Pronk.

kraagd, is met boognissen geleed en eindigt aan de stadszijde tegen de aldaar uitgemetselde achtzijdige hoektorentjes.

Tweede poortvorm.

Minder verschillend in plan- en opstandsvorm dan het oudste poorttype was het tweede, het poortgebouw met hoektorens aan de buitenzijde, welk type het best bewaard is gebleven in de nog bestaande gerestaureerde Helpoort te Maastricht, zie afb. N°. 53, ten jare 1229 gebouwd.

Dit poorthuis bestaat uit een vierkant midden- of hoofdgebouw,

breed 7.15 M., diep 8.45 M., met twee, halfrond vóór de ter weerszijden aansluitende ommuring uitspringende, slanke torens van 3 M. en 3.30 M. breedte, waarvan de smalste tot traptoren dient. Boven den halfrond overwelfden, 3.75 M. breeden en nu nog slechts 3.70 M. hoogen doorgang, is op de overwelfde eerste verdieping, gelijkvloers met den weergang, een overdekt houten werpuitstek, een machicoulis, uitgekraagd, voorzien van drie werpgaten, terwijl de zolderruimte aan de buitenzijde met een voormuur met drie schietspleten en aan de achterzijde van een laag neerschietend dakschild is voorzien.

De beide torens met hunne spitsen hoog 24.50 M. + straat en 4.70 M. diep, zijn aan de voorzijde halfrond, doch verder rechthoekig. Binnen den doorgang, voorheen evenals de weergang zooveel hooger als het terrein zich aldaar in verloop van tijd verhoogde, zijn onder het gewelf op 20 cM. afstands van elkaar op kraagstukken een paar muurbogen aangebracht, eene gleuf of sponning vormend, die, doorgaande door de gewelfdikte, diende om daartusschen in geval van nood, van uit de verdieping een ijzeren valhek tot meerdere afsluiting van den doorgang neer te laten. Dergelijke valhekken of zware eiken valdeuren vond men destijds bij meest alle poorten; op tal van afbeeldingen van poortdoorgangen zijn zij zichtbaar, o. m. in die der oud-Haarlemsche poort van Amsterdam, afb. N°. 66, in die van eene der poorten

Afb. N°. 53. Maastricht, de Helpoort gezien van de buitenzijde nà hare restauratie, naar photo.

Afb. N⁰. 54. De Nobelpoort te Zierikzee gezien van hare buitenzijde, naar een photo.

van Harderwijk, op afb. N°. 35, en in die der Camperpoort te Zwolle, afb. N°. 58.

Van dit zelfde type, doch bijzonder zwaar en groot van afmetingen is de nog bestaande Nobelpoort te Zierikzee, afb. N°. 54, in de XIII^de^ eeuw gebouwd. Het hoofdgebouw heeft hier een breedte van 10.90 M. bij een diepte van 12.75 M., op de beide buitenhoeken versterkt met ronde torens van 6 M. buitendiameter; de met kruisgewelven gedekte doorgang is breed 3.72 M. en heeft ter weerszijden 1.50 M. breede met nissen voorziene wapengangen, toegang gevend tot de ondervertrekken der torens. Een steenen spiltrap in een der binnenhoeken van het hoofdgebouw leidt naar eene overzolderde zaal op de eerste verdieping, binnensmuurs groot 8.20 bij 10.75 M., uit welke zaal twee steenen spiltrappen toegang geven naar de tweede of zolderverdieping, eertijds met een weergang langs zijn

Afb. N°. 55. De gewezen Poelepoort te Groningen, naar eene teekening van C. Pronk (1754).

smalsten dakvoet voorzien. Het 4 M. hooger oploopend metselwerk der beide torens is van boven achtzijdig uitgekraagd ten behoeve der leispitsen, wier windvanen hoog boven de straat en boven de stad uitkomen. Karakteristiek zijn op beide bovenzalen

de zolderingen van zware moer- en kinderbalken rustend op sloven, muurstijlen en karbeelen, op de bovenste zaal nog ondersteund door een pilaar met naar vier zijden zich daaruit ontwikkelende schoren; in het baksteenen metselwerk der torens is van buiten bij wijze van versiering glazuursteen aangebracht.

Afb. N°. 56. Kampen, de Cellebroederspoort van de buitenzijde gezien. Naar eene teekening van C. J. Smits.

Van gelijken grondvorm was mede de Poelepoort te Groningen, zie afb. N°. 55.

Bijna elke stad had in hare ommuring oudtijds een of meer dergelijke poorten, op de plattegronden in vogelvlucht duidelijk kenbaar, zooals de binnenpoort te Amersfoort, welke nog bestaat, afb. N°. 13, zooals de Goorpoort te Elburg, de drie poorten van oud 's-Hertogenbosch. afb. N°. 17, en zooals de nog bestaande Oostpoort van Delft, de Vispoort te Deventer, en de Lekpoort te Vianen, enz.

Ook dit type komt voor in verschillende variëteiten.

Afb. N°. 57. Zwolle, de Camper-voorpoort van buiten af gezien, naar eene teekening van G. Terborch van ± 1630.

Een der eigenaardigste is wel de Cellebroederspoort te Kampen, afb. N°. 56, met haar rechthoekig middengebouw van 8.75 M. breedte

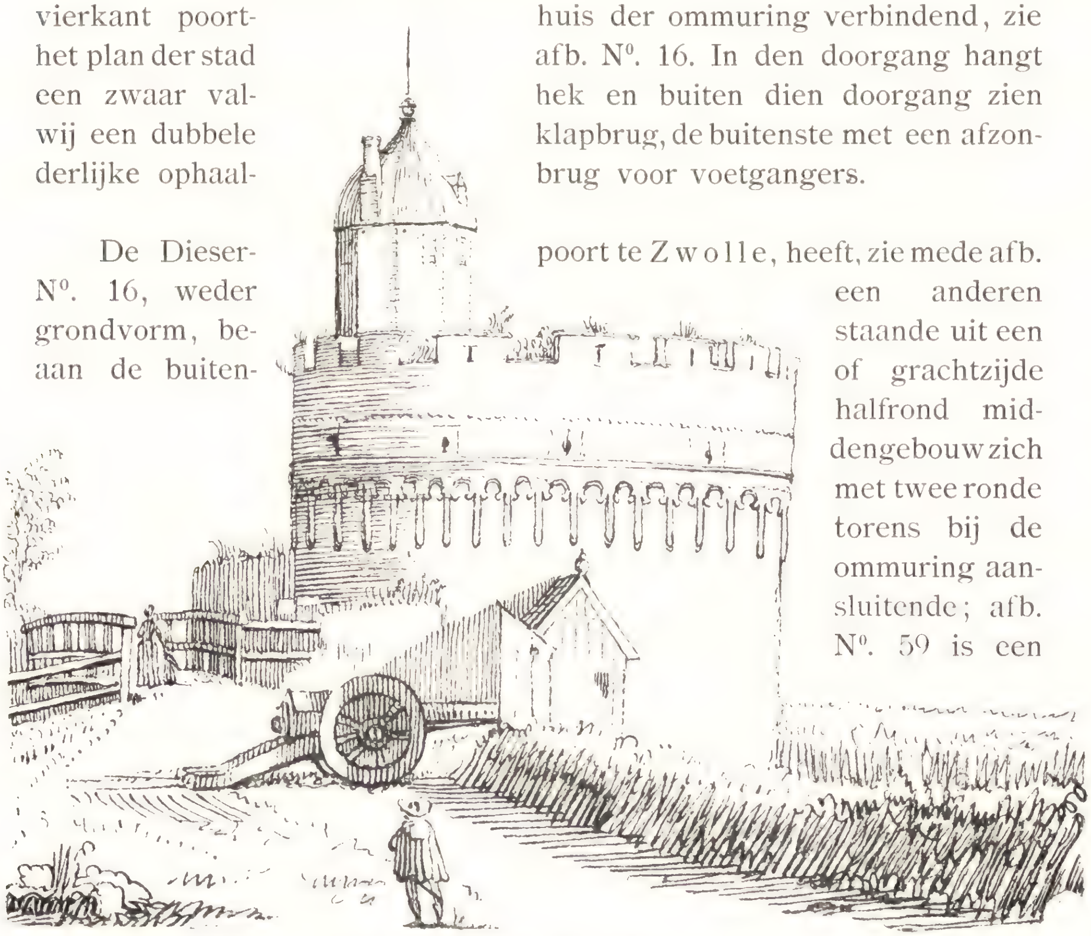
Afb. N°. 58. Zwolle, de Camper-voorpoort van de binnenzijde gezien, naar eene teekening van G. Terborch ± 1630.

bij 11.35 M. diepte, aan weerszijden voorzien van een iets meer dan halfrond naar voren springenden zijtoren van 9.30 M. diameter. Hoezeer het bovengedeelte in 1627 geheel in den stijl dier dagen werd verbouwd, en deze poort toen haar weergangen, haar vroegere vensters en schietspleten verloor, is zij toch nog steeds een der karakteristieke eigenaardigheden dezer stad; opvallend echter is het verschil in breedte-

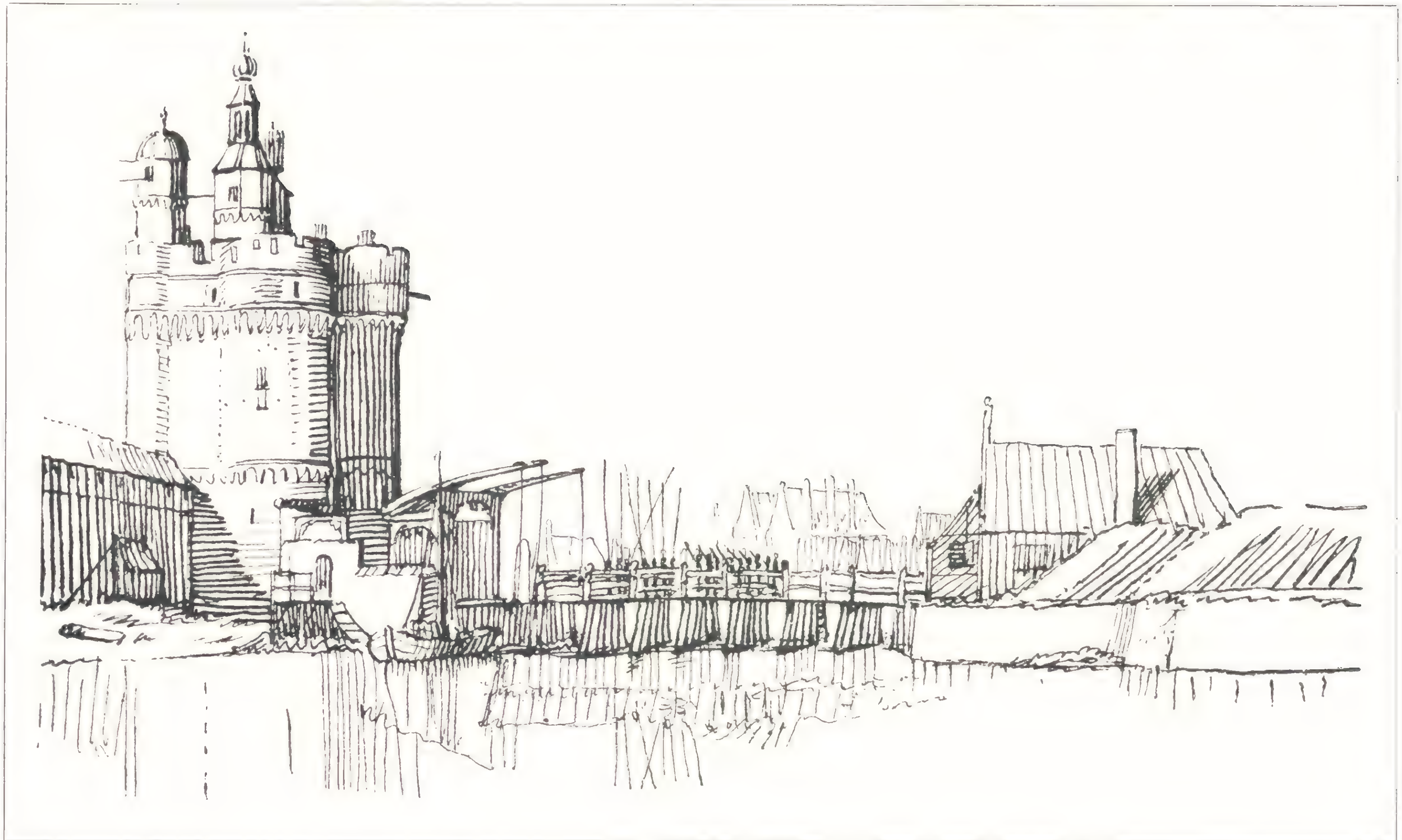
afmeting harer poortdeuren, zijnde die aan de buitenzijde 3.25 M. en aan de binnenzijde 4.95 M.

Van gelijken planvorm was ook de Camper-vóórpoort te **Zwolle**, zie afb. N°s. 57 en 58, met dit verschil, dat hier de zijtorens het middengebouw als het ware insluiten en beschermen; de torens zijn van boven vlak afgedekt en van eene borstwering en een klein waakhuisje voorzien; de middenbouw gaat echter nog een verdieping hooger op en is afgedakt. Afb. N°. 57 is een gezicht van buiten op de poort en haar ophaalbrug; op den voorgrond staat een eenvoudig wachthuisje en daartegen een zitbank met afdak voor hen, die op het openen der poort of op het ophalen der brug moeten wachten. Rechts ziet men de torens der ommuring, links een paar kerktorens der stad, terwijl afb. N°. 58 de binnenzijde dier poort voorstelt, met het ommuurde kleine binnenplein met overdekten weergang, de vóórpoort met het vierkant poorthuis der ommuring verbindend, zie het plan der stad afb. N°. 16. In den doorgang hangt een zwaar valhek en buiten dien doorgang zien wij een dubbele klapbrug, de buitenste met een afzonderlijke ophaalbrug voor voetgangers.

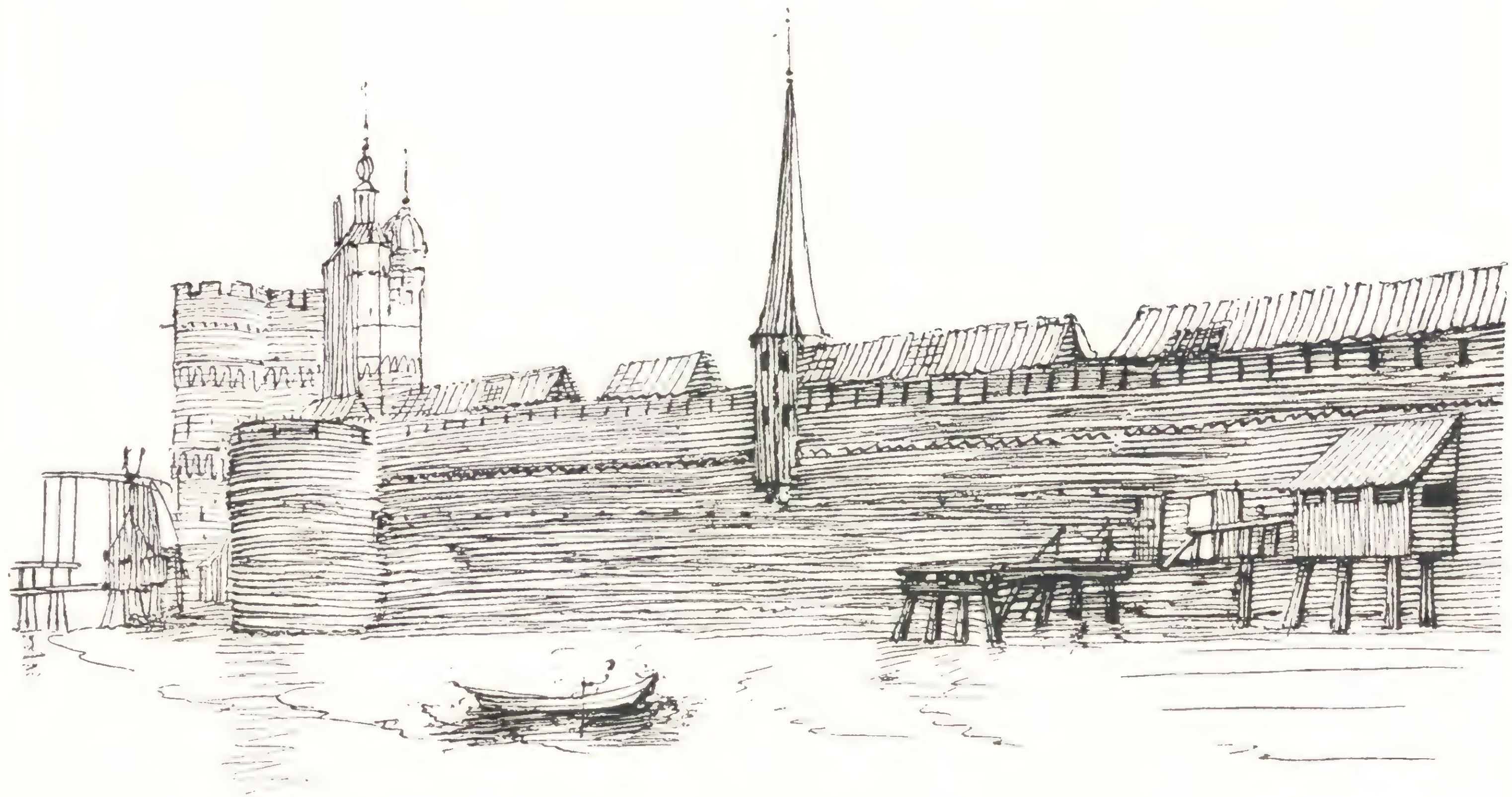
De Dieserpoort te **Zwolle**, heeft, zie mede afb. N°. 16, weder een anderen grondvorm, bestaande uit een aan de buiten- of grachtzijde halfrond middengebouw zich met twee ronde torens bij de ommuring aansluitende; afb. N°. 59 is een

Afb. N°. 59. **Zwolle**, de Dieserpoort, naar eene schets van G. Terborch van ± 1630.

Afb. N⁰. 60. Zwolle, de Dieserpoort met haar brug, naar een schets van G. Terborch ± A⁰ 1630.

Afb. N⁰. 61. Zwolle, de Dieserpoort met de daarbij aansluitende ommuring met overdekten weergang, naar eene teekening van G. Terborch van ± 1630.

schets van het bovengedeelte met zijn uitgekraagd boogfries, zijn kanongaten, zijn gekanteelde borstwering, reeds verwaarloosd en met planten begroeid en zijn verkenningstorentje, uit welks half peervormige spits een schoorsteen komt kijken, terwijl de afb. N°s. 60 en 61 die poort met hare lange jukbrug en in aansluiting met de ommuring met overdekten weergang voorstellen.

Derde poortvorm.

Met de verbetering der aanvalswerktuigen, toen de donderbus vooral voor de poorten gevaarlijk begon te worden, werden deze nu niet zelden verdubbeld. In plaats van eene palisadeering met een wachthuisje vóór of op de brug, werd nu eene vóórpoort gebouwd, een op zich zelf verdedigbaar geheel, door eene ommuring verbonden met het eigenlijk poortgebouw, de derde, de kasteelvormige poortvorm vertegenwoordigend, een type, dat nog het best tot heden bewaard is gebleven in de hoogst schilderachtige Amsterdamsche of Spaarndammer poort te Haarlem, zie afb. N°. 62.

Zij bestaat uit een vierkant hoofdgebouw van 8.80 M. breedte bij 7 M. diepte, waartegen aan de buitenzijde op elken hoek een achtkante toren is aangebouwd, een dezer als traptoren dienst doende. Dit hoofdgebouw heeft boven zijn halfrond overwelfden, 3.40 M. breeden doorgang, ééne verdieping over de volle breedte en boven deze nog twee smallere verdiepingen, bezijden door een nu open doch voorheen overdekten weergang begrensd. Aan den voet der dakspits ligt op 15.30 M. + straat omgaand een tweede weergang met de hooger opgaande traptoren tot toegang, terwijl de andere toren tot wacht- of waakhuis diende.

Vóór dit hoofdgebouw, doch daarmede een aansluitend geheel vormend, ligt een lager poortgebouw, enkel bestaande uit een halfrond overboogden doorgang, met overdekten weergang daarboven, besloten tusschen en uitkomende in twee onder ronde en boven achtzijdige zijtorens van 3.60 M. diameter. Zijmuren, die torens met het hoofdgebouw verbindende, omsluiten tevens het kleine binnenplein, dat rondgaand van een weergang met steenen borstwering is voorzien, en dus bij overrompeling nog van daar af te verdedigen is; in den vloer van het gedeelte weergang tusschen de torens van het hoofdgebouw zijn daartoe tevens de noodige werpgaten. Een zelfde poortplein, doch met overdekten weergang op de zijmuren, toont de Camperpoort te Zwolle, afb. N°. 58.

Afb. N⁰. 62. Haarlem. De Spaarndammer poort gezien van hare buitenzijde, naar een photo.

Afb. N⁰. 63. Haarlem in hare ommuring in de tweede helft der XVIIde eeuw.

Hoezeer bij herhaling verbouwd, is de Amsterdamsche poort van Haarlem toch eene onzer best bewaarde en meest karak-

Afb. N°. 64. De Warwijksche poort te Veere, naar eene gravure van P. Bast van A°. 1598 [1]).

teristieke poortgebouwen, de eenigste trouwens van hare vele poorten, welke die stad goedvond niet als de overigen in de XIX^de eeuw voor afbraak te verkoopen en te doen sloopen. Trots haar eenvoud — er is geen stukje beeldhouwwerk aan dit baksteenen gebouw — is het toch een merkwaardig monument uit den ommuringstijd dezer stad, met zijn spelende vormen, met zijn torens, met zijn drie hoog weergangen, zijn binnenplein, zijn voorpoort en brug, op 't welsprekendst, beter dan honderd afbeeldingen van gesloopte poorten zulks kunnen, toonend, hoe karakteristiek en typisch Haarlem er moet hebben uitgezien, toen die stad niet enkel al haar poorten, waaronder de hoogst merkwaardige Groote- en Kleine Houtpoort,

[1]) Onder deze afbeelding staat:
„Daer de eene blinde de andere leijt, vallense beijde onversins in de sloodt.
„Nempt geen leijdtsman, ofte sijt verseckert van sijn gesichte bloodt."

doch de geheele ommuring met al haar torens nog bezat, zooals afb. N°. 63 deze aangeeft.

Tot deze zelfde, de kasteelvormige poorttype, behoort de belangrijke Warwijksche poort te Veere, in 1470 gebouwd, zie afb. N°. 64, met hare zware zijtorens, waartusschen tot bescherming van haren doorgang een overdekt houten werpuitstek is aangebracht, en bezijden de poort een groote mezekouw.

Boven de ommuring uit, waarvan nog een overdekte halfronde muurtoren zichtbaar is, ziet men de Onze Lieve Vrouwekerk met haar zwaren vóór- en haar kruistoren, zooals zij was vóór den brand van 25 Mei 1686.

Mede behooren tot deze type de oude Sint-Antonius- en de oude Haarlemmerpoort te Amsterdam, zie de afb. N°s. 21, 65 en 66; eerstgenoemde poort is gelukkig niet gesloopt, doch zoo vaak verbouwd en tot andere doeleinden ingericht, dat zij daarbij haar cachet als poort geheel heeft verloren.

Ook de Rotterdamsche poort te Delft, zie afb. N°. 67, evenals de vroegere Weert- en de Tolsteechpoort te Utrecht, zie de afb. N°s. 68 en 69, zijn van nagenoeg gelijken hoofdvorm; laatstgenoemde

Afb. N°. 65. D'oude Sint-Anthonispoorte t'Amsterdam, naar S. Frisius.

poortgebouwen hebben elk een vóórpoort met zware ronde torens, het poortplein met gekanteelden muur aansluitend aan het hoofdgebouw. Bezijden de steenen boogbrug, met een schutmuur tot borstwering, is bij de Weertpoort een, en zijn bij de Tolsteechpoort twee wachthuisjes uitgekraagd; beide bruggen zijn, door een er midden op staand houten draaihek, afsluitbaar.

De nog bestaande Sasserpoort te Zwolle, (zie op het plan dier

Afb. N°. 66. De oude Haarlemmerpoort te Amsterdam.

stad, afb. N°. 16) behoort, ofschoon zonder vóórpoort, mede tot deze type. Zij bestaat uit een rechthoekig gebouw van 10.40 M. breedte bij 10.80 M. diepte met twee, onder ronde en van boven achtkante, torens van 6.70 M. diameter op de buiten- en met twee dergelijke torens van 4.20 M. diameter op de binnenhoeken; eene gekanteelde borstwering omsluit op ± 21.50 M. straat het geheel. Boven den 4 M. breeden spitsbogigen doorgang is aan de buitenzijde eene kleine nis voor het beeld van een heilige en daarboven op de tweede verdieping, 13.50 M. + straat, op een tusschen de beide torens geslagen

Afb. N. 67. De gewezen Schiedamsche en Rotterdamsche poort te Delft, A°. 1440, naar eene teekening van A. Rademaker.

Afb. N⁰. 68. De gewezen Weertpoort met de daarnaast gelegene waterpoort te Utrecht, naar eene teekening van ± A⁰. 1600 uit den Gemeente-atlas.

Afb. N°. 69. De vroegere Tolsteechpoort te Utrecht, naar eene teekening van ± A°. 1600 uit den Gemeente-atlas.

uitspringende boog een weergang met werpgaten in de bevloering. Een ommuurd ronddeel waartegen de beide buitenringmuren van de zuidzijde dezer stad aansluiten, vervult hier de plaats van een poortplein met vóórpoort, een rondeel bezet met een paar wachthuisjes.

Rondeelen.

Dergelijke rondeelen, van 8 tot 25 M. diameter, werden in en reeds vóór de XVIde eeuw niet zelden buiten vóór of nevens de poorten aangelegd (zie de afb. Nos. 35, 37 en 38); met het geschut bezet, waarvoor op de poorten zelve meestal geene plaats was, beschermen zij deze. Dergelijke rondeelen zien wij o. m. vóór de poorten van Zutphen, zie afb. N°. 20, bij de Smee- en de Luttekepoort van Harderwijk, zie afb. N°. 35, vóór enkele poorten van Haarlem, zie afb. N°. 63, enz.

Afb. N°. 70. De Bergpoort te Deventer, gezien van de buitenzijde. Naar een photo.

* *
*

Langzamerhand kwam men echter tegen en in de XVIde eeuw tot de ervaring, dat het poortgebouw met zijn torens, weergangen, werpgaten, valdeuren en rondeelen bij ernstige belegeringen tegen de vernielende werking van het geschut niet meer bestand was en meer gevaar dan nut opleverde. Bij de nieuwe verdedigingswerken op het laatst der eeuw uitgevoerd, zien wij het poortgebouw

Afb. N°. 71. De buiten Vuijlpoort te Dordrecht in 1649, naar eene teekening uit dien tijd.

dan ook geheel verdwijnen; slechts een overwelfde sluitbare doorgang in de breeder aangelegde omwalling, blijft er van over, een doorgang voor den vijand op eenigen afstand vaak niet eens in die omwalling te onderscheiden. Ten behoeve van het vooruitspringend wal-talud worden nu ter weerszijden van dien doorgang een paar flankmuren gemetseld, in verband met den vóór- of sluitmuur der poort, welke muur, zoo de beurs zulks toeliet, welstandshalve met een kolom- of pilasterfront, met nis- of beeldwerk en met basreliefs of opschriften werd versierd.

Tot die versierde poortfronten, want anders waren het niet, behoorden o. m. de Bergpoort te Deventer, zie afb. N⁰. 70, geheel in bergsteen op het smaakvolst uitgevoerd en bekroond met het wapen dier stad, door twee krijgers vastgehouden; ook van de ten jare 1621 gebouwde Heerepoort te Groningen, is evenals van genoemde Bergpoort, na de afbraak, het sierlijk gebeiteld front te Amsterdam in den tuin van het Rijksmuseum geplaatst. Minder karakteristiek was de in de ommuring van Dordrecht aangebrachte buiten Vuylpoort, zie afb. N⁰. 71, een Renaissance-gebouw met bovenverdieping, waarachter de karakteristieke middeleeuwsche binnen Vuylpoort met gekanteelden weergang en erkers aan den dakvoet uitkomt.

Ten behoeve der poortwacht werden nu, meesttijds zoowel aan de binnen- als aan de buitenzijde der poort, tegen de omwalling een paar kleine huisjes aangebouwd, een enkele maal ook werd boven den zwaar overwelfden doorgang een meer of min sierlijke bovenbouw geplaatst; op die wijze was o. m. de in 1623 gebouwde A-poort te Groningen, en is nog de bestaande, in 1577 gebouwde, buiten Oosterpoort te Hoorn [1]), evenals de A-poort te Groningen van een klokketorentje voorzien.

Eigenaardig ook is in die poort het gebogen beloop van haar lengte-as, en in nog sterkere mate had dit de Brusselsche poort te Maastricht. Sedert de XV^de^ eeuw toch was men reeds gewoon, om de lengte-as eener poort niet te plaatsen in het verlengde van de as der straat welke zij afsloot, maar deze daarmede een ietwat stompen

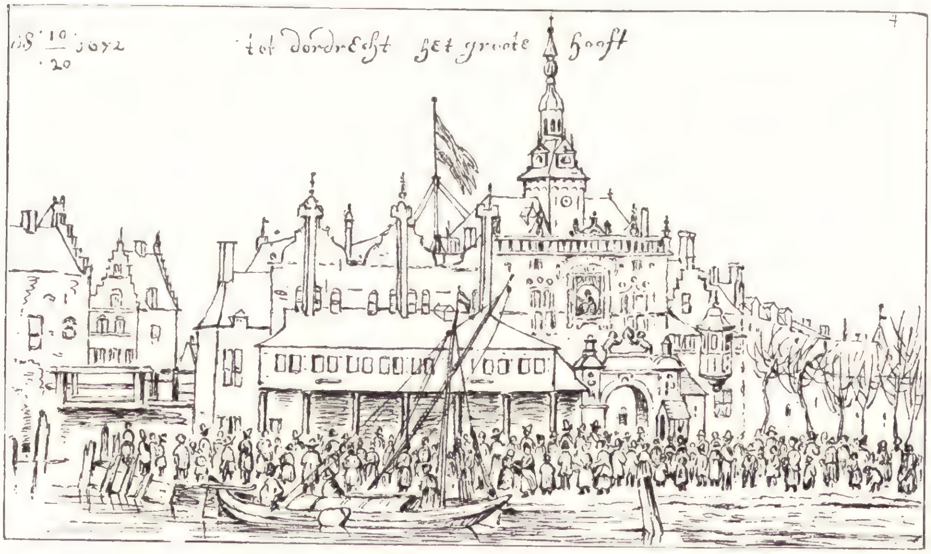
[1]) Aan de binnenzijde dier Oosterpoort stond in 't Latijn dit opschrift:
„Niets baat de waakzaamheid der wachters, niets helpen wapenen en groote tinnen der muren en de donders van het raauwe kanon, indien Gij, o God! deze Stad niet wilt regeren en beschermen."

Afb. N⁰. 72. De Rhoenpoort te Zwolle na haren verbouw in 't begin der XVII^de^ eeuw, naar eene teekening van G. Terborch van ± 1630.

hoek te laten maken, opdat het op die poort gericht vijandelijk geschut die straat zoo min mogelijk over hare lengte zou bestrijken.

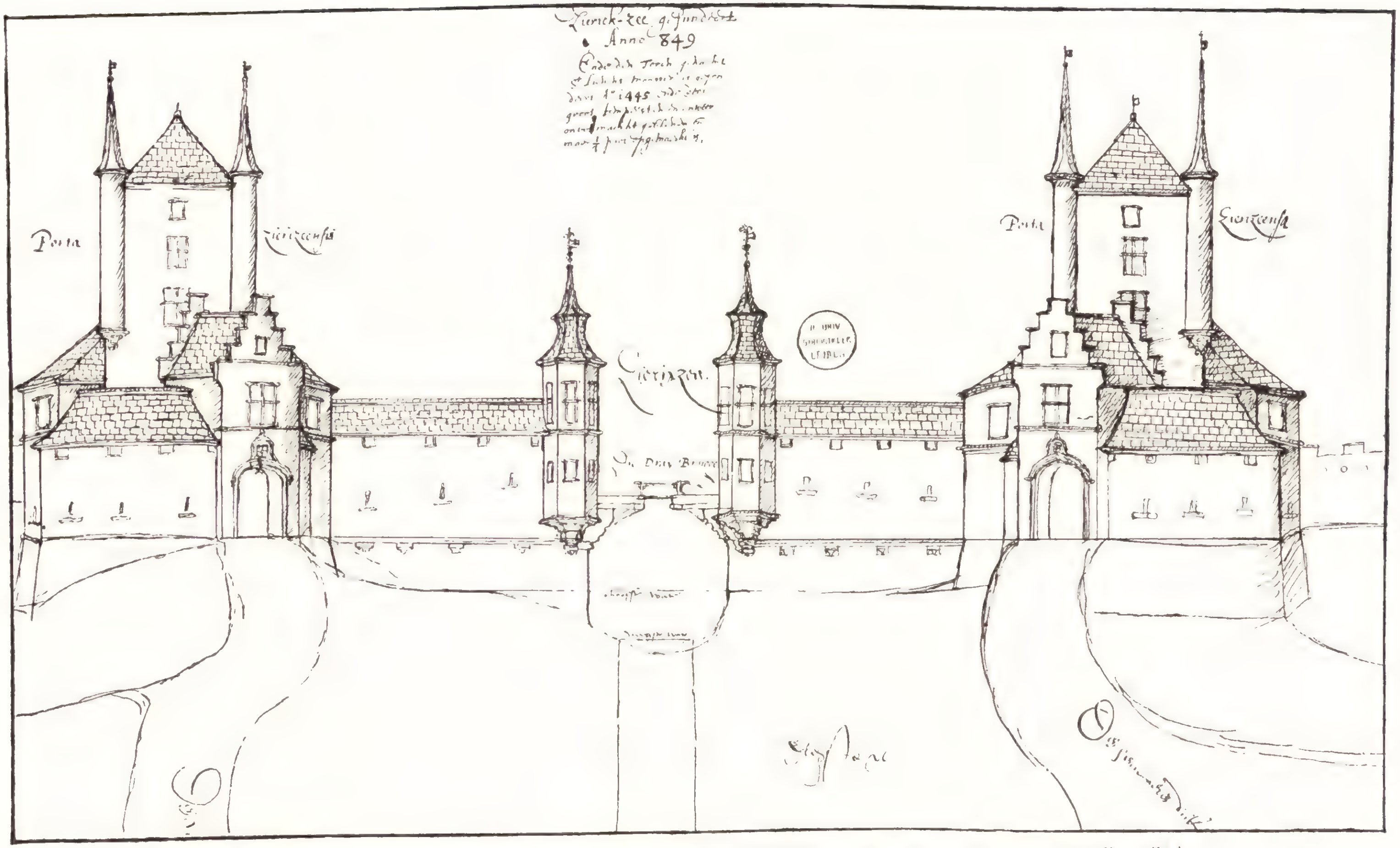
De poort als doorgang door eene palissadeering begonnen, eindigde weder, na te harer verdediging allerlei planvormen en afmetingen, tot zelfs den kasteelvorm te hebben aangenomen, als eenvoudigen omwallingsdoorgang. Met die omwalling verdween echter ook die doorgang, om nu plaats te maken soms, waar althans eene afsluiting noodig bleef, voor een sierlijk poortgebouw in Renaissancevorm met eene bovenverdieping voor den poortbewaker. Zoo ontnam de stad Zwolle haar Rhoenpoort, op het plan dier stad van 1582 (afb. N°. 16), aan de houthaven tegenover die Krane gelegen, haar defensief en middeleeuwsch karakter, door haar in het begin der XVIIde eeuw te voorzien van een omgaand dak met open balustrade en pinakels op de hoeken, zie afb. N°. 72. Zoo herbouwde Amsterdam haar Muyderpoort ten jare 1771 en haar Haarlemmerpoort, beiden in zgn. klassieken stijl, de laatste zelfs in triomfboogvorm in 1837, in welk jaar

Afb. N°. 73. De Groote Hooftpoort te Dordrecht.
Naar eene teekening van A. van Borssum, A°. 1672.

de oude poort op afb. N°. 66 voorgesteld is afgebroken. Beide poorten zijn ter herinnering aan het verleden, evenals de Sint-Anthoniespoort, tot heden toe nog bewaard gebleven.

Ook de groote Hooftpoort te Dordrecht, mede van een balustrade

Afb. N°. 74. De Havenpoort te Zierikzee in het begin der XVII^de^ eeuw, naar eene teekening uit dien tijd [1]).

[1]) Het opschrift zegt: „Zierick-zee gefundeert Anno 849.
Ende den Toorn genaemt St.-Lievens Monster is gefundeert A° 1445 ende doer groot tempeesten en onweer onvolmaeckt gebleven en maer 1/4 part opgemaeckt is."

om haar dakvoet en van een klokkentoren voorzien, zie afb. N°. 73, toont op 't duidelijkst de verandering van het voorheen streng eenvoudige, verdedigbare poortgebouw in een sierlijk poorthuis van spelenden vorm, met beeldhouwwerk en met middentoren met klok en uurwerk.

Meestal echter verdween met de omwalling ook de poort en diende verder een eenvoudig of sierlijk hekwerk of homei op of vóór de brug geplaatst, tot afsluiting, tot met de afschaffing der accijnzen en der poortsluiting, ook dit hekwerk, ook die homei verdween en de stad nu evenals het dorp ten allen tijde voor een ieder vrijelijk openstond.

De waterpoorten.

Tot de poorten eener stad behoorden mede hare zoogenaamde waterpoorten, zijnde hare in de ommuring of omwalling aangebrachte overboogde gracht- of haven-doorlaten, waarvan die te Zutphen over de rivier de Berkel wel eene der eigenaardigste is, zie afb. 28.

Karakteristiek komt zoodanige waterpoort, tevens als brug die-

Afb. N°. 75. Gezicht op Zierikzee, in de XVIIde eeuw.

nende, uit op afb. 68, bezijden de Weerdpoort te Utrecht met hare sluithekken met hunne kettingen, met hare schietgaten in de borst-

wering, met hare zijtorens voorheen kennelijk ter volle hoogte verbonden, en waartusschen nu een groot beeld, een banierdrager, staat.

Afb. N⁰. 76. De Koppelpoort te Amersfoort gezien van de buitenzijde, naar een photo.

Op den plattegrond van Zwolle, afb. N⁰. 16, ziet men ter weerszijden van haar Rhoentoren eene waterpoort, de daar over doorgaande ommuring door torens versterkt, en nevens een dezer nog een rondeel door eene houten brug met het kraanhoofd verbonden en ingericht, om zoo noodig, met geschut beplant te worden.

Tot de waterpoorten behoort mede de dubbele Havenpoort te Zierikzee, zie afb. 74, met een open doorvaart, met een „draijbrugge" in 't midden, bestaande uit een ter weerszijden uitgekraagd vast en een daaraan verbonden opklapbaar middengedeelte, slechts weinig breeder als noodig was om de scheepsmasten te kunnen doorlaten, en de schepen dus de gelegenheid te geven binnen de stad in de haven te kunnen laden en lossen. Daartoe op het einde der ommuring uitgekraagde achtzijdige torens dienen met de daarbij aansluitende Zuyder- en Noorder-Havenpoort, tot bescherming en verdediging van die doorvaart, voor de uit zee komende schepen, zie afb. N⁰. 75;

ofschoon geheel verbouwd en gewijzigd heeft Zierikzee haar havenpoort tot dusverre nog bewaard.

Veel minder zorg besteedde de stad Groningen aan de veiligheid harer haven, ter wille der West-Indische Compagnie toch, waarin zij aandeelen had, besloot zij ten jare 1623 om, aan de schepen dier Compagnie directen toegang tot de binnenhaven te geven, en liet daartoe haar Krane-waterpoort maar kalmweg afbreken.

Afb. N°. 77. De Koppelpoort te Amersfoort gezien van de stadszijde, naar een photo.

Tot de bijzonder karakteristieke nog behouden gebleven middeleeuwsche waterpoorten, behoort de Koppelpoort te Amersfoort. Het is eene dubbele poort, in de XV^{de} eeuw gebouwd, niet alleen de rivier de Eem toegang gevende tot de stad, maar ter zelfder tijd tot landpoort dienend, zie de afb. N°. 14, het prospect dier stad, welke poort op de afb. N°s 76 en 77 duidelijker afgebeeld, op Rijkskosten is gerestaureerd.

Van veel lateren tijd, uit de eerste helft der XVIII^{de} eeuw, is de Waterpoort te Sneek, zie afb. N°. 78, haar voorstellende na hare restauratie; terwijl de beide torens met hun schietgaten nog eenigszins herinneren

aan den vroegeren, den verdedigbaren toestand, heeft de middenbouw reeds geheel en al het karakter van een sierbouw, een overdekt uitzicht

Afb. N°. 78. De Waterpoort te Sneek nà hare restauratie, gezien van de buitenzijde. Naar een photo.

aanbiedend, zoowel buitenwaarts over de Geeuw als over de gracht binnen de stad. Trouwens de meeste waterpoorten waren weinig meer dan overboogde doorlaten door de ommuring of door de omwalling,

's avonds met hekwerken of waterboomen door den boomsluiter gesloten, die in een huisje of toren in de buurt woonde en wiens loon van eenige ponden 's jaars, evenals die van de poortbewakers, in de jaarrekeningen der steden geregeld voorkomt. In de XVII^de^-eeuwsche verdedigingswerken maakte meestal de waterpoort plaats voor een

Afb. N°. 79. Willemstad tijdens de belegering van Anno 1793.

vrije open doorlaat, in oorlogstijd met eenig paalwerk afgesloten, zooals afb. N°. 79 zulks van Willemstad toont, alwaar die doorlaat toegang tot de binnenhaven geeft.

Met de ommuringen en de omwallingen verdwenen echter ook bijna alle waterpoorten, en slechts daar waar nog een gedeelte bolwerk bewaard bleef, treffen wij er nog eene enkele aan, zooals te Amersfoort, Enkhuizen, Leiden, Sloten, enz.

Behoefte aan veiligheid.

Onze hedendaagsche steden zijn inderdaad niet meer wat zij waren en zij blijven ook niet wat zij nu zijn. Oudtijds alle, bijna zonder uitzondering [1]), zooals boven is beschreven en afgebeeld, omvest, van eene omgrachting en ommuring, van verdedigbare poorten en tal van verdedigingstorens voorzien, eene omvesting, bij velen harer in verloop van tijd zich wijzigend, naarmate de aanvals- en verdedigingsmiddelen zulks vorderden, bleef deze bij anderen harer, wier welvaart en beteekenis afnam, zoo goed als onveranderd, tot zij verdween.

Waartoe dit alles?

Waartoe al die kostbare werken uitgevoerd, onderhouden en naar den eisch des tijds gewijzigd en zich vrijwillig een gordel omgelegd, die maar al te dikwerf knelde en hinderde, tijdige uitbreiding belette en de woningen klein en duur maakte, om, als men na jaren van beraad eindelijk tot eene uitbreiding overging, dan weder in een nieuwen, hoezeer aanvankelijk ruimeren gordel, spoedig dezelfde bezwaren te mogen ondervinden en dien gordel tevens nog voortdurend te mogen onderhouden, te mogen bewaken zelfs.

Waartoe al die last, al die kosten, al die zorgen?

Tijdens het ontstaan onzer steden, in de XI[de], XII[de] en XIII[de] eeuw was de maatschappelijke toestand niet wat hij nu is, er was nog geen centrale macht, geen staatsgezag, dat zich overal naar eisch kon doen gelden en ontzien, en dat van noord tot zuid en vanoost tot west voor de veiligheid van elk individu, van elke hut, van elke hoeve, van elke woonbuurt kon instaan en daarvoor zakelijk optrad.

Ons land was toen nog als het ware verdeeld onder verschillende grootere en kleinere Heeren, die, zich allen in meerdere of mindere mate volkomen onafhankelijk gevoelend, vaak vrij willekeurig beschikten over het leven en eigendom hunner onderhoorigen, en er niet zelden op uit waren zich ten koste van elkaar te verrijken en

[1]) Behalve 's-Gravenhage, dat in naam altijd een dorp is gebleven, hoezeer feitelijk in het bezit van alle rechten welke de steden bezaten, behoorden tot de zoogenaamde onbemuurde steden: Baarn, Beverwijk, Domburg Eibergen, Genemuiden, 's-Gravenzande, Hindelopen, IJlst, Muiden, Vollenhove, Westcapelle, Wilsum, Workum in Friesland en misschien nog enkele andere kleine steden.

hun gebied te vergrooten, in de oorlogen, die daarvan het gevolg waren, have noch goed of leven van de onderzaten hunner tegenpartij ontziende.

Vooral de koopman, wiens geheele bezit destijds veelal uitsluitend in zijn goederenvoorraad bestond, voelde zich dus verre van veilig in eene open woonbuurt en vandaar dat zij, de kooplieden, in navolging van die van Vlaanderen en elders zich vereenden tot broederschappen, die, zoodra zij daartoe de middelen en den invloed bezaten, elkaar hulp en steun belovend, van hun gewestelijken Heer, hetzij Bisschop, Hertog, Graaf of Kasteel-heer, nu poort- of stadsrecht wisten te verkrijgen.

In dat stadsrecht was destijds, zoo 't schijnt, stilzwijgend vervat het recht om zich te omgrachten, te ommuren en te bepoorten, hoezeer uithoofde der groote kosten daaraan verbonden, na hetgeen het verkregen privilegie reeds had gekost, vele dier stad geworden woonbuurten zich voorloopig tot eene omgrachting met omwalling of palissadeering bepaalden en zich veelal eerst later ommuurden.

Behoefte aan veiligheid, verzekerd te zijn tegen overvallen, in staat te zijn zich zoo noodig te kunnen verdedigen, en, was hun Heer in oorlog met zijn buren, alsdan geen offer van dien strijd te worden, en als 't moest, ook diens soms onredelijke eischen te kunnen weigeren, dat alles zaam, drong en dwong bijna elke woonbuurt van beteekenis een stad te worden, zich met verdedigingswerken te omgorden, zich te bepoorten en die poorten niet enkel 's nachts, maar dikwerf zelfs ook overdag te sluiten en te bewaken.

Wat de bewoners van het platteland in die onrustige tijden in hun afgelegen hoeven, in hun gehuchten of open dorpen hebben ondervonden en geleden is niet te zeggen, geen wonder dan ook dat bijna ieder die zulks kon, toen bescherming zocht, en zich stelde onder de hoede, hetzij eener abdij of van een klooster, hetzij van een bijgelegen kasteel-heer, of zich vestigde in of bij eene ommuurde stad.

Eenmaal een vaste Poorte of Stad geworden, bracht bij gunstige ligging de daardoor verkregen veiligheid meerdere welvaart, die het mogelijk maakte nieuwe privilegiën, hetzij vrijdom van tollen, hetzij vrijmarkten te verkrijgen, of wel de poorters dier stad in staat stelde het tol-, markt-, gruit-, waag-, maal-, munt- of strafrecht, of wat het zijn mocht, van hun Heer te pachten.

Met die welvaart in bevolking toenemende, moest zij dra haar stadsgebied en hare verdedigingswerken uitbreiden en deze en haar

krijgsmateriaal steeds in zoodanigen staat hebben, dat zij, naarmate de directe invloed van haar Heer afnam en haar invloed en beteekenis in het gewest toenam, veilig door hare ommuring, ten allen tijde voor de belangen van haren handel of bedrijf kon opkomen, en zoo noodig naburige steden of Heeren welke die belangen mochten schaden, kon dwingen zulks te laten.

Elke stad had toen zelve te zorgen voor hare veiligheid, deed zij dat niet of onvoldoende, dan was het misschien gedaan met haar bloei en was zij zelfs niet zeker meer van haar bestaan. Het was niet genoeg zich te ommuren en te omgrachten, haar poorters moesten ook in staat zijn om zich te verdedigen, om eene ernstige belegering te kunnen afslaan; wee toch de stad die, belegerd zijnde, stormenderhand werd genomen, het leven en goed harer bewoners was dan het loon der overwinnaars en eene overgave op genade of lijfsbehoud, stond dikwijls gelijk met een ramp, die voor goed haar verdere ontwikkeling knakte, moord, plundering en brandstichting toch waren de getrouwe attributen van bijna elke overgave.

Ontmuringsstraf.

De zwaarste straf, welke oudtijds dan ook eene stad kon worden opgelegd, was, zooals boven op bladzijde 50 reeds is gezegd, hare muren en hare poorten, met zooveel kosten en na jaren arbeids veelal voltooid, te moeten afbreken en weder eene onbemuurde, weder eene opene plaats te worden. Dit lot trof o. m. de stad Groningen, toen zij ten jare 1112 door den Bisschop van Utrecht, haar Heer, gedwongen werd, om de ommuring waarmede zij, zonder zijne toestemming gevraagd en gekregen te hebben, hare omwalling met palisadeering in 1110 vervangen had, weder te moeten afbreken; ook na hare belegering en inname door de Ommelanders in de jaren 1231—1232 werd zij verplicht hare ommuring ten deele te slechten en gedurende een 20 jaar eene open stad te blijven.

Evenzoo werd Amersfoort in 1269 door den Hertog van Gelder verplicht met hare wallen hare omgrachting te mogen vullen en zich te ontvesten en toen Delft, ten jare 1359 na eene belegering van 10 weken door Hertog Albrecht bij verdrag was ingenomen, werd zij niet alleen gesteld op eene zware geldelijke boete, maar werden tevens de omwonenden opgeroepen om hare ommuring af te breken en hare omgrachting te dichten, eene oproeping waaraan deze weigerden te voldoen, zoodat anderen met die taak belast werden; eerst bijna

40 jaar later, in 1396 kreeg Delft verlof hare poorten en ommuring te herbouwen en hare grachten te hergraven.

Dockum in 1428 door de Groningers ingenomen, zag hare steenhuijsen altegader ommestorten ende oer Bolwerck wort nedergeworpen in de graft; Alkmaar werd zelfs tweemaal, in 1426 en in 1492, telkens gedurende bijna 25 jaar gestraft met weder eene open stad te worden.

Nog zwaarder echter was de straf die eene belegerde stad stormenderhand ingenomen soms trof, zij werd niet enkel ontvest, maar na uitgeplunderd te zijn, soms geheel ten gronde toe verbrand en vernield, zooals Dinant in 1466 en Luik in 1467 [1]) door den Hertog van Bourgondië, zooals Naarden in 1350, zooals IJselstein in 1417 door de Utrechtenaren, zooals Eemnes in 1481 door de Hollanders.

Eene enkele maal ook werd eene stad door of op last van den landheer zelf ontmanteld, zoo zij, niet in staat om zich zelf voldoende te verdedigen en daardoor te spoedig in handen van den vijand vallend, een gevaar voor het gewest zelf kon opleveren, reden, waarom de Bisschop van Utrecht in 't begin der XVI[de] eeuw zijne steden Delden, Goor, Hardenberg, Ommen en Ootmarsum van hunne vesten deed ontblooten en tevens zijn kasteel te Hardenberg liet afbreken, stellig tegen den zin harer bewoners, welke die omwallingen, ommuringen en omgrachtingen grootendeels zelve hadden bekostigd en uitgevoerd. Goor heeft zich dan later ook opnieuw versterkt, doch is na hare inname door Prins Maurits in 1597, nogmaals ontvest en toen voor goed eene opene stad gebleven.

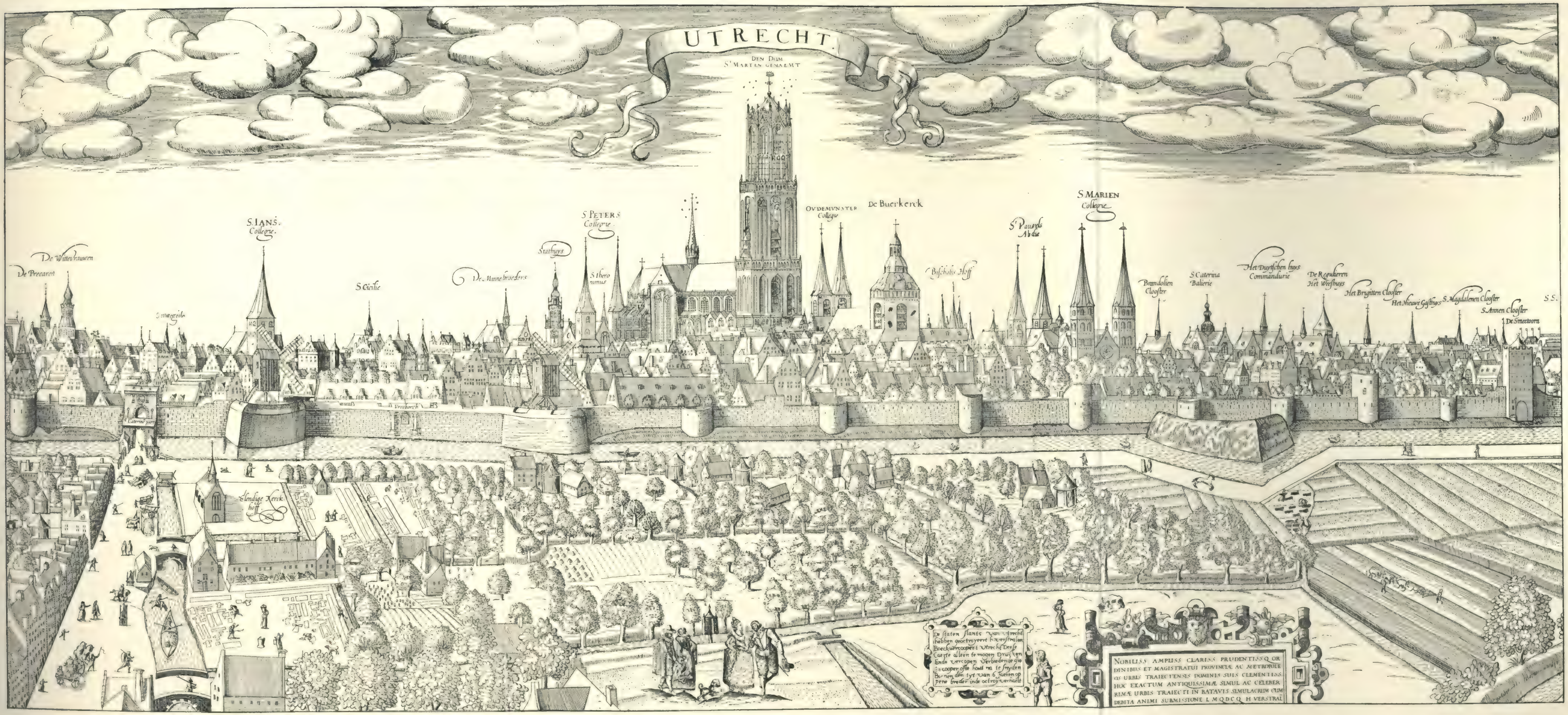
Het centraal gezag doet zich gelden.

Zoolang ons land verdeeld was en bleef in op zich zelf staande Gewesten met eigen Vorsten en elk dezer Gewesten weder in op zich

---

[1]) Petrus Scriverius zegt: „A° 1467, October, dwanck die Hertoge die stat van Ludick dat zij haer mueren ende porten afleggen moesten, ende al haer harsnasch ende bussen overgeven, ende nemmermeer geen te maken, ende desgelijcks so deden alle die steden van den lande van Luijck ende van Loen."

„A° 1468, 30 October werd Ludick gewonnen van den Hertoge en die stat wert al gespolieert, ende al verbrant, dat daer niet en bleeff, dan sommige kercken, de vroewen ende kindren liet men uytgaen, sij en mochten maar en cleet mee dragen, de mannen die men crijgen conde werden in die Mase geworpen."

Afb. N⁰. 80. De stad Utrecht met hare ommuring, muurtorens, rondeelen, St.-Catherijnepoort en tallooze kerktorens, gezien van de westzijde.

zelf staande Steden, die zich alle ten koste harer omgeving trachtten uit te breiden en meerderen invloed en overwicht te erlangen, zoolang er geen Centrale macht was, in staat om al die onderlinge twisten en oorlogen te beletten, in staat ook om den zwakke te hulp te komen en voor de veiligheid van handel en verkeer afdoende te zorgen en al die gewestelijke en plaatselijke belangen ondergeschikt te doen blijven, aan één algemeen Landsbelang, zoolang moest elke stad, in de allereerste plaats wel bedacht zijn op hare veiligheid en zorgen, dat hare verdedigingswerken, dat haar krijgsmateriaal, dat haar poorters, bij voortduring in staat waren die veiligheid te verzekeren.

Nadat echter Karel V in 1536 als Heer door alle Nederlandsche gewesten en steden was aanvaard en gehuldigd, werd de algemeene toestand een andere en trad de zorg voor eigen veiligheid, die tot dusverre elke stad bezield had, reeds eenigermate op den achtergrond. Die veiligheid en hare verdediging veranderde nu van eene locale, in eene algemeene, in eene Landsaangelegenheid en toen, nà den oorlog met Spanje, de Republiek der Vereenigde Nederlanden voorgoed gevestigd en erkend was en het Centraal Gezag had aanvaard, kwam er allengs een algeheele ommekeer in het stedelijk veiligheidsbegrip.

Wel zien wij het meerendeel dezer hare ommuring en poorten nog wel niet afbreken, doch deze niet meer verbeteren ook, hoogstens in stand houden en voor de Algemeene Staten neemt nu de Raad van State de zorg voor 's Lands defensie op zich. Op aandrang dier Staten, doch vooral van de Stadhouders, van Prins Maurits en Prins Hendrik, worden nu inzonderheid de Grens- of Frontiersteden en de voornaamste Havensteden, overreed en daarbij geldelijk gesteund om hare meerendeels verouderde vestingwerken naar eisch te verbeteren en te versterken of door nieuwe werken te vervangen.

Amsterdam, Coevorden, Grave, Groningen, 's-Hertogenbosch, Maastricht, enz. deden zulks, en waar 's Lands verdediging zulks vorderde, werd nu tevens in enkele steden Staatsgarnizoen gelegd en op Staatskosten niet zelden nieuw geschut en verder materiaal aangebracht en hare vestingwerken onderhouden, met dat gevolg, dat de overige steden nu meerendeels hare vestingwerken verwaarloosden en in verval lieten komen, waarvan zij in 1672, toen vele harer, tot verdediging niet meer in staat, zich bijna zonder slag of stoot aan de Franschen moesten overgeven, dan ook volop het nadeel en al het leed hebben ondervonden.

Vestingen, tijdens en ná de Republiek.

Was in het begin der XV^{de} eeuw nog bijna elke stad te onzent uit welbegrepen eigenbelang, eene goed verdedigbare veste, hoezeer meerendeels niet meer ingericht volgens de laatste eischen der verdedigingskunst, tegen het einde der XVII^{de} eeuw was geen vierde harer meer in werkelijk voldoend verdedigbaren toestand. Voor 's Lands verdediging hadden dus nog alléén die steden waarde, wier vestingwerken naar eisch waren ingericht, onderhouden en bewapend, deze werden nu meer speciaal Vestingen genoemd en hadden ten taak, de grenzen te beschermen of in bepaalde gedeelten des lands tot operatiebasis, tot steunpunt voor het leger der Republiek te dienen.

Het aantal dier vestingen werd echter in den loop der XVIII^{de} eeuw steeds kleiner en tevens verdwenen in tal van steden van lieverlede, met of zonder goedvinden van het gewestelijk of staatsbestuur, de omwallingen en verdere verdedigingswerken. Tijdens Koning Lodewijk verzochten en verkregen vele steden vergunning tot opheffing hunner fortificatiën en al of niet voorwaardelijk de beschikking over de daarmede bezette terreinen, dit was o. m. het geval met Arnhem, Kampen, de Klundert, Nijmegen, Zwolle, enz.

Blijkbaar verloren zoodoende onder de opvolgende staatsbesturen verschillende steden de verdedigingswerken, wier behoud voor 's lands veiligheid waarde had, althans een Kon. Besluit van 20 Sept. 1814 luidt als volgt: „alle besturen van plaatsen, welke sedert de laatste vijftig jaren tot sterkte hebben gediend, of met fortificatiewerken zijn omringd geweest, worden provisioneel en tot dat Wij dienaangaande nader hebben beschikt, geinterdiceerd het doen sloopen van wallen en gebouwen of andere voorwerpen tot de fortificatiën behoorende, al zijn ook dezelve bij speciale besluiten, hetzij van Ons, hetzij van eenige der voormalige Gouvernementen dezer landen, aan die besturen finalijk afgestaan". Tevens werd verboden aldaar gebouwen te zetten, te planten of te tuinieren, enz. Verder werd bij Kon. besluit van 26 Nov. 1814 bepaald: „dat als eigendom van den Staat worden aangemerkt alle gronden en gebouwen, welke in den loop der laatste vijftig jaren, tot de fortificatiën hebben behoord en gevolgelijk alle terreinen, waarop eenige werken van defensie zijn aangelegd geworden, alle wallen, borstweringen, grachten, bedekte wegen, glaciën of geavanceerde werken, en alle pleinen, waarop militaire gebouwen gesticht zijn, alle liniën, posten, retranchementen, redouten, dijken, sluizen, kanalen en hunne boorden, enz." —

Bij de Wet van 21 Dec. 1853 „Staatsblad N°. 128, (de zgn. Wet der Verboden Kringen) werden de kleine, middelbare en groote kringen bepaald, respectievelijk van 300, van 600 en van 1000 M., waarbinnen het verboden was bij vestingen gebouwen te stichten of werken uit te voeren.

In 1854 behoorden volgens de lijst van het Dep. van Oorlog de volgende steden nog tot 's Landsvestingen: Bergen-op-Zoom, Breda, Brielle, Deventer, Geertruidenberg, Gorinchem, Grave, Groningen, 's Hertogenbosch, Maastricht, Muiden, Naarden, Neuzen, Nijmegen, Veere, Venlo, Vlissingen, Weesp, Willemstad, Woudrichem en Zutphen, terwijl Delfzijl en Hellevoetsluis mede tot de vestingen werden gerekend, en de Helder, Koevorden, Kuilenburg en Rhenen tot de respectieve stellingen behoorden.

Van deze vestingen werd Veere bij Kon. besluit van 24 Nov. 1861 N°. 16 opgeheven; bij een volgend Kon. besluit, dat van 29 Mei 1867 Staatsbl. N°. 17 werd bepaald, dat Bergen-op-Zoom, Maastricht, Venlo en Vlissingen geen vestingwerken meer zullen zijn.

Bij Kon. besluit van 30 Nov. 1868 Staatsblad N°. 148 werd de vesting Breda opgeheven en bij de Wet van 18 April 1874 Staatsblad N°. 64 (de zgn. Vestingwet, het Vestingstelsel van het Koninkrijk der Nederlanden bepalend) werden opgeheven de vestingen: Deventer, Grave, 's Hertogenbosch, Nijmegen en Zutphen, alsmede de werken te Breskens, Delfzijl, Elden, en de vestingwerken in Friesland en Groningen.

Van af 1875 werden de verdedigingswerken bij Muiden, Naarden en Weesp belangrijk uitgebreid en verbeterd en sperforten aangelegd bij Zutphen en Zwolle.

Bij Kon. besluit van 19 Mei 1908 Staatsblad N°. 136 werd de vesting Neuzen opgeheven, zoodat thans van al onze vroegere verdedigbare steden nog als vesting zijn overgebleven: Brielle, Geertruidenberg, Gorinchem, Muiden, Naarden, Weesp, Willemstad en Woudrichem en buiten deze nog Hellevoetsluis [1]).

[1]) Een volledig overzicht, waaruit van elk onzer steden blijkt, wanneer en krachtens welk besluit zij ophield eene verdedigbare stad of vesting te zijn, en hare verdedigingswerken in plantsoenen of bouwterreinen veranderden, is, vreemd genoeg, in het archief van het Dep. van Oorlog niet voorhanden, is nooit gemaakt, bestaat niet.

De steden ontmuren zich.

Alle steden, welke op grond harer ligging binnenslands, niet de bezwarende eer genoten als vesting voor 's Lands veiligheid in aanmerking te komen, zij alle hebben, de eene vroeger, de andere later, hare poorten, ommuringen en muurtorens afgebroken, hare wallen in plantsoenen veranderd, hare grachten ten deele gedicht en zijn van lieverlede weder opene steden geworden, dit laatste vooral, nà de opheffing der stedelijke accijnzen ten jare 1865, toen daarmede het laatste motief ter afsluiting verdween.

Van onze vele eertijds zoo schilderachtig binnen hare ommuringen, poorten en torens gelegen steden, begreep helaas geen enkele het belang, om, zooals Ahrweiler, Lüzern of Rothenburg, die ommuring, met al wat er bij behoorde, met het oude krijgsmateriaal zelfs, in goeden staat en in eere te houden en daardoor te worden

Afb. N⁰. 81. Een legertent uit de XV^{de} eeuw.

Afb. N°. 82. Jan van Brabant ziet zich verplicht in 1418 het beleg van Dordrecht op te geven.

de bedevaartsstad voor elk schilder, voor elk oudheidsminner, voor een ieder die belangstelt in het vroegere stedeleven, in het stede-verleden.

Op het onmeedoogendst, op het onnadenkendst heeft men overal, bijna alles uit dat verleden gesloopt en vernield, ook in die steden zelfs, die zonder heden en zonder toekomst, zich daardoor zonder eenig nut weder met een dorp gelijk hebben gemaakt. Een ware vernielingsstorm heeft in de XIX^de^ eeuw overal in Nederland rondgewoed en heeft ons bijna alles ontnomen, wat wij nog over hadden van onze voorheen zoo merkwaardig ommuurde, bepoorte en betoornde steden, en heeft ons eene leegte achtergelaten, die met geen afbeeldingen, die met geen beschrijvingen is te vullen of goed te maken.

Tal van voorheen hoogst interessante kleine steden hebben inderdaad, volstrekt doelloos, tegen allen eigenbelang in, juist dat, wat nog haar waarde, wat haar cachet was, eigenhandig vernield, waarom? — waartoe? — vraag dat aan het kind, dat even doelloos soms zijn speelgoed vernielt, en dan den volgenden dag zit te huilen om hetgeen het mist.

De tijd om voor eigen veiligheid te moeten zorgen, het gevaar ook voor eene belegering met al de daaraan verbonden ontberingen, was hiermede in het stedeleven afgeloopen.

Niet altijd toch was die afloop even gunstig als voor Dordrecht, welke stad op Sint Laurensdach van het jaar 1418 Jan van Brabant met zijn leger na een vruchteloos beleg weder zag aftrekken, zie afb. N°. 82.

Dat gevaar was echter niet van denkbeeldigen aard, in eene overwonnene stad toch beschikte de overwinnaar vrijelijk over aller leven en eigendom (zie bladz. 138), en menige stad heeft bij herhaling

Afb. N°. 83. Belegering van Steenwijk in 1592.

daaraan blootgestaan, Groningen is zelfs twaalf of meer malen belegerd, Grave en Maastricht beiden elk misschien even veel malen.

Belegeringen.

Door oude kroniekschrijvers zijn tal van belegeringen beschreven; duidelijker echter spreken de belegeringsafbeeldingen voorkomende in oude handschriften (zie afb. N°. 85), op enkele oude schilderstukken en in tal van gravures van Braun's Steden-atlas, verschenen in de jaren 1572—1616, zie de afb. Nos 83 en 84, voorstellende de belegering van Steenwijk in 1592 en die van Geertruidenberg in 1573.

Het vroegst, voor zooveel mij bekend, worden te onzent bij de belegering van het kasteel IJselmonde belegeringswerktuigen bij

name genoemd. Dit kasteel omstreeks A°. 1070 door den Bisschop van Utrecht gebouwd ten einde het Sticht tegen Holland te beschermen, werd in 1076 door Dirk VII, Graaf van Holland, „met sijne mannen ende scutten van Vlaenderen stoutelic aengevallen mit blanckende teykenen ende mit trommen vreselike te climmen voir dit casteel; die Bisschop sach, dat die felle strijt emmer meerde, ende dat groot verlies van sijn volcke mede aenstaende was pijnde hij hem 't casteel te besetten ende die voirborchte mit scutte te bescermen, mer die Hollanders die stormdens an mit kraften, mit bliden ende mit magnelen, sodat zij die wijchuse des casteels seer te broken, ende die Vlamingen verdreven mit scutten die borchsaten van den

Afb. N°. 84. De belegering van Geertruidenberg in 1573.

mure, also dat die Bisscop Coenraet van node moste opgeven dat casteel en al Hollant". (aldus De Beka in zijn „Chronyke over Utrecht").

De meeste belegeringsbeschrijvingen zijn uitgedrukt in algemeene bewoordingen, zoo wist van die van Aken door Koning

Willem II ten jare 1248, Mr. J. Heerman [1]) slechts te zeggen: „alle gereedschappen, waarvan men toen gewoon was zich in belegeringen te bedienen, wierden hier gebezigd om de muren en torens, die Aken omcingelden omver te bonsen. Zoodra zich iemand der stedelingen zonder genoegzame bedekking vertoonde, wierd hij met pijlen doorschooten of met ander wapentuig aan stukken geslagen."

Het zakelijkst is Melis Stoke, waar hij in zijn Rijmkroniek van omstreeks 1284—1305 beschrijft de belegering van Zierikzee, vóór Pinkster van het jaar 1304, door Guy van Vlaanderen met zijn Vlamingen en Zeeuwen. Hij zegt [2]):

„Her Gye de wort te rade,
Dat men niet bet en dade,
Dan men de havene oversloeghe
Ende de vol corens droeghe,
5. Ende enen dike daarover make,
So mach men liggen met ghemake
Alsomme de porte met onsen [lieden" — —
„Logieren ghinghen si op dat velt
Ende sloeghen haar pauwelioene
10. Ente tenten om de port." — —
„De Vlaminghe op dier nortsiden
Deder voren rechten bliden,
Ende worper mede sware stene,
Weghende drehondert pont allene.
15. Benorder havene stonder twee,
An de Zuutside ene ende niet mee.
Binnen hadden si bliden vele,
Die nutte waren te sulken spele.
De meester conster mede wale.
20. Hi warp uut te sulken male,
Dat hi den steen bestede [wel;" — —
Hi hadde gheworpen met sinen [werke,
Enen steen tot op de kerke
Ter Jacobinen in die port;
25. Als de meester dat verhort,
Dede hi den steen halen doe
Ende deden in sinen scoe.
Trac de clincke ende werp uut
— De steen maecten groet gheluut —
30. Ende raecte twindaes metten [steen;
Want de worp en was niet cleen.
Twindaes vloech al te sticken;
Hi raecte den meester ende de- [den nicken
Dat hire verloes sine ghesonde." — —
35. „Datte van Vlaendren rusten niet,
Sine droeghen alle daghen drachte
Mede te vulne die porten grach- [te." — —
„Tallen porten tenen male
Quamen si toe, weet men wale,
40. Ende waenden de porte hebben [ghewonnen.
Men sloegh de clocke, het quam [gheronnen
Elc man doe in sine wachte,
Ende saghen dandre op de grachte.
Daer ginc men werpen ende scieten.
45. Men scoet met boghen ende met [sprieten,

[1]) Zie: zijne Geschiedenis van Graaf Willem van Holland, Roomsch Koning, deel I, bladz. 285.

[2]) Zie: van zijn Rijmkroniek het IX[de] boek, blz. 266 in de uitgave van Dr. W. G. Brill.

Hostalle scoten grote pile
Ic weet wel, dat men ter wile
Met bliden uut werp menighen [steen." — —
„Si dreven se met groten crachten
50. Over rugghe van den grachte.
Si verloren so menighen man,
Dat ict ghesegghen niet en [can," — —
„De vrouwen onder hem ghemene
Droeghen ter mure al de stene,
55. Die daer laghen op de stra- [ten. — —"
„Gheviel brant, si wouden keren;
Si wouden selve zien ten vure,
Ente mans bleven ten mure — —"
„Al was worden groet die gloet;
60. Si traden die huse onder den [voet. — —"
„Die mochte ontgaen
Onghequetst, dat was wonder.
Daer vloech so menich scerp pijl [onder.
Van sterken oestallen ende [boghen.
65. Weet, datte Quareel vloghen
Dichter dan oft waren bien;
Men conder cume doer sien. — —"
„Den onwille hadden si groet
Van haren besten, die si claghen:
70. Want si se met haren oghen [zaghen
Van den huse eten dac. — —"
„Si aten van den bedden tstro. — —"
„Ent gheviel die Vlaminghen
Dat si catten ende even-oghen
75. Hadden doen maken, al dat si [moghen.
Ende woutse driven opte gracht
Ende doen draghen grote dracht.
Si waren der gracht also naer
Met ene catten, die was aldaer;
80. So groet, so hoech ende so sterc
Was dat vermaledide werc,
Dat men mochte sien al in de port
Van den werke weder ende vort,
Ende was comen bi der gracht,
85. Ende ghingen draghen grote [dracht,
Ende maecten damme te menigher [stede,
Ende brochten vijf brugghen [mede,
De op wielen ghinghen vort. "
„Een meister was in de port
90. Die sulken pile conste maken
Mocht hi se (die catte) te ponte [gheraken,
Hi soud se bernen up de stat. — —"

„Hi dede dat hi hadde vermeten.
Op enen avont scoet hiere in
95. Sijn ghescot noch meer noch [mijn,
So datte wort ontsteken
Ende diere binnen waren weken
Uter catten ende riepen zere:
Brinct water! Edel here!
100. De catte sal al verbernen — —"
„De te blussene waren vlugghe,
Liepen vorte achter rugghe:
Want si scoten so over sere,
Dat si ne mochten in ghenen [kere
105. Der catten te helpen comen.
Hadt hem de werelt mogen vro- [men.
Dus wort die brant also starc;
Men warp met bliden in dat [warc.
Dat so hoghe sloech di brant.
110. Dat men 't sach in Hollant. — —"
„De porters senden altehant
An den grave enen bode
Dat hi se quam ontsetten. — —"
De grave beide nu den admirale
115. Die nu mende siere galeiden elve
Ende acht en dertich groter [scepe
Ende quamen met desen ghesel- [scepe
Up enen dach in de Mase ghevaren.

De belegering veranderde nu in een zeegevecht, want de Vlamingen hadden ook schepen en oorlogskoggen waarmede zij den vijand, die tot ontzet kwam, opwachtten.

Ende si (de Vlamingen) waenden [herde wale
120. De scepe bernen in den gront.
Want si vulden up de stont
Enen cogghe met droghen stro
Ende met peke ende waenden zo
De scepe bernen. daer si laghen –
125. Ende toghen vort. Als donse zaghen
Dat si dat vier brochten vort,
Hinghen si seile buter bort
Ende om dat vier van hem te weren
Reden si glavien ende speren
130. Als om 't fier van hem te stoten
Dandre met armborsten sco- [ten. — –
Doe de Vlaminghen quamen toe,
Met groten oestal scoten si doe,
Ende met springalen menigen [quareel. — —"
135. „Ende men scoot ten zelven tide
Met sestig oestal ende sprin- [gale;
Ende banc-armborsten, weet [men wale,
Scoeter twee hundert of te mee.
De pile vloghen alst waer [snee. — – "
140. „De pile vloghen dat si roten
Ghelike recht oft waren bien."
„Men stac, men sloegh ende men [warp,
Men scoet menighen pile scarp.
Mallic andren jeghen thoeft. – "
145. Daer gheworpen menich steen
Van den koketten nederwaert,
Ende van den castelen dat [veel hart
De Hollanders hadden int be- [ghinnen."
„In een casteel van enen maste
150. En int coket so waren gaste
Die tHollandsche heer seer quelden
Ende menighen man ter eerden [velden.
Want si worper menich steen.
Ten lesten male sach menre een,
155. Dat hi van den casteel spranc
In den watre, ende eer iet lanc
Viel tkoket al te male
Van den scepe neder te dale."

Deze scheepsstrijd bij Zierikzee, twee volle dagen met afwisselend geluk gevoerd, eindigde op 11 Augustus 1304 met de gevangenneming van Guy van Vlaanderen en met het ontzet der stad, waarin de Hollanders van hunne overwinning uitrustten, en tot na de Hervorming, door een plechtigen ommegang jaarlijks op dien dag dit beleg en ontzet feestelijk werd herdacht.

Boven gegeven zeer verkorte [1]) beschrijving dier belegering en scheepsstrijd, ontleend aan een tijdgenoot, aan Melis Stoke, is vooral belangrijk, omdat zij ons uitvoerig in kennis stelt met al het krijgs-

[1]) Melis Stoke wijdt er bijna het geheele IX^{de} boek of 1389 versregels zijner Rijmkroniek aan.

materiaal dier dagen. Wij zien de Vlamingen de haven van Zierikzee eerst afdammen met korenschoven, zich rond die stad legeren in hun pauwelioenen of tenten, en hun werpgeschut, hun bliden oprichten. Hun blidenmeester werpt daarmede geduchte steenen van zelfs 300 pond zwaarte, binnen de stad, welke de meester der Stadsbliden laat opzoeken en terugwerpt; met een dezer in de scoe zijner blide gelegd, treft hij, nadat der blideclinck getreden is, niet enkel het windaes van 's vijands blide maar tevens diens blidenmeester. De Vlamingen trachten nu de stadsgracht te dichten, doch de belegerden, telkens als de nood drong door de clocke saamgeroepen, schieten zoo duchtig met pijlen uit hun bogen en sprieten en met groote pijlen uit hun oestallen en wierpen ter zelfder tijd zoo vele steenen of quareelen, door de vrouwen aangedragen, op hen neer, dat zij wel moesten wijken. En dáár waar binnen de stad door de binnen geworpen vierpijlen, brandfakkels of tortsen brand ontstond, werd deze door de vrouwen gebluscht, die zoo noodig, daartoe de huizen ('t waren houten huizen) onder den voet haalden.

Afb. N°. 85. Belegering van Aubanton in de XIV^de eeuw ontleend aan een miniatuur uit een der handschriften van J. Froissard.

Tegenover enkele muurtorens der stad werden nu door de Vlamingen catten en evenhoghen opgericht, houten torens van gelijke hoogte als die muurtorens, die over de daartoe aldaar afgedamde gracht over horden muurwaarts werden gerold. Een dier evenhoghen vooral, „'t vermaledide werc", verontrustte vanwege zijn hoogte en sterkte de belegerden niet weinig, vandaar dat de stadspilemaker deze met vuurpilen trachtte in brand te schieten, hetgeen hem inderdaad zoo goed gelukte, dat die geheele toren door de vlammen verteerd werd.

Het ergste vreezend zonden zij tevens boden aan den Graaf van Holland op spoedig ontzet aandringend, die nu met eene vloot, versterkt door Fransche galeien onder Admiraal Grimaldi de Maas kwam opzeilen. Doch ook de Vlamingen beschikten over oorlogskoggen, en Melis Stoke schetst ons nu den daarop volgenden scheepsstrijd.

Tevergeefs tracht de vijand door branders de Hollandsche vloot te vernielen, men dekt de schepen met zeilen, en weet hen door lansen en speren van zich af te houden, onderwijl den vijand uit armborsten beschietend. Daarop volgde het eigenlijke scheepsgevecht, waarbij men uit oestallen ende banc-armborsten schoot met pijlen en uit springalen wierp met quarelen of steenen. Van uit de in den top der scheepsmasten aangebrachte z.g.n. kasteelen of koketten, zijnde eene kleine van hout of gevlochten twijgen gemaakte met eene borstwering omsloten standplaats, werden bovendien door boogschutters en steenwerpers pijlen en steenen geworpen, terwijl de Hollanders de Vlamingen tevens met staven te lijf gingen en, na langen strijd eindelijk de overwinning over hen wisten te behalen, waardoor Zierikzee ontzet, nu met vreugdegejuich en pijpengeschal de overwinnaars kon verwelkomen.

De belegerings- en verdedigingswerktuigen, de enginen of instrumenten bovengenoemd, waren feitelijk reeds bij de Romeinen in gebruik, zooals blijkt uit Flavius Josephus' beschrijving van de belegering van Jeruzalem ten jare 71 ná Christus en zij bleven in gebruik langen tijd nog nadat door het buskruit het vuurgeschut in zwang was gekomen.

De catten of evenhogen.

De catten of evenhogen waren torens van zwaar balkhout, drie of meer verdiepingen hoog, met plankhout bekleed en onbrandbaarheidshalve van buiten met ossenhuiden gedekt; torens die op rollen werden voortgeschoven tot vóór de stadspoort, of over de daartoe gevulde gracht tot vóór een stadstoren.

Gedekt door horden of schermen trachtte men tevens den voet der ommuring door te breken, ter zelfder tijd het bovengedeelte van dien muur van uit den evenhoge met magnelen, zijnde zware palen met metalen mutsen rameiend, terwijl boogschutters boven in of op den evenhoge staande, den weergang der ommuring bestookten en onhoudbaar maakten.

Op het daartoe gunstigste oogenblik werd dan van af den evenhoge, de daaraan verbonden brug tegen of op den weergang of op den muurtoren of poort neergelaten en sprong de vijand daarop over, gesteund door hen, welke ter zelfder tijd met stormladders het aangrenzend gedeelte muur beklommen en trachtten te bemachtigen. Geen wonder dan ook, dat de belegerden hun uiterste best deden om die gevreesde aanvalstorens, dat geduchte of vermaledide werc, zooals zij ze noemden, door ondergraving te doen kantelen, of ze bij een uitval met brandfakkels of door beschieting met vuurpijlen in brand te steken. Gelukte zulks, dan mocht de vijand weder van voren af aan beginnen, en konden de belegerden dien tijd benutten om hun zwakste ommuringsgedeelten naar eisch te versterken, of achter deze een nieuwen, een tweeden muur op te trekken.

De bliden en stormrammen.

Alvorens eene stad met catten of evenhoghen te bestoken, trachtte men hare ommuring te vernielen met de daartoe meegevoerde grootere en kleinere bliden of balista, het sedert eeuwen gebruikelijke werpgeschut.

Deze werktuigen bestonden in hoofdzaak uit een bijzonder veerkrachtige lange houten balk bij wijze van wip gelegd en draaibaar bevestigd op den bovenligger van een zwaar onwrikbaar met den grond verbonden jukwerk; na eerst het korte einde van den draaibaren balk, den z.g.n. bliden-zwengel, met touwwerk onbeweegbaar te hebben vastgezet, werd daarna het lange einde van dien zwengel door middel van een windas zooveel doenlijk neergebogen en in dien gespannen toestand met een ijzeren pal vastgezet, waarna de op dat zwengel-eind aanwezige schoen, slinger of lepel werd gevuld met steenen of quareelen, met een vat brandende pek, met afgehouwen hoofden soms, of wat het zijn mocht, welke vulling nu door het lossen van de pal, met kracht op den weergang of over de ommuring in de stad werd geworpen, welke met hare bliden, die van den vijand onschadelijk trachtte te maken en de aanvallers bestookte.

Ter zelfder tijd werd, onder bescherming der bliden, de ommuring gebeukt en los en uiteen gestooten door zware of lichtere stormrammen, bestaande uit een langen zwaren balk, een z.g.n. ronneboem, wiens kop- of stooteinde met ijzer, soms in ramskopvorm was beslagen (vandaar de naam). Met touwwerk of kettingen hing die stootbalk aan den bovenligger van een hoog jukwerk, dat op

rollen tot vóór de ommuring werd geschoven, alwaar de gemakkelijk beweegbare ram nu door tal van wapentuers, gedekt hetzij door hun schilden, hetzij door schermen of horden, zóó dikwijls met alle kracht tegen den muur werd gebonkt tot deze scheurde en uiteenbrokkelde en het vernielingswerk door metselaars met breekijzers onder eene afdekking kon worden voortgezet.

Dergelijke stormrammen of muurbrekers in de Grafelijke rekeningen van 1358—60 mollen en door Melis Stoke magnelen of

Afb. N°. 86. De belegering eener stad.

eenarmigen genoemd, behoorden met de bliden, tot het belegeringsmateriaal, dat elk Vorst, dat elke stad van beteekenis toen in voorraad had in een eigen blide- of molhuus. Ontbrak dit, dan werd de blidezwengel en de aries, of stootbalk van den stormram, geborgen in een der kerken of in een gasthuis of op een marktplein, terwijl in de muurbogen meestal groote voorraden blidestiene en vlinten werden opgestapeld.

Aan het maken van één evenhoghe, door hertog Aelbrecht in 1358 benoodigd om het kasteel Pollanen mede te stormen, werd blijkens de Grafelijke rekening van dat jaar op het hof in die Hage 16 dagen aaneen door tal van timmerlieden druk getimmerd. Bij het vooruitzicht eener belegering werden zij echter meestal in voorraad gemaakt en uiteengenomen meegevoerd; werden de steden door hun vorst opgeroepen aan eene belegering deel te nemen, dan had elke stad behalve haar vast aantal gewapenden nog te leveren voor het maken der bliden, rammen, mollen en evenhogen een aantal timmerlieden

en smeden alsook de noodige metselaars voor het breken der muren.

Pijl en boog.

Pijl en boog waren het eeuwenoude wapen der scutten, die daarmede in sommige steden en in enkele landen soms een zeldzame bedrevenheid en vermaardheid bezaten, zooals de Engelsche boogschutters in de XIV[de] eeuw, dank zij de volkomenheid van en de zorg voor hun wapen, en hun zekerheid en snelheid van schot. In hun bogen en pijlen hadden de scutten van lieverlede eene groote verscheidenheid gekregen, men had de handboog,

Afb. N⁰. 87. De Rondassier.

de voetboog, de kruisboog of armborst, de banckarmborst of grootere kruisboog, enz., doch bij die alle, was het de veerkrachtige door eene pees, met hand of voet, of met behulp eener kleine windas gespannen houten, hoornen of stalen boog, welke de van boven geijserde en van onderen met ghanse voghele gevederde lichte houten pijl met meerdere of mindere kracht en snelheid voortdreef naar en in het doel. De sprincalen en oestallen waren zwaardere bogen, die op den voirborch van een kasteel of op de stadspoorten en torens of in de oorlogscoggen geplaatst en door een windas gespannen, zwaardere of in één schot meerdere pijlen afschoten.

Behalve deze afstandswapenen bediende men zich voor uitvalsgevechten en die van man tegen man, van het zwaard, van de poignart, van een bijl, van een glavie of lans, van een piek of speer, van zwaren staven en van met ijzeren punten voorziene dorschvlegels, enz. zich tegen deze wapenen dekkend door een schild, en

het lichaam tevens beschermend door een harnas, een helm, beenplaten, ijzeren handschoenen en wat dies meer zij, zie de afb. N[os] 87 en 88.

De donderbus.

Door de uitvinding van het buskruit, welks samenstelling en bereiding in de XIII[de] eeuw nog een geheim, van af 1325 echter reeds vrij algemeen bekend was, veranderde, nadat Berthold Schwartz dit voor werpgeschut had weten toe te passen, van lieverlede de geheele bewapening en krijgsvoering en al het belegerings- en verdedigingsmaterieel der kasteelen en steden. Het duurde echter nog bijna eene eeuw alvorens dat nieuwe, dat vuurgeschut het oude werpgeschut geheel had vervangen, in den aanvang toch, was het weinig meer dan een schrikmiddel, dat dikwijls zijn gebruiker zelf meer leed veroorzaakte, dan den vijand waarvoor het bedoeld was.

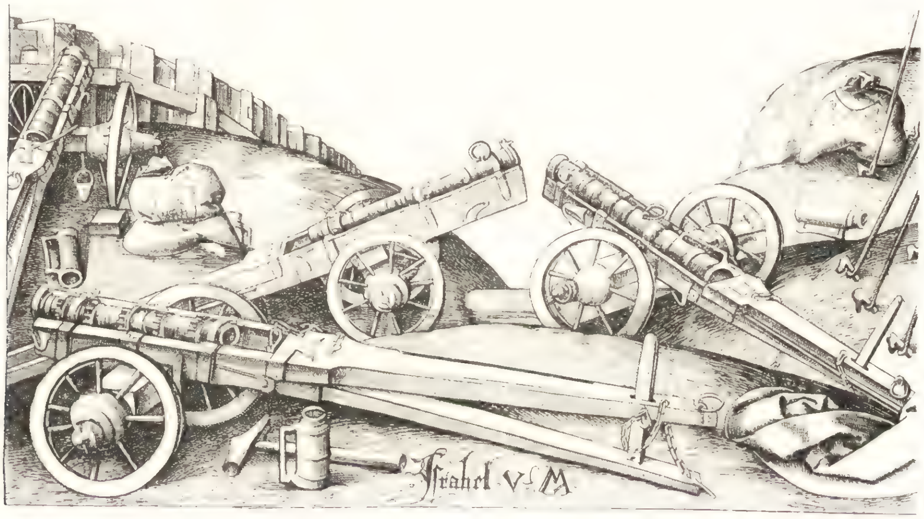
Blijkens Froissard, waren de haakbussen het eerste schietgeweer of oudste vuurgeschut, reeds in gebruik in den slag bij Crecy, (Aug. 1346) en bij de belegering van Calais in 1347, doch de beroemde Engelsche boogschutters gaven tot de overwinning toen nog den doorslag. In de stadsrekeningen van Deventer is er in het jaar 1348 reeds sprake van: „de tribus sagittis, dictio dunrebussen" en in die van Arnhem van 1351 van: „pro una prixide dicta donrebusse" en „pro sex prixidibus, dictis donrebussen."

Afb. N°. 88. De Rondassier.

Van nu af komen de donderbussen dan ook bij de belegeringen hier te lande voor, zooals in 1351

bij die van de kasteelen: de Binckhorst, Polanen en Rosenburg, zooals bij die van Delft in 1358 door Graaf Albrecht, wien daarvoor eene grote donrebusse door de stad Utrecht werd aangeboden, die echter ter zelfder tijd nog twee bliden uit Amsterdam liet komen, behalve die, welke uit 's Graven bliden-huis te Schiedam werden aangevoerd.

Bij de belegering van Leiden door Graaf Willem III in 1420, worden de bliden echter in het geheel niet meer genoemd en heeft

Afb. N°. 89. XV[de]-eeuwsch vuurgeschut.

de steenbusse, het vuurgeschut, deze nu voor goed vervangen, welk vuurgeschut van nu af in tal van vormen en afmetingen, zie afb. N°. 89, en in tal van namen voorkomend, in draagkracht en in zekerheid van schot vooruitgaat en zijn steenen kogels, eerst door looden en vervolgens door ijzeren kogels vervangt, terwijl met de toename der draagkracht van dit geschut ook de afstand tusschen de belegerde veste en haar belegeraars voortdurend toenam.

Omsloot in den tijd der blijden, vóór en in de XIII[de] en nog in de XIV[de] eeuw het vijandelijk kamp meestal zóó dicht mogelijk de veste, tijdens Prins Maurits, op het laatst der XVI[de] eeuw, lag het niet zelden reeds op een half uur afstands daar van en werd die tusschenruimte benut voor het opwerpen van met geschut te bezetten aanvalswerken, zie afb. N°. 90.

Afb. N⁰. 90. Grave belegerd in 1674.

De bus-scutten, de arquebussiers of kolveniers, konden echter met hun haakbus met steunvork en lont, zie de afb. N°s 91 en 92, in snelheid en trefzekerheid van schot niet op tegen de boogschutters, de arciers en armbustiers, vandaar dat tot op het laatst der XV^de^ eeuw en ook nadien nog, pijl en boog een gewaardeerd wapen bleef, tot dit door de verbeteringen in het schietgeweer geleidelijk aangebracht, eindelijk voor goed als gevechtswapen in onbruik is gekomen.

Belegeringsafbeeldingen.

Waardevolle afbeeldingen van belegeringen vóór en uit de XIII^de^ eeuw zijn mij behalve die voorkomende in het te Bayeux bewaarde beroemde borduurwerk van Koningin Mathilde, voorstellende de verovering van Engeland in het jaar 1066 [1]) niet bekend, wel uit het laatst der XIV^de^; uit dien tijd dagteekent o. m. afb. N⁰. 85, ontleend

[1]) Dit borduurwerk, dat eene lengte heeft van 214 voet bij 18 duim hoogte is in deel VI en VII van de Academie des Belles-Lettres in 12 platen volledig afgebeeld en door Lancelot toegelicht en mede opgenomen door Montfaucon in deel I en II de la Monarchie Française.

aan een handschrift van J. Froissart (1333—1410), de bekende kroniekschrijver en tijdgenoot van Aelbrecht van Beijeren, eene afbeelding, de belegering der stad Aubanton bij Mézières in Picardie op de grens van Henegouwen voorstellend. Voor de eene der beide daarop zichtbare stadspoorten staat een kerre ingericht voor twee groote steenbussen, gedekt door een jukwerk, dat belegd met bosseschermen ten doel had den bussemeester en zijn gezellen bij het laden, richten en afvuren te beschermen tegen de pijlen der belegerden. Bij de andere poort is het zware valhek en mede de tusschen de vóórtorens aanwezige klapbrug opgehaald en doen de stedelingen met zwaard en schild gewapend een uitval; boogschutters doen over en weer hun best elkaar te treffen, een stormladder is aangezet en wordt beklommen en de belegerden werpen van af de muurtorens niet enkel steenen en potten, maar tevens banken, kasten, al wat maar werpbaar is, terwijl een groote groep piekeniers blijkbaar het tot den aanval te geven sein afwacht.

Afb. N⁰. 91. Arquebussier.

Afb. N⁰. 92. Arquebussier.

* * *

In de Sint-Bavo, de hoofdkerk van Gent, bevond zich tot op het laatst der XVIII^de^ eeuw eene hoogst merkwaardige schilderij uit het einde der XV^de^ eeuw, lang 1.70 M. hoog 0.31 M., voorstellende de belegering van Jeruzalem, Anno 70 na Chr., een schilderstuk sedert verdwenen, doch vóórdien door Ch. Onghena in

Afb. N°. 93. De stad Brugge in de XV^{de} eeuw. Strijd tusschen die van Brugge en Gent naar J. Froissard.

gravure gebracht [1]). Hoezeer in naam de belegering van Jeruzalem voorstellende, geeft het feitelijk een beeld van die eener Vlaamsche stad, over wier hooge ommuring eene reusachtige blide of catapult zijn steenen werpt.

Niet minder waardevol is Frontispice II, voorstellende de inname van Rhenen in Hooimaand 1499, door den Hertog van Kleef.

Afb. N°. 94. In het eigenlijk kamp.

Terwijl een gedeelte van den vijand van plan schijnt een aanval te doen op de dubbele poort met haar opgetrokken klapbrug gelegen over de droge gracht tusschen den dubbelen ringmuur, rukt een ander gedeelte met wapperende banieren de brandende stad binnen, en hebben reeds in de St.-Cunerakerk allerlei moord- en rooftooneelen plaats [2]). De boog, de lans, het zwaard, de speer en de sikkel zijn de eenigste wapenen die er op voorkomen.

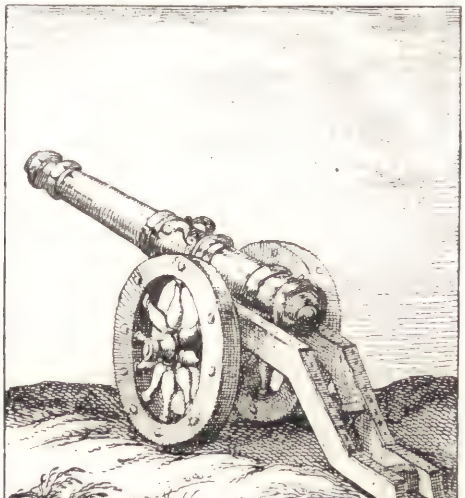
Het opbreken van het beleg voor Dordrecht in 1418, op afb. N°. 82 voorgesteld, is mede geen tijdstuk, maar blijkens het geschut en zijn opstelling en de versiering der groote op den voorgrond staande tent van lateren tijd; de er op voorkomende vlammende oven diende tot het rood-gloeiend maken van ijzeren kogels.

[1]) In deel V van het Vaderlandsch Museum door C. P. Serrure te Gent, uitgegeven in 1863, is deze gravure opgenomen en uitvoerig beschreven.

[2]) In jaargang I (1899—1900) van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond is dit schilderstuk beschreven.

Karakteristieker zijn dan ook de afb. N°s 83 en 84, voorstellende de inname van Sint-Geertruidenberg in 1573 en die van Steenwijk in 1592. Uit vrees voor den vijand die Geertruidenberg over de ommuring reeds binnenstormt, vlucht alles ter poorte uit, om al vluchtend achterhaald en afgemaakt te worden. De inname van Steenwijk toont ons die stad, door 45 kanonnen beschoten, aan twee zijden in brand staande; op een groot schavot op de markt is de beul reeds met zijn onthoofdingsarbeid bezig en terwijl der Staten-folck de stad door de eene poort binnentrekt, trekt des Koningfolck de tegengestelde poort uit.

Afb. N°. 93 geeft ten slotte nog eene zeer duidelijke voorstelling van eene stad in de tweede helft der XIV^de^ eeuw met hare ommuring en omgrachting, met hare kasteelvormige poorten en zware muurtorens, het is de stad Brugge, genomen naar een miniatuur uit een der handschriften van J. Froissard. Buiten de omgrachting zijn de Bruggenaren in strijd met de Gentenaren en in die strijdende groep, ziet men reeds de mitrailleuse dier dagen, bestaande uit drie kleine donderbussen, naast elkaar op één verrolbaar onderstel bevestigd.

Afb. N°. 95. Het kanon in 't begin der XVII^de^ eeuw.

Frontispice II.

Rhenen. Belegering en inname dier stad in 1499.
Naar een schilderstuk op het raadhuis aldaar.

Afb. N°. 96. Aanzicht van Tiel in de XVII^de eeuw.

HOOFDSTUK II.

De Stad, als Woon- en Handelsplaats in haar aan- en uitleg.

„Elke stad toont in haar aanleg nog steeds in meerdere of mindere mate: haar afkomst, haar wordings-, haar ontwikkelingsgeschiedenis."

Onze steden zijn niet gesticht, zij zijn niet op last van een vorst of door haar eerste bewoners, volgens een vooraf nauwgezet overwogen plan van indeeling, op een daartoe eerst in eene gunstige landstreek met alle zorg gekozen terrein aangelegd en gebouwd.

Eerst vele eeuwen soms na haar eersten groei tot een buurtschap, tot een woonbuurt, hebben enkele dezer, door bijzonder gunstige ligging bedrijvig geworden, zich allengs tot eene stad weten te ontwikkelen en waren zij misschien feitelijk reeds eene stad, alvorens zij dit zelve wisten en zóó genoemd werden.

Onze oudste steden: Deventer, Groningen, Maastricht, Nijmegen, Stavoren, Tiel, Utrecht, Wijk-bij-Duurstede, enz. die alle reeds in de IX^de eeuw bestonden, hadden zich ongevraagd reeds lang van kleine handeldrijvende rivierplaatsen tot destijds belangrijke en welvarende steden ontwikkeld, alvorens zij bij kanselarijbrief van heur Heer of Vorst Stad- of Poortrecht hadden gekregen, en door de schrijvers der Annalen en Kronijken een Civitas, een Oppidum of Portus werden genoemd.

Het woord stad, door de historici nu meestal in juridischen zin opgevat, had in het begin onzer middeleeuwen in hoofdzaak eene zakelijke beteekenis, deze, dat eene buurtschap, grooter geworden, tot dorp gegroeid en zich ontwikkelend tot een handels- en bedrijfscentrum, nu ook in overeenstemming daarmede de noodige voorzieningen en regelingen had getroffen, voorzieningen en regelingen, later bij zoogenaamden stadsbrief door den Vorst bevestigd. De stadsbrief door den Koning van Frankrijk ten jare 1187 aan die van Doornik gegeven zegt zulks uitdrukkelijk: „Nous donnons (aldus dit charter) à nos bourgois de Tournai une institution de paix et de commune, avec les mêmes usages et coutumes que ces bourgois tenaient avant l'établissement de la commune".

Onze steden zijn werkelijk niet gesticht, zij hebben zich alle, bijna zonder uitzondering, van lieverlede uit buurtschappen ontwikkeld.

Welke waren de daartoe noodige voorwaarden?

In de eerste plaats een gunstige ligging, aan of bij een grooten verkeersweg, en die verkeerswegen waren oudtijds, behalve enkele heerwegen, de viae regiae, onze groote rivieren: de Rijn, de Maas, de Waal, de Schelde en de IJsel.

Aan die rivieren vinden wij dan ook, Groningen alleen uitgezonderd, onze eerste, onze oudste steden, en wel de oudste daar, waar een oude heerweg den loop van een harer kruiste en een overzetveer of later eene brug was.

Groningen maakte eene uitzondering; haar gunstige ligging toch werd minder bepaald door de bevaarbare riviertjes de A en de Hunze, die benoorden haar vereend zeewaarts stroomden, als wel door den Hondsrug, op welks uiteinde, veilig voor alle overstroomingen der zee en midden in een vruchtbaar gewest, haar eerste bewoners zich hadden gevestigd en hun hoeven en de hutten hunner onderhoorigen hadden gebouwd. Die veilige ligging met een bevaarbaren weg zeewaarts en een altijd begaan- en berijdbaren weg oostwaarts, de Hondsrug zelf, was de oorzaak van de vroegtijdige ontwikkeling dezer woonbuurt tot een dorp, tot eene stad.

De rivieren zijn onze oudste verkeerswegen.

Haar altijd doorstroomend water, dat een ieder aan haar oever deed vragen, van waar komt ge, waarheen gaat ge? lokte tot onder-

zoek en van af het moment, dat door het samenbinden van enkele boomstammen, het vlot, en door het uithollen van een zwaren stam, de holk of hulk, het schip was uitgevonden, belastten die rivieren zich, zonder eenige kostenrekening daarvoor in te dienen met het vervoer benedenwaarts en vond men haar afzakkend, andere buurten, andere gewesten en eindelijk de zee, en werden zij dus van zelf de verbindingswegen tusschen die buurten en gewesten onderling en met de zee.

Er ontwikkelen zich marktplaatsen.

En de aan die rivieren 't gunstigst gelegene woonbuurten, bij een veer, of waar een inham de kleine vaartuigen een veilige of rustige ligplaats bood, werden nu van lieverlede verkeersmiddelpunten, de verblijfplaatsen gedurende een of meer dagen van doortrekkende comans of kooplieden, langzamerhand zelfs markt- of ruilplaatsen, alwaar de in- en omwonenden, hetgeen zij te missen hadden, op bepaalde tijden inruilden tegen hetgeen zij van de goederen dier kooplieden noodig hadden of wenschten.

Allengs ontstonden dáár ter plaatse nu vaste, regelmatige markten, voor- en najaarsmarkten. De voorjaarsmarkt, waarop men van de hand zette, hetgeen er van den wintervoorraad was overgebleven, tegen hetgeen er voor hoeve of veld of kleeding noodig bleek; de najaarsmarkt, waarop men een deel van den binnengehaalden oogst en van het vee verruilde, tegen hetgeen de winter vroeg, alsook tegen wapens, voer- en werktuigen.

Met de beteekenis dier marktplaats nam tevens toe het aantal kooplieden, die van verre, die van uit den vreemde zelfs, met hun baerdsen, hun pleyten, hun scuyten, hun verdeende (overdekte) schepen, of in hun haecboten (visschersvaartuigen) de rivier afkwamen, of met hun hessewagens veelal met ossen bespannen, of met hun lastdieren langs de heerwegen trokken en het meegebrachte aanvankelijk in die schepen en wagens ter plaatse ten verkoop aanboden, tot eerst enkelen en vervolgens meerderen, hun waren uitstalden in daartoe op het marktveld opgezette en met een zeil of doek overdekte kramen.

Behalve die groote, behalve die vele dagen durende vóór- en najaarsmarkten, kwamen er allengs nog tusschentijdsche en later zelfs bepaalde weekmarkten, en die alle eischten ter voorkoming van wanorde, geschillen en twisten, alsook ter beëindiging van deze, nu tal van voorzieningen en tal van regelingen.

De marktplaats vraagt voorzieningen.

Die vreemde kooplieden toch hadden noodig een eigen ligplaats voor hun schip, een eigen standplaats voor hun kraam, bescherming tegen en bestraffing bij diefstal, zekerheid van maat en gewicht; zij verlangden een scheidsgerecht bij voorkomend geschil, hulp bij ziekte en ongevallen, en velen een onderdak mede. Zij brachten daarentegen mede nieuwe denkbeelden, andere en vaak betere werktuigen en wapens, nieuwe kleedingstoffen en sieradiën, en tevens leven en gang in bijna alle plaatselijke ambachten en bedrijven.

Naast het landbouw- en het visschersbedrijf, vóórdien de eenigste bedrijven van eenige beteekenis, ontwikkelde zich met en door die markt het handwerk van den smid en dat van den leerbereider, het handwerk van den wagen- en wapenmaker en dat van den wolbereider en van den wever; en zij die vroeger in hoofdzaak landbouwer en slechts ten deele ambachtsman waren, zij gaan zich nu meer en meer uitsluitend aan hun ambacht wijden, zij gaan nu voor de markt in voorraad werken, zij staan straks ook met een kraam ter eigen markt en gaan allengs ook ter markt elders.

Door en met die bedrijven neemt de handel, neemt het vertier toe en uit en naast de landbouw- en visschersbevolking ontwikkelen zich nu nieuwe groepen, die der nijveren, die der kooplieden, welke laatste zich allengs splitste in die der plaatselijke en gewestelijke kramers of kremers, de latere winkeliers, en in die der mercatores of comans, die met hun waren tevens andere landen bezoekend, deze aldaar inruilden en het van dáár meegebrachte hier ter markt brachten.

Bestond het bezit der landbouwbevolking bijna uitsluitend in een stolphoeve, in een stuk land, in eenig vee, in een aandeel in de marke, en misschien in een boot of schuit met wat vischgerei, alzoo bijna uitsluitend in onroerend goed, dat der nijveren en kooplieden bestond bijna uitsluitend in hun voorraden, in roerend goed.

Stonden in de oude woonbuurt de houten, met riet gedekte stolphoeven alle ver uiteen, op een groot erf door een voerweg omgeven, sedert hare ontwikkeling als marktplaats zijn nu, inzonderheid aan het marktveld, die voorheen groote erven meerendeels gesplitst en hebben zich naast en tusschen de hoeven allengs bedrijfs- en koopmanshuizen gevestigd.

Bepaalde een brand zich voorheen meestal tot de enkele op zich zelf staande hut of hoeve met haar inhoud, waarin hij ontstaan was, nu, in die zooveel dichter ineengebouwde kom, slaat de brand niet zelden van stroodak op stroodak, van huis op huis over, de geheele plaats soms met vernieling bedreigend, en veler geheele bezit dan in een ommezien verslindend. Het brandgevaar was nu verveelvoud en een vijand van zoodanige beteekenis geworden, dat er tal van voorzorgen moesten genomen worden om brand te voorkomen en tal van voorzieningen om hem op 't spoedigst te kunnen blusschen.

Met het roerend bezit nam echter ook de gelegenheid en lust tot diefstal toe, met al den last daartegen te waken, en, was deze gepleegd, den dief te ontdekken en te berechten; kortom, in de zich ontwikkelende markt- en handelsplaats moesten gaandeweg in aller belang, tal van maatregelen worden genomen en voorzieningen getroffen, in de stille woonbuurt van vroeger ten eenenmale onbekend en onnoodig, welnu, juist het totaal dier maatregelen en voorzieningen, onderscheidde de marktplaats van de woonbuurt en maakte haar in dat opzicht tot eene stad.

Onder die voorzieningen was er eene van bijzonder ingrijpende beteekenis voor haren vorm, voor haar afmeting en groei, eene voorziening van hoogst kostbaren en bezwarenden aard tevens, te weten, hare veiligheidsvoorziening.

De oude woonbuurt, markt- en handelsplaats wordend, gevoelde zich, geheel open naar alle zijden als zij was, op den duur niet rustig meer; onbeschermd tegen nachtelijke of verraderlijke overvallen, blootgesteld aan diefstal en meer dan ooit te voren beducht voor brand, gaf zij eindelijk toe aan den herhaalden aandrang zoo van de vreemde als van haar eigen kooplieden, welke meerdere veiligheid eischten. Het uitzetten van gewapende wachten onvoldoende achtend of gebleken, gaat zij nu, met hulp en zakelijken steun dier kooplieden, zich omgrachten, omwallen en bepoorten, zich aldus isoleerend van hare omgeving, zich daarvan afsluitend en zich terzelfdertijd omgevend met een veiligheidsgordel, die haar tevens tot verdedigingsgordel kon en moest dienen.

In zich was dit eigenlijk niets nieuws.

Om menig eenzame hoeve toch, om menige woonbuurt vond men destijds eene omwalling met dicht kreupelhout of een doornenhaag

begroeid en door een grup omgeven, ter afsluiting der plaats tegen wilde dieren, of om 't eigen vee bijeen te houden, of wel ter bescherming eenigermate tegen overstroomingen, eene omwalling, in tijden van oorlogsgevaar tevens tot verdediging dienend.

Welnu dat, wat zoo menige hoevebezitter en zoo menige dorpsbuurt ter eigen beveiliging sedert overoude tijden reeds had gedaan, datzelfde, doch nu zooveel breeder opgevat, deed de marktplaats.

De grup wordt nu eene gracht van een 15 M. breedte bij een 5 M. diepte, de lage met geboomte bezette wal van voorheen wordt nu eene 6 tot 10 M. hoogen wal met breeden voet, door een rij scherp gepunte palissaden van buiten omzet, het teenen of houten afsluithek veranderd in eene poort met sluitbare deuren en een vasten wachtpost en waar voorheen een dam in de grup den toegang aanduidde, ligt nu eene ophaalbrug over de breede gracht.

Niet zelden begon men met de plaats te omtuinen, te omsluiten met een vlechtwerk van zwaar rijshout, of met doornenhagen, of een planketsel, staketsel, of eene palissadeering, dit eerst later door eene omwalling vervangend. Men deed dit alles, als zijnde een natuurlijk beveilingsrecht, ongevraagd en ongestoord; slechts in bijzondere gevallen werd daartoe vergunning gevraagd aan den gewestelijken Heer, en dan gold zulks meestal eene ommuring en niet de omwalling, terwijl niet zelden ook, op aandrang van den gewestelijken Heer zelf, en met diens steun, eene plaats zich omgordde en omvestte.

De woonbuurt is een dorp, dit dorp is eene markt- en handelsplaats geworden, en die markt- en handelsplaats, heeft zich nu omwald, omgracht en bepoort, en heeft tevens het in haar nieuwen toestand noodige geregeld, zich een zelfbestuur gegeven, bestaande uit de ervarendsten der in de belangen der plaats zelve betrokken inwoners, welke nu die belangen bepleiten bij haar Heer of diens baljuw, en als haar vertegenwoordigers optreden en handelen.

Door dit alles heeft zij nu van lieverlede een geheel ander karakter, geheel andere bestaanstoestanden gekregen; zij heeft zich uit de omgeving, waarvan zij voorheen een deel uitmaakte, afgescheiden, zij is nu eene stad geworden, ook al wordt zij in de oorkonden van dien tijd nog niet als zoodanig betiteld, daar haar feitelijke toestand nog niet bij kanselarij-brief is bekrachtigd, nog niet bij privilegie-brief, wegens zoo menig bewezen trouwen dienst, is erkend. Van onze oudste

steden missen wij ook de oorkonden dier erkenning; afgaande op hare in de officieele bescheiden voorkomende benamingen van: villa, civitas, portus, oppidum, enz., leidt men soms eenigermate af, op welk tijdstip zij reeds stadsrecht bezaten.

De stadsrecht-kaart, door wijlen Mr. A. Telting, in de jaren 1904—'07 met de meeste zorg saamgesteld, en als afb. N°. 1 vóór in dit werk geplaatst, geeft aan, voor zooveel zulks uit nog voorhanden oorkonden bewijsbaar is, het jaar, waarop aan elk onzer steden stadsrecht is verleend. Van die steden echter, waarvan zulks uit de oorkonden niet blijkt, wijst het jaar met het daarvóór geplaatst — teeken aan, dat zij alstoen reeds stadsrecht bezaten.

Omgracht, omwald, omsloten en omgrensd als zij zijn, dient nu haar in- en uitwendigen vorm, hare afmeting, in het kort, het stedelichaam te worden bezien en besproken.

Dorpstypen.

Uit de woonbuurt, uit het dorp ontstaan, nam zij, die handelsplaats, die jonge stad, van dat dorp dan ook den vorm, het lichaam over.

Welnu, hoe was die vorm, hoe was dat dorpslichaam?

Van zeer onderscheiden, vaak zelfs van vrij willekeurigen aard, veroorzaakt door plaatselijke toestanden en omstandigheden, soms ook door het toeval; trots dit, is het echter mogelijk in die dorpslichamen eenige typen te onderscheiden. Ten einde die verdeeling niet te veel uit te breiden, want elk type heeft weder zijn variëteiten, bepaal ik mij tot de hoofdtypen, zijnde: de rivier- of dijkdorpen, de wierde- of kringdorpen, de brink-, esch- of komdorpen, de langsweg- of streekdorpen, het kruiswegdorp en het verspreide dorp.

Sommige dezer behooren gelijktijdig tot twee dezer typen, of wel, veranderden door aanbouw allengs in vorm, in karakter, in type; van het meerendeel onzer steden is dan ook de oorspronkelijke, de eerste dorpsvorm vrij moeilijk met zekerheid meer vast te stellen.

Waarin zit nu het karakteristieke onderscheid van elk dier dorpstypen?

Het rivierdorp.

Het rivierdorp ontstond meestal uit eene visschersbuurt.

Een of meer visschersgezinnen vestigden zich met hun kleine hulken op eene gunstige plaats in een rivierbocht, gedekt tegen den afkomenden stroom, of rond een inham of bij den mond van een riviertak, bij een aldaar gelegen kasteel en plaatsten nu met toestemming van den kasteelheer, langs of in den rivieroever boven op enkele palen, hun van rijshout gevlochten, met leem besmeerde en met riet gedekte hutten, een paalwerk ruimschoots boven de hoogste rivierstanden uitkomende, zoodat de bewoners zich volkomen veilig gevoelden, terwijl hun hulk, aan het paalwerk dier woning vastgebonden, er onder of in 't onmiddellijk bereik lag.

Bij die eerste bewoners voegden zich dra andere en zoo vormde zich nu langs de rivier eene visschersbuurt, bij voorkeur den oever volgend of zich in lengterichting uitbreidend, met de rivier tot voedster, tot bestaansfactor.

En de enkele nijveren en landbouwers welke zich daarbij aansloten, zij plaatsten hun kleine hoeven en hutten op eenigen afstand achter die visschershutten, op den daartoe bij wijze van dijk opgehoogden grond, en zoo ontstond er nu eene dubbele woningrij door een achterweg gescheiden, met een dwarspad rivierwaarts naast bijna elke visschershut.

Zoo ontstonden onze steden Amsterdam, Dordrecht, Kampen, Nijmegen, Rotterdam, enz.

En daar waar de rivier zich had verbreed tot een zeearm of zeeboezem, vestigden zich nu rond dien inham, die tot haven of veilige ligplaats hunner vaartuigen diende, meestal op en langs een zeekeerenden dijk, de woningen der visschers en nam de buurt dan veelal den vorm aan door die haven bepaald, aldus in Blokzijl, Harderwijk, Stavoren, Vlissingen, enz.

Bij smalle rivieren en aan de monding eener rivier, werden echter meestal de beide tegenover elkaar gelegen oevers bezet en kreeg men dus eene door de rivier in tweeën gedeelde dubbele doch minder lange buurt, beide met haar achterweg en achterwoningen, zooals in Gouda, Leiden, Utrecht, enz.

Die visschersbuurten, ontwikkelden zich geleidelijk tot dorpen, en die hunner, wier bewoners, meerendeels van visschers kooplieden waren geworden, zij groeiden aan tot handels- en marktplaatsen,

tot onze eerste steden, tot steden in heur plan- of grondvorm ten vollen haar herkomst uit het rivierdorp verradend, en soms nog eeuwen lang in hoofdvorm een enkele of dubbele langs- of havenbuurt blijvend.

Het kringdorp.

Het kring- of wierdedorp ontstond op de tegen overstroomingen der zee in enkele onzer gewesten door de bewoners opgeworpen vlucht- of woonheuvels. Die heuvels, wierden of terpen genaamd, en in verloop van tijd niet zelden bij herhaling verhoogd, waren van twee tot tien of meer hectaren soms groot en bijna altijd rond van vorm. Midden op die wierde staat meestal het kerkje met bijbehoorende begraafplaats en priesterwoning, en daaromheen aan den breeden weg rond dat kerkhof, stonden de hoeven der vrijen en achter deze, in wijden kring langs den achterweg, de hutten hunner hoorigen. Die kringvormige aanleg verdween echter grootendeels met een deel van de hoogte der wierde, in de latere tijden van het wierdedorp en vooral als dit stad geworden, herhaalden aan- en verbouw onderging, vandaar, dat wij in de uit die dorpen ontstane steden, zooals Bolsward, Dokkum, Leeuwarden, (welke stad uit eene samenvoeging van twee wierdedorpen ontstaan op drie terpen is gelegen) enz., die oorsprong niet direct, meer uit het heuvelachtige op- en afloopen harer straten als wel uit dezer beloop herkennen.

Een zoodanige kringdorpvorm had ook oud-Middelburg, (zie afb. N°. 9) als buurt en dorp ontstaan en gegroeid rond den tegen de Noormannen in de IX^de^ eeuw opgerichten burcht, terwijl de stad Oldenzaal (zie afb. N°. 15) het sterkst nog den kringvorm bewaard heeft van de buurt, welke rond de eerste christenkerk aldaar ontstaan, zich reeds vroeg had omwald, en bij haren herbouw na den grooten brand van 1426, deze door aanleg van straalsgewijze loopende straten nog verduidelijkte.

Het komdorp.

Het kom- of brinkdorp, het eigenaardigst als Drentsch dorp, ontstond, doordien de eerste hoeven bij voorkeur geplaatst werden aan en om een met zwaar geboomte bezet middenveld, de brink, waarover tevens de oude heer- of landweg liep zich aldaar dikwijls met een anderen kruisend. Hoezeer die brink meestal in verloop van tijd werd versmald en ingekort, en slechts zelden de afmeting behield als die te Zuidlaren, hij bleef toch altijd de kom, het middenplein

van het dorp en van de daaruit ontstane stad, welke brink wij, behalve in enkele Utrechtsche dorpen, terugvinden in de steden Assen, Deventer, Groningen, Harderwijk, Steenwijk, enz.

Ook onze Zeeuwsche dorpen zijn bij voorkeur komdorpen; hoezeer minder breed en ruim van aanleg als de Drentsche, alwaar de grond veel minder waarde had. Midden in den ronden of rechthoekigen kom staat in die Zeeuwsche dorpen dan met boomen omzet de kerk, en, recht daarop aanloopende ligt meestal in de lengte-as dier kom de met eene dubbele huizenrij bezette hoofdstraat, o. m. in Arnemuiden en Goes, in de stad aan het Haringvliet en in Willemstad.

Het kruiswegdorp.

Het kruiswegdorp behoort tot eene onzer alleroudste buurt- en dorpsvormen; zijn ontstaan, zijn opkomst en ontwikkeling geheel en al dankend aan de kruising van twee hoofdwegen. Ons land, nu overdekt met een netwerk van goede wegen, van straat-, grind- en landwegen, kende voorheen geen steen- of straatwegen en geen grindwegen ook, slechts klei- en zandwegen; kleiwegen echter voor- en najaars, en zandwegen 's zomers vaak onbegaanbaar, of slechts te paard bruikbaar. Op die lange, moeitevolle, toen eenzame wegen was een rustpunt, een onderdak menigeen dan ook hoogst welkom, zoodat dáár, waar die wegen elkaar of eene rivier kruisten, zich reeds spoedig eene buurt, een dorpje, allengs eene stad ontwikkelde, die, hoe haar omvang en beteekenis in verloop van tijd ook toenam, haar oorsprong uit twee elkaar kruisende verkeerswegen kennelijk bleef behouden. Het kruispunt dier wegen verwijdde zich in die stad niet zelden tot een ruim marktplein als verkeersmiddelpunt en bij of op dat middelpunt verrees dan de kerk of het raadhuis. Op het duidelijkst spreekt dit type nog in de steden Groningen, Nijmegen, Utrecht, enz.

Niet elke buurt, niet elk dorp echter wist tot ontwikkeling en bloei te komen en eene stad te worden; als de handel de wegen waaraan het was gelegen en ontstaan niet volgde of verliet en tegen andere verwisselde, dan was het gedaan met de verdere ontwikkeling en mocht het ten einde toe een dorp blijven. Zoo hebben wij nog tal van kruisdorpen, als: de Bilt, Doorn, Hoofdplaat, Kruisland, Midden-Beemster, Loenen, Schoondijke, Sint-Kruis, Vreeland, Woudenberg, enz., terwijl het kruisdorp 's-Graven-

hage, hoezeer zich in allen deele tot eene stad ontwikkelende, nooit dien naam heeft gedragen. Dáár echter waar de handel de kruiswegen, waaraan de dorp geworden buurt was gelegen, bij voorkeur volgde, daar ontwikkelde dit zich reeds vroegtijdig tot eene stad, zooals: Alkmaar, Arnhem, Deventer, Gouda, Maastricht, Roermond, Sneek, enz., die allen tot deze groep behooren.

Het streekdorp.

Het Langsweg- of Streekdorp, het meest voorkomende type, ontwikkelde zich door tal van oorzaken, bij voorkeur langs dijken en langs oude land- of heerwegen.

Uit den lateren tijd, van uit en ná de XVII^de^ eeuw, dagteekenen in de veenstreken de veendorpen van dit type: Heerenveen, Hoogeveen, Hoogezand, Sappemeer, de Smilde, Stadskanaal, Wildervank, enz. en uit den laatsten tijd nog Nieuw Amsterdam.

Die veendorpen ontwikkelden zich echter niet meer tot steden, daartoe was de tijd reeds voorbij, zulks had in maatschappelijken en economischen zin toen bijna geen waarde meer, en van daar dat ze ook de aandrang daartoe miste. In vele onzer kleine steden echter, hoofdzakelijk bestaande uit ééne breede, haar over de volle lengte doorloopende en in tweeën deelende hoofdstraat, spreekt nog op het duidelijkst de afkomst uit het langs- of streekdorp, zooals in Amersfoort, Edam, Hardenberg, 's-Heerenberg, Kuilenburg, Lochem, Monnikendam, Purmerend, Rhenen, Schoonhoven, Sittard, Vianen, Wageningen, IJlst, enz.

Het verspreide dorp.

Het Verspreide dorp is dat, waarin het meerendeel der hoeven en hutten oorspronkelijk op het willekeurigst geplaatst zijnde, de wegen en straten alle regelmaat of planvorm missend, zich soms zelfs bij wijze van doolhof kronkelen en slingeren. Vooral in vele Drentsche dorpen is dit het geval, waarin de grond oudtijds zóó weinig waarde had, dat de hoeven met bijbehoorend erf, op het willekeurigst om of bij den esch gelegen, rondom door een voerweg waren gescheiden, waarvan eerst later enkele van eigen wegen dorpswegen zijn geworden.

Het schilderachtige dier dorpen zit juist in hun breede, soms met vier of meer rijen boomen beplante wegen, welke zich tusschen de oude houten hoeven met heur bemoste rieten daken doorkronkelen, door een met kreupelhout begroeiden wal van de erven gescheiden.

Het meest typisch verspreide dorp, is echter Molkwerum, oudtijds het Friesche Doolhof genaamd, bestaande uit acht eilanden of pollen, door een 20 bruggen verbonden, een dorp, waarin evenmin als in Giethoorn, het schilderachtigste verspreide eilanddorp, voorheen een wagen kon rijden. Op „zijn Molkwerum's" wil dan ook zeggen, dat alles op 't wanhopigst in de war is.

Steden uit zulke dorpen ontstaan, onderscheidden zich aanvankelijk dan ook door een netwerk van straten waarin de vreemdeling bijna geen uitweg kan vinden; in verloop van tijd echter verbeterd en veranderd, zou ik thans onder onze steden geen doolhofstad meer kunnen noemen, zooals Soest in Westphalen dit ten deele nog is.

Behalve deze hoofdtypen, de meest karakteristieke dorpsvormen vertegenwoordigende, zijn er nog tusschen- of overgangs- en ook gecombineerde typen.

Tot de tusschen-typen behooren de ⊥- en de L-vormige dorpen. De T- of t-vormige zijn die, op het midden van wier doorgaanden hoofdweg een landwaarts gaande weg zich aansluit en zijn begin neemt, zooals in: Baarn, Houten, Jutfaas, Renswoude, Zuilen, enz. Bij de L- of elleboogvormige dorpen, buigt zich de hoofdweg bij of in dat dorp met een rechten of stompen hoek om, zooals in Heer-Abtskerke, Kortgene, Renesse, Rilland, enz.

Tot de overgangstypen behooren die dorpen, waarin een of meer der genoemde vormen minder beslist tot uiting komen, terwijl tot de gecombineerde typen o. m. behooren het rivier- tevens kruisdorp, het kom- tevens langsdorp, zooals Fijnaart, Nieuwkerken, Ooltgensplaat, Serooskerke, enz.

Hoezeer onze steden, enkele slechts uitgezonderd, zich alle uit een dorp, dat uit eene woonbuurt was ontstaan, hebben ontwikkeld, is echter bij vele harer, in verloop van tijd, de primitieve dorpsvorm grootendeels of bijna geheel verdwenen, in welk geval het dan ook hoogst moeilijk is, om in haar tegenwoordigen planvorm dien vroegeren dorpsvorm nog aan te wijzen. Door de vele veranderingen toch, welke het dorpslichaam, een stedelichaam geworden, geleidelijk onderging, loste, althans in de grootere steden, dat vroegere dorpskarakter zich vaak geheel en al op in het nieuwe, in het stedekarakter. Alvorens de oorzaken en gevolgen dier veranderingen te behandelen, vraagt een laatste, een bijzondere dorpssoort nog vermelding, het kasteeldorp.

Het kasteeldorp.

Tijdens de invallen der Noormannen vooral, in de IX[de] eeuw, doch misschien ook reeds vroeger, hadden enkele Graven en hun verwanten en sommige groot-grondbezitters, hun hoeven wier ligging zich daartoe eigende, in verdedigbaren toestand gebracht. Zij hadden deze omgracht, omwald en ompalissadeerd, tot zij, het onvoldoende hiervan inziende, op eene gunstige plaats, aan een riviermond of rivieroever, zich een verdedigbaar steenen huis', een sterkte of kasteel bouwden, door eene wijde gracht met palissadeering omsloten, alwaar zij, veilig tegen onvoorziene overvallen, zich zoo noodig konden verdedigen en van waar uit zij strooptochten op hun goed konden beletten. Op de hen toebehoorende gronden buiten de omgrachting, stonden zij allengs enkele hunner lijfeigenen en onderhoorigen, welke een eigen gezin hadden of wenschten, een stuksken grond af om zich eene hut te bouwen en het noodige daarop te kunnen verbouwen. Zoo ontstond er nu bij of achter of bezijden van het kasteel, allengs eene kleine woonbuurt. Enkele visschers, landbouwers en nijveren, aangelokt door den beschermenden invloed welke van dat kasteel uitging, vroegen en verkregen vergunning zich aldaar mede te mogen vestigen, zij vroegen en verkregen onder enkele voorwaarden mede wat grond en een erf om zich een hut of kleine hoeve te kunnen bouwen, en zoo werd die buurt grooter; in beteekenis toenemende, naarmate hare ligging gunstiger was en de kasteelheer het belang inzag, welke die zich ontwikkelende buurt voor zijn kasteel en bezitting kon of zou opleveren, en hare ontwikkeling daarom leidde en bevorderde.

Terwijl bij de vorming en eerste ontwikkeling eener woonbuurt en bij haar geleidelijken overgang tot dorp en van dorp tot stad, behalve plaatselijke omstandigheden, het toeval, niet zelden de plaatsing der hoeven en hutten, hun onderlingen afstand en de daartusschen vrijblijvende voerwegen bepaalde, trad bij de vorming en ontwikkeling der kasteelbuurt, meestal altijd de belanghebbende, de kasteelheer, op. Deze bepaalde hier de plaats voor de hoeven of hutten, de grootte der erven, de richting der wegen en hun breedte, er voor zorgend, dat door die buurt den toegang tot zijn kasteel niet werd belemmerd, deszelfs verdediging niet werd bemoeilijkt of geschaad, en het uitzicht en de vrijheid der kasteelbewoners in geen enkel opzicht werd gehinderd.

Wel is waar blijkt uit geen enkel schriftelijk gegeven, uit geen enkele oorkonde of document, dat de kasteelheeren zóó hebben gehandeld, maar des te afdoender blijkt zulks uit de plattegronden der uit die kasteelbuurten ontstane kasteelsteden.

Vergelijkt men haar indeeling met die der overige steden, dan is het opvallend, zóó duidelijk, als uit het meerendeel dezer een vast plan van aanleg spreekt, een aanleg vooraf ter dege overdacht, ten volle rekening houdende met de locale omstandigheden, en dat, eens vastgesteld, zoo lang mogelijk is gevolgd, gehandhaafd. En dat doordachte, dat goed overwogene, dat in zijn hoofdlijnen van meet af vastgestelde plan, het spreekt nog het allerduidelijkst bij onze jongere en jongste kasteelsteden.

Waarom? Wat is daarvan de reden?

Omdat bij dezer ontstaan de ontwikkeling en groei van enkele der vroegere kasteelsteden reeds eene beteekenis had gekregen, voorheen vermoed noch voorzien.

Menige kasteelbuurt toch, oorspronkelijk enkel bestaande uit enkele armoedige leemen of houten hutten, was veranderd in eene nijvere bedrijfs-, in eene handelsbuurt, die van beteekenis geworden voor hare omgeving, eindigde met zich geheel van haar Heer vrij te koopen niet alleen, maar zelfs diens kasteel met aangelegen gronden aan te koopen.

En toen?

Toen werd dat kasteel gesloopt, de grachten gedicht en terzelfder plaatse huizen gebouwd en straten aangelegd, van het verdwenen kasteel geen spoor overlatend, zoodat een vijftig jaar later het vroeger bestaan van dat kasteel slechts aan enkelen meer bekend was, en nog vijftig jaar later dit ten eenenmale vergeten, ja zelfs reeds door velen betwijfeld, misschien wel betwist werd.

De eigenaardige ontwikkeling van zoo menige kasteelbuurt, met al daaruit voortvloeiende directe en indirecte voordeelen voor het kasteel, was menig kasteelheer inderdaad niet ontgaan en vandaar dat velen hunner met die mogelijke ontwikkeling nu van den aanvang af eenigermate rekening hielden, ook al volgden zij niet het voorbeeld van den Heer van het kasteel Staverden op de Veluwe, die ten jare 1298 bij voorbaat voor zijn kasteelbuurt, die nog niet eens bestond en nooit tot ontwikkeling is gekomen, stadsrecht vroeg en verkreeg.

Afb. N°. 97. Plan van Haarlem na den uitleg in de XVIIde eeuw.

Een vooraf, althans in hoofdlijnen vastgesteld en gevolgd plan van aanleg, spreekt uit den plattegrond van menig onzer kasteelsteden, men behoeft deze slechts goed te bezien, om zich daarvan te overtuigen.

De kasteelstad Haarlem.

Afb. N°. 97 stelt voor het plan van oud-Haarlem; ter weerszijden van het Grafelijk kasteel, waarvan het tegenwoordige raadhuis nog eene kleine reste is en welk kasteel zich oudtijds waarschijnlijk west- en zuidwestwaarts uitstrekte tot aan de oude gracht, had zich met 's Graven toestemming allengs een buurt gevormd, over eene breedte van ± 100 M. en ter volle diepte van 330 M., of tot het Spaarne toe, midden vóór het kasteel een tournooi- of steekspelveld vrijhoudend, dat op markttijden tot marktveld werd afgestaan, en naar

dat marktveld de van buiten komende hoofdstraten gericht en de overigen straalsgewijze daarop aangelegd.

Op dat groote marktplein, dat later, nadat het kasteel tot Raadhuis, tot een Domus Civitatis was afgestaan, werd versmald en bij het Spaarne ingekort, was reeds vroegtijdig met goedvinden van den Graaf, Haarlem's hoofdkerk, haar Sint-Bavo gesticht, en komen nu nog negen hoofdstraten uit, waarvan er zes, voorheen door poorten in de ommuring gesloten, zich buitenpoorts als landwegen voortzetten. Een dergelijke breed opgevatte centraal-aanleg in deze op wel wat heel kleine schaal gegeven plattegrond (afb. N°. 97) toch nog duidelijk zichtbaar, ontstaat niet bij toeval, niet zonder leiding; en die leiding kon hier slechts uitgaan van den Graaf als bezitter, als uitgever van den grond, buiten wiens goedvinden en zonder wiens aanwijzing zulks niet kon plaats hebben.

Het kasteeldorp die Haghe.

Een regelmatigen aanleg van geheel anderen vorm, toont het plan van het rond het Grafelijk kasteel in die Haghe ontstane dorp.

Dat kasteel door de Graven Willem II en Floris V in de tweede helft der XIII^de^ eeuw gesticht en met zijn binnen- en buitenhof, zijn vijver, reigersbosch en kooltuin een oppervlak van 48 hectaren beslaande, wordt benoorden begrensd door den heerweg van 's-Gravesande naar Leiden, en bewesten door den landweg van Delft naar Schevelingen. Op het kruispunt dier beide wegen, werd in het verlengde van de as van het kasteel een markt- en kerkplein afgestaan en langs die wegen en om dat plein door de Graaflijkheid kleine erven op grondrente of in erfpacht uitgegeven, terwijl de aan 's Graven Hof verbonden edelen zich op de grootere erven, hen langs den Vijverberg, het Tournooiveld en in het Voorhout geschonken of op erfpacht afgestaan, woningen bouwden. Beoosten van het kasteel, waar dit met zijn tuinen grensde aan het Haghe hout, 's Graven bosch en wildpark, werd echter vóór de XVII^de^ eeuw geen enkel erf uitgegeven; wel werd in de jaren 1344—'45 ten behoeve van het kasteel en van de bewoners der reeds tot een dorp aangegroeide woonbuurt, een vaart, het Spui, gegraven tot aan den Delftschen vliet en zoo eene scheepvaartverbinding tot stand gebracht met Delft, Leiden en het aansluitend gedeelte van het gewest, langs welke vaart nu reeds spoedig ter weerszijden woningen verrezen, evenals langs den achterweg der aan de markt staande huizen, welke weg Spuijewaerts gaende, de Spuistraat werd genoemd.

Een grafelijk kasteel en een oordeelkundige aanleg van de zich daarbij ontwikkelende buurt, was echter niet altijd voldoende om die plaats tot een dorp van beteekenis en dit tot een stad te doen worden. Dit blijkt uit 's-Gravesande, dat, hoe doelmatig en ruim ook van aanleg, doch na den bouw van het kasteel in die Haghe nog slechts bij uitzondering tot Grafelijk verblijf benut, het nooit verder dan tot een hoogst bescheiden dorp heeft kunnen brengen, terwijl Haarlem, waarin de Graven om dezelfde reden mede nog slechts af en toe voor korten tijd resideerden en zij zelfs hun kasteel aan de poorters tot Raadhuis afstonden, zich, dank zij zijn gunstige ligging, tot eene beteekenisvolle handels- en bedrijfsstad wist te ontwikkelen.

De kasteelstad Montfoort.

Op het duidelijkst spreekt de van meet af voorziene, doordachte aanleg van enkele onzer kleinere kasteelsteden, echter in dien van Montfoort, zie afb. N°. 44.

Het groote kasteel ten jare 1170 door Godfried, Bisschop van Utrecht, aldaar gebouwd, is op deze afbeelding, dagteekenende van ± A°. 1650, nog in volle beteekenis en door eene breede gracht omgeven, die, tevens een deel der stadsgracht, met het Nederhoff een diepen insprong maakt midden in de achterzijde van het stedelichaam. Van dat Nederhoff leiden drie bruggen stadwaarts, twee, ter weerszijden een, naar de binnen den stadsmuur gelegene tot het kasteel behoorende tuinen, terwijl de derde, de in de kasteel-as gelegene voorste brug, oorspronkelijk uitkwam midden op een groot marktplein, in het centrum der stad. Dat marktplein werd toen links begrensd door de Haven, zijnde eene binnengracht, die tot ligplaats diende voor kleine IJselscheepjes, die door eene waterpoort binnen de ommuring kwamen en strekte zich rechts uit tot den ouden Bogaert; een zeer groot marktveld dus, dat met het kasteel de stad in tweeën scheidde en doorliep tot aan de huizen gelegen langs de ommuring aan de vóór of IJselzijde. Een dwarsstraat links, gaf van af die markt op het eind der haven toegang tot de Hesickerpoort, en eene dwarsgracht rechts tot de Willich-Schipperpoort, terwijl de lange Achterstraat links en twee kortere rechts de verdere indeeling bepaalden.

Aanvankelijk besloeg dus het kasteel met zijn tuinen en met het er vóór gelegen marktveld bijna $^1/_3$ gedeelte van het geheele oppervlak dezer stad, binnen hare ommuring groot 16 hectaren, zijnde 510 M.

lang en 310 M. breed. Toen echter de kapel op het slot te klein werd om langer mede tot kerk voor de steeds in aantal toenemende buurtbewoners te kunnen dienen, stond de Heer zijn dorpers toe zich op het marktplein eene eigen kerk te bouwen, die later vernieuwd en vergroot en met een ruim kerkhof omgeven en ombouwd het marktveld een 60 M. versmalde, terwijl ter zelfder tijd of reeds vroeger aan de andere zijde der markt langs de Haven huiserven werden uitgegeven, totdat eindelijk, met uitzondering van een klein plein vóór het Raadhuis, de Plaats, het geheele marktplein aan huiserven en straten was verbruikt. Zóó verdween, hetzij uit behoefte aan bouwgrond binnen de ommuurde stad, hetzij uit geldgewin, dat in verhouding eenig groot marktplein van 180 M. breedte bij 150 M. diepte.

Het kasteel door de Franschen in 1672 tot eene ruïne herleid, verdween mede en toen bij den grooten brand in het begin der XVIII^de^ eeuw behalve haar kerk een 70 huizen eene prooi der vlammen werden, was Montfoort voor goed geknakt. Zelve vernielde zij daarna doelloos en noodeloos, al hetgeen haar nog restte uit haar middeleeuwsch verleden, hare poorten, hare ommuring, haar muurtorens, zich ongevraagd het stedelijk karakter dat zij nog bezat, ontnemend en tot den dorpstoestand terugkeerend. Al wat er nog typisch was binnen die oude stad, en dat de brand gespaard had, werd te niet gedaan, de kasteelruïne grootendeels gesloopt en een klein gedeelte van de gebouwen op het gewezen Voorhof tot een gesticht ingericht en benut.

Op de afbeelding, hoe klein ook, komt alles toch op het duidelijkst uit; men ziet het viervleugelig, een binnenplein omsluitend kasteel met zijn drie torens in renaissance karakter en het daarvóór gelegene nog middeleeuwsche Nederhof; men ziet de volledige stadsommuring met hare 21 halfronde ongedekte torens, de vier poorten met hare houten jukbruggen over de stadsgracht, de drie singels om die gracht en aan de vóórzijde de rivier de IJsel. De groote of Sint-Janskerk van 55 M. lengte bij 23 M. breedte, die getuigt van den vroegeren welstand dezer stad, is, opdat het koor toch vooral precies in het oosten zou liggen, storend scheef in dat overigens zoo hoogst regelmatig stedeplan geplaatst. In den rechter benedenhoek der afbeelding ziet men een poel, het „Paerde Wedt",dat in geen onzer oude steden en dorpen voorheen mocht ontbreken en tot heden toe dan ook nog op de noordoostzijde van den Vijver in 's-Gravenhage bestaat. De vele hooischelven op de erven zichtbaar, toonen, dat zij omstreeks

1650 in hoofdzaak een landbouw- en geen bedrijfsstad was. Het eigenaardige karakter dat zij toen nog bezat, had zij in eere moeten houden, doch helaas door de epidemische sloopziekte, die in de XIX^{de} eeuw geheel Nederland teisterde, werd ook zij bevangen en zoo heeft dit typisch stadje zich zelve vernield en weer tot een dorp gemaakt.

Terwijl in Montfoort het kasteel door zijn insprong en ligging ten opzichte der stad, deze in planvorm en silhouet geheel beheerschte, zóó zelfs, dat het bijna schijnt alsof hier de stad ter wille en ten bate van het kasteel, ter verlevendiging van het uitzicht en ten pleiziere der kasteelbewoners is aangelegd, zien wij daarentegen in het kasteelstadje Asperen aan de Linghe, zie afb. N^{0}. 24, het kleine kasteel gelegen op en in den noordwestelijken hoek dier stad, wier ommuring daartoe bij de slotpoort zooveel terugspringt.

Die afbeelding genomen naar eene teekening van het jaar A^{0} 1549, stelt waarschijnlijk die stad voor omstreeks het laatst der XIV^{de} eeuw, althans in veel vroegeren toestand nog als op hare afbeelding in vogelvlucht van 1517 [1]) „soo als die (in 1745 nog) tegens de kerktoren afgeteykent staat in de kerk." Ik vermoed echter, dat dit jaarcijfer 1517 verkeerd gelezen is en 1617 moet zijn.

Midden vóór het kasteel ligt ook hier het marktveld met de kerk en aan dat marktveld het Raadhuis, kenbaar door zijn buitentrap en zijn dakruiter. Het stadje is geheel ommuurd, heeft drie poorten en eene waterpoort, terwijl de zestien ronde muurtorens alle op een enkele na, met een boogfries en leispits zijn afgedekt, en drie hunner tevens van een gekanteelden omgang zijn voorzien. De vele groote hooischelven verraden ook hier het landbouwbedrijf, evenals in het stadje Leerdam, ten deele mede op dezelfde afb. voorkomende.

Stond in Asperen het kasteel onmiddellijk aan en met zijn vóórhof nog binnen de stad, in het kasteelstadje Heukelom, daarentegen mede aan de Linghe gelegen, zie afb. N^{0}. 23, liggen kasteel en stad geheel vrij en zelfs op eenigen afstand van elkaar, een afstand, die zekerlijk verdwenen ware, zoo die stad meer levensgroei had bezeten.

[1]) Mr. M. Beekman heeft in zijne beschrijving van Asperen, uitgegeven in 1745, die afbeelding, door F. van Bleijswijk gegraveerd, opgenomen, en mede een vogelvluchtplan der stad van ± 1740, waarop het kasteel, behalve het „voorgeburgte" echter reeds verdwenen is.

Ommuurd reeds omstreeks het jaar 1230, toont het zijne drie poorten, zijne gekanteelde ommuring met binnenwal door vierkante en ronde torens en op elk der beide langszijden bovendien nog door een iets naar voren springend blokhuis versterkt. In het midden der plaats, daar waar hare vijf straten saamkomen, ligt het marktveld en daarop de kerk, terwijl gróote hooischelven ook hier het bedrijf typeeren.

De kasteelstad Culenborg.

Van de stad Culenborg aan de Lek, zegt A. J. van der Aa in zijn Aardrijkskundig Woordenboek, „dat zij ten jare 1144 door den Heer van Beusichem ten behoeve van een zijner zoons zou zijn gebouwd, van landerijen voorzien en tot eene heerlijkheid verheven, en dat ter beveiliging der stad in 1271 daarbij een kasteel werd gesticht, dat ten jare 1351 door een nieuw werd vervangen.

Dat hier in 1144 eene stad zou zijn gesticht, is niet aanneembaar, van stede-stichtingen is te onzent in de XII^de eeuw nergens sprake, althans betrouwbare gegevens daaromtrent heb ik niet kunnen vinden. Ik veronderstel dus, dat genoemde Heer destijds eenige visschers, schippers of veerlieden vergunning heeft gegeven zich te mogen vestigen op zijne gronden gelegen aan den weg van Zaltbommel naar Utrecht, ter plaatse waar die weg de rivier de Lek kruiste. Zoo ontstond daar een buurt, die aangroeide en waarschijnlijk in de tweede helft der XIII^de eeuw bij een der vele twisten tusschen de Hollanders en Gelderschen is verwoest, waarom alstoen te harer beveiliging en die van het veer aldaar in 1271 een kasteel zal zijn gesticht, later door een nieuw kasteel beoosten de buurt, die in 1318 stadsrechten had gekregen, vervangen.

Het is dit kasteel, dat op afb. N°. 47 met zijn voorburch, stallingh, voorhoff, picuerhuys, cruyt- en bloemhoff, lusthuys, boomgaarden, caetsbaen en dreeven op het duidelijkst is voorgesteld en de geheele oostzijde der stad dekt. Dit plan in vogelvlucht, ontleend aan Bleau's Steden-Atlas, werd door hem den Graaf van Culemborg opgedragen, zoodat men mag aannemen, dat alles daarin op het nauwkeurigst is afgebeeld; het kasteel grenst benoord-oosten aan de binnenstad.

Van af het ruime Voorhoff leidt eene jukbrug over de stadsgracht door de Slotpoort in de stadsommuring, en door deze in de Slot- of Gasthuisstraat, welke de stad over hare volle breedte doorsnijdt en door de Golberpoort toegang geeft tot de aldaar buiten de ommuring gelegen haven, die uitloopt in de Lek. Eene lange houten voetbrug

geeft bovendien van het kasteel zelf nog toegang over de kasteelgracht naar den stadsmuur tot een daartegen bijwijze van dienst-voorhof gelegen omsloten kleine boomgaard.

Een lange straat doorloopt van af de Havenpoort tot aan de Lansemerpoort, de stad over hare volle lengte en was aanvankelijk over 3/4 gedeelte harer lengte, tot aan de Slotstraat, zóó breed, dat zij tevens tot marktplein diende; door den bouw van het nieuwe Raad- en Vleyshuys werd echter in 1534 het noordelijk gedeelte van dit plein belangrijk ingekort. Aan het marktplein staat de groote St.-Barbarakerk, met haar ommuurd kerkhof, door straten omsloten, terwijl verder twee langsstraten en enkele dwarsstraten op het ruimst en regelmatigst het middelste of oudste stadsgedeelte indeelen, dat door een op bogen rustenden breeden weergang, met de noodige muurtorens omsloten en van vier poorten voorzien is. De groote ruime erven waarin oudtijds die binnenstad was ingedeeld, bleven hier behouden, doordien de kasteelheer tijdig, tot twee malen toe zelfs, de noodige gronden tot uitbreiding en uitleg der stad beschikbaar stelde. Daardoor ontstond hier eene kleine Nieuw-stad benoorden de oude stad langs den Lekdijk, en eene groote Nieuw-stad bezuiden haar aan den Bommelschen kant, beide met eigen gracht, met eigen ommuring, met eigen poorten, met eigen kerken of kapel; beide ook op het regelmatigst ingedeeld zich doelmatig aansluitend aan de oude of middenstad, en bezet met ruime huiserven bewoond meerendeels, te oordeelen naar de vele hooischelven, door een landbouwdrijvende bevolking.

Vooral uit het plan dezer kasteelstad blijkt den doorgaanden, den tot zelfs na het midden der XVII^de eeuw nog merkbaren invloed van den kasteelheer op de vormontwikkeling en op den groei van het stedelichaam, en stellig zou die invloed zich nog langer hebben doen gelden, ware het kasteel niet in 1672—'73 door de Franschen vernield, zoodat het, sedert niet meer bewoond, in 1735 is afgebroken en tot puin voor den Muider-zeedijk mocht dienen; alleen de Wittetoren van het kasteel is tot in 1812 blijven staan. Ook de ommuringen en de poorten der stad zijn nu alle verdwenen, tevergeefs zoekt een vreemdeling nu zelfs de plaats waar het groote kasteel zooveel eeuwen gestaan heeft; van het, blijkens de afbeelding, in 1650 nog zoo karakteristiek geheel, is het kasteel en de geheele ommuring met al de poorten en torens dier drieledige stad, geheel verdwenen, alléén de binnenpoort op het zuideinde der markt, eene reste van de gewezen Lansemerpoort, is alles wat daarvan is overgebleven.

De kasteelstad Gorinchem.

Onder het overgroot aantal onzer oude kasteelsteden is nog eene enkele, die in het bijzonder vermelding verdient, Gorinchem.

Een der Heeren van Arkel vond goed ten jare 1240 of daaromtrent, op zijn gronden aan de rivier de Linge, ter plaatse waar deze in de Merwede uitstroomt, zich een kasteel te bouwen, en zou nu, volgens de kroniekschrijvers [1]), ter snellere ontwikkeling eener woonbuurt bij dat kasteel, de hem plichtige bewoners van het dorp Wolfaren genoodzaakt hebben hun huizen of hutten af te breken, en bij zijn kasteel aan de Linge te herbouwen, zelf de steenen kerk van daar overplaatsend.

„Al de Beelden, Boeken, vercierzelen en noodigheden van de kerk van Wolferen, dê hij brengen in dees nieuwe kerk te Gorinchem, die na de Roomse manier gewijd wierd in d'eere Godts, en de santen Martijn en Vincent. Hij dê de Stadt al om bemuyren en sterk maken, met hooge dikke Toornen en sonderlingh aen de Westzijde tegen Holland, met thien hooge Toorens, behalve de kleyne en die namaals gemaakt wierden". (Aldus de kroniekschrijver).

Is werkelijk die stad toen door den Heer van Arkel gesticht en ommuurd, dan zou hij stellig toch in de eerste plaats gezorgd hebben om stadsrecht voor haar te verkrijgen, zooals toen gebruikelijk en noodig was, daarvan blijkt echter niets, wel dat zij ten jare 1322, dat is eene eeuw later, stadsrecht had, zoodat ik vermoed, dat ook hier die stichting zich heeft bepaald, tot het beschikbaar stellen van gronden voor huiserven eerst langs de ééne zijde der Linge, en bij toename der bevolking ook aan de overzijde. Die toename werd inderdaad door enkele kasteelheeren dikwijls bevorderd, hetzij door vrijgeborenen bijna kosteloos een huiserf en grond aan te bieden, hetzij door bedrijfs- en kooplieden de meest gunstige voorwaarden ter vestiging in uitzicht te geven [2]), als vrijdom van lasten, van tolrecht, enz. binnen hun gebied, terwijl ook het aanbod soms gedaan, kosteloos als poorter te kunnen worden aangenomen, dikwijls niet weinig verlokkend werkte op de hoorigen uit den omtrek en van elders.

Uit eene kleine landbouwers- en visschersbuurt zal zich ook hier

---

[1]) Zie: De beschrijving der stad Gorinchem door A. Kemps, verschenen in 1656.

[2]) Zoo wist Bisschop Cadalus omstreeks 1033 tal van kooplieden uit Grossjena naar Naumburg te lokken, door hun verschillende privilegiën te verzekeren.

Afb. N⁰. 98. De kasteelstad Gorkum omstreeks A⁰. 1650.

in Gorinchem allengs eene grootere, een dorp en eindelijk eene stad ontwikkeld hebben, die toen, hetzij op eigen kosten, hetzij op die van haar Heer, ommuurd, bepoort, en betorend, den vorm en de afmeting kreeg, die zij behoudens een uitleg aan hare oostzijde, bijna onveranderd heeft behouden en op afb. N⁰. 98 is voorgesteld.

Aan de onderzijde der stad, aan de Merwe, ligt het kasteel, ter plaatse waar dit in 1412 opnieuw was gebouwd. De Linge loopt door de stad, haar in tweeën scheidend in de eigenlijke of oude stad, het westelijk gedeelte en in de later aangebouwde Nieuw-stad, het oostelijk gedeelte, dat door drie bruggen, de Petrusbrug, de Visbrug en de Koornbrug met de oude stad verbonden, met zijn breede opslagplaats in hoofdzaak diende voor den handel, voor de pak- en woonhuizen der kooplieden.

Van af de Tol- of Havenpoort op haar zuid- tot aan de Arkelpoort op haar noordeinde, heeft de oude stad binnen hare ommuring eene lengte van ± 520 M. bij eene gemiddelde breedte van 380 M., alzoo eene afmeting van ruim 19 hectaren, die in zich reeds aantoont,

dat zij als stad van die grootte, niet zoo maar is gesticht, aangelegd en ommuurd, zooals haar kroniekschrijver ons dit wil doen gelooven. De afb. stelt de stad omstreeks 1650 in vogelvlucht voor, westwaarts over de volle lengte uitgelegd, terwijl beoosten de Nieuw-stad nog een derde uitleg spreekt, nog grootendeels voor bleekerijen dienend.

De oude ommuring met haar torens is verdwenen en vervangen door een bemuurden breeden wal met 12 scherp naar voren springende bastions door eene breede gracht omsloten, één dezer bij de Arkelpoort nog met een vóórwerk voorzien. Het kasteel geheel van vorm, omvang en beteekenis veranderd, is reeds een Tolhuis geworden en in een bastion besloten, dat zoowel de Haven- of Waelpoort als de kade langs de Merwe dekt. Een marktplein, ter grootte van 75 M. bij 150 M. ligt midden in de oude stad, en was waarschijnlijk aanvankelijk, toen het zich uitstrekte tot aan de breede dwarsstraat, die op de Kansepoort uitloopt en tot aan het kasteel zuidwaarts, groot 200 M. bij 150 M.

Midden op dat groote plein staan de hoofdkerk en het raadhuis; welk plein door het Schuttershof of de Doelen en huiserven noord- en zuidwaarts van 200 M. is versmald tot 75 M., welke afmeting het reeds in 1650 had.

Sint-Maartensdijk.

Wat den Heeren van Arkel gelukte, bij hun kasteel te Gorkum: eene buurt te zien opkomen en aangroeien tot eene bloeiende, blijvende stad, dat gelukte echter den Heeren van Borselen niet bij hun Hof of kasteel Sint-Maartensdijk op het eiland Tholen. Ofschoon zij op ongeveer 180 M. afstands van hun kasteel aan de Kreek, daarvoor een groote uitgestrektheid gronds beschikbaar stelden, zorgden voor eene ruime en doelmatige indeeling, voor een groot marktveld met raadhuis, voor eene haven met spui-kom, voor een kerkplein met kerk en die kerk ten jare 1400 zelfs met een kapittel beschonken en misschien ter zelfder tijd of reeds vóórdien aan de plaats stadsrecht bezorgden, ofschoon zij goedvonden, dat de buurt zich omwalde, omgrachtte en met poorten afsloot en dit alles misschien ten deele zelf bekostigden, toch heeft dit in aanleg breed opgevat dorp, het hoogstens tot den naam van een klein stadje kunnen brengen en is het feitelijk een dorp gebleven.

Ten jare 1621, alzoo een $2^1/_4$ eeuw na zijn stad-wording, had Maartensdijk het echter nog niet verder gebracht dan afb. N°. 99

Afb. N°. 99. De stad Sint-Maartensdijk in 1624, naar eene teekening uit dien tijd.

zulks voorstelt, zijnde alstoen nog eene groote meer leege dan bezette ruimte, omgracht en omwald, met ééne verdedigbare poort, de Spuipoort, en 2 hekpoorten, waarvan die benoorden de markt, de Hofpoort, de kasteellaan afsloot. Op het langwerpige met huizen omzette marktveld is bij G zichtbaar de dubbele opgang met zijn wapenschildhoudende leeuwen van het kleine raadhuis, waarvoor een overdekte markthal staat en eene groote ophaalput. Ook het aan het marktplein grenzend kerkplein is aan drie zijden, evenals de binnenzijde der haven met aaneengesloten huizen bezet, de overige ruimte echter nog door vrij staande grootere en kleinere hoeven, door landbouwerswoningen en schuren, meerendeels nog met rieten daken, terwijl groote tuinen de verdere ruimte vullen en het geheel een goed beeld geeft van een dorp in overgangstoestand, op weg om stad te worden.

Vormverandering der woonbuurt.

Hoezeer, al naar hare ontwikkeling uit een rivier- of uit een wierdedorp, uit een langs- of uit een kruiswegdorp, en bij of rond een burcht of kasteel, de plattegrondsvorm onzer steden in den aanvang grootelijks verschilde, onderging die vorm, zoodra eene stad zich ging omgrachten en omwallen, zich ging ommuren en ompoorten, reeds onmiddellijk eene eigenaardige verandering.

De woonbuurt, het dorp, wier omtrek vóórdien in het landschap stillekens overging, daarin als 't ware vervloeide, hebben nu door een wal of muur omsloten, een duidelijker sprekenden vorm en eene vaste afmeting tevens aangenomen; zij hebben zich nu geheel uit en van dat landschap afgescheiden en afgesloten, zich voor goed geïsoleerd.

Terwijl vóór dien de juiste omtrek der plaats verre van vaststond en bijna elk jaar veranderde, is nu voor meerdere tientallen van jaren die omtrek onveranderbaar vastgelegd, en de open plaats van voorheen is nu werkelijk in eene gesloten plaats veranderd.

Die omsluiting was echter niet enkel een veiligheidsgordel, maar in hoofdzaak een verdedigingsmiddel, en vandaar, dat zij niet angstvallig den bestaanden omtrek volgde, maar, waar mogelijk, een zóódanigen vorm aannam, als ter verdediging het doelmatigst, het meest gewenscht was. Behalve met de eischen der verdediging, moest ook nog

rekening worden gehouden met de mogelijkheid tot eenigen aanbouw. Vooral deed men zulks later, nadat men bij herhaling had ondervonden, welke lasten, zorgen en kosten het gaf, als bij eene eerste ommuring eener stad niet of te weinig aan haar groei was gedacht en daarvoor geen beschikbare grond binnen die ommuring was opgenomen.

Ommuringsvorm.

Waar dus de plaatselijke toestanden zulks toelieten en men een open oog voor de toekomst had, hetgeen volstrekt niet overal het geval was, daar plaatste men die omwalling of ommuring in eenigszins ruimen kring om de jeugdige stad en wel bij voorkeur in den cirkel- of ovaalvorm, als zijnde de in alle opzichten daarvoor eenvoudigste en doelmatigste vorm.

Lag de plaats echter langs eene rivier, dan koos men den halven cirkel- of halven ovaalvorm en slechts dáár, waar de omstandigheden dit eischten, kreeg het ommuringsbeloop een vierkanten of een langwerpig rechthoekigen vorm. Uitwendig kregen dus vele plaatsen daarbij een geheel anderen, een althans veel sterker sprekenden hoofdvorm, dan zij oorspronkelijk hadden, terwijl zij bovendien alle door de ommuring met haar poorten en haar torens, nu in silhouet op het duidelijkst als een gesloten geheel, als een stedelichaam in het landschap uitkwamen.

Inwendige verandering der woonbuurt.

Was die omsluiting met muur en gracht in de eerste plaats van invloed op de afmeting, de begrenzing en den omtreksvorm onzer steden, tevens werd zij veeltijds reeds spoedig ook van invloed op den inwendigen toestand.

De meerdere veiligheid binnen eene ommuurde stad, gevoegd bij de vele voordeelen aan het poorterschap verbonden, werkte aanlokkend op tal van hoorigen en lijfeigenen uit de gewestelijke omgeving, deed mede tal van vrije bedrijfslieden besluiten zich binnen die steden metterwoon te vestigen en tot poorters te doen opnemen, en was ook oorzaak, dat vele grondbezitters van buiten, zich nu van een veilig huis binnen de stad voorzagen en daar poorter werden.

Aangemoedigd niet zelden door bijzondere voorrechten hen in uitzicht gesteld, brachten soms enkele vreemde kooplieden er hun huis of zaak over, of stichtten er een kantoor, zoodat door dit alles

te zaam, de vroeger zoo stille landbouwers- of visschersplaats allengs meer het karakter van een bedrijfs-, van een handelsplaats kreeg.

En terwijl het landbouw- en het visschersbedrijf, er nu meer af- als toeneemt, wint het bedrijfs- en het handelsleven daarbinnen nu met elk jaar in omvang en beteekenis, doet de bevolking verdubbelen en brengt tevens welvaart en met deze, nieuwe behoeften.

Er komen tal van nieuwe behoeften zelfs.

Handel en bedrijf beide vragen markt- en havenruimte, een weeg- en een rechthuis, keur- en opslagplaatsen, gasthuizen ter herberging van vreemden en ter verpleging van zieken, en grond om nieuwe huizen te bouwen, zoo ter bewoning als ter uitoefening van het bedrijf.

Er komt allengs welvaart.

Die welvaart brengt van lieverlede mede betere woningen, brengt kunstontwikkeling, en meerdere en sierlijker kerken; kleeding en huisraad, zij worden smaakvoller en rijker behandeld, nevens de wapensmid komen er ook goud- en zilversmeden en eerst enkele, doch straks meerdere vrouwenkloosters.

Voor die markt- en havenruimte, voor die meerdere en betere woningen, voor die meerdere en ruimere kerken, voor die kloosters, gasthuizen en hallen is echter weldra al de nog beschikbare bouwgrond binnen de ommuring verbruikt en bezet, zoodat reeds spoedig de grondprijs stijgt en de groote erven zich splitsen in kleinere. Zij splitsen zich dra zoowel in de breedte als in de diepte, zoodat er nu tusschen- en achterstraten ontstaan, en de huizen eindelijk alle in rij en in gelid aaneenstaan, en de voerweg of het voetpad dat de erven oorspronkelijk scheidde nu versmald is tot een wand, ternauwernood breed genoeg om aan de zijwaarts overstekende rieten daken nog een vrijen drup te verzekeren.

Alles is nu vrijwel volgebouwd.

De huizen staan nu aanéén, en het stolphuis met zijn van binnen ziende open dakruimte, het huis gelijkvloers, verandert nu eerst in een huis met een doorgaande zoldering en allengs in een huis met eene verdieping. Aanvankelijk had dit enkel of in hoofdzaak plaats bij de woningen gelegen op het drukste, in het bedrijfsgedeelte, rond de markt en langs de hoofdstraten, doch gaandeweg, naarmate de stad meer werd volgebouwd, meest overal.

Kortzichtig als men dikwijls was, of aangelokt niet zelden door de aangeboden pacht- of koopsom, verkwanselde menige stad nu voor eenige zilverlingen een stuk van haar brink of van haar markt-

of kerkplein, dat zoodoende ingekort of versmald, voor altijd zijne vroegere afmeting verloor, en zoo verdween soms mede het binnen de stad gelegen bloemhof of de boomgaard of het groote voorhof van het kasteel en eindelijk het kasteel zelf met al wat er oudtijds toe behoorde.

De woonbuurt is een dorp, dat dorp is eene stad geworden en die stad na zich ommuurd en omgracht te hebben en steeds meer in eene bedrijfs- en handelsplaats te zijn veranderd, is nu uit- en inwendig geheel van vorm en aanzien veranderd en heeft, behalve de ligging en richting harer oorspronkelijke straten of wegen en haar kerk, slechts weinig overgehouden wat aan haar vroegeren dorpstoestand herinnert. Doch weldra zal zij nog meer veranderen, tot dusverre had zij haar oorspronkelijke afmeting in hoofdzaak nog behouden, doch door uitleg verliest zij nu ook deze, eindelijk zijn ook de laatste hoeven binnen haar verdwenen en is van haar vroegeren toestand zoo goed als niets meer binnen haar overig.

Het marktveld.

Onder de nieuwe behoeften der zich ontwikkelende handels- en bedrijfsplaats, stond bovenaan die aan markt- en havenruimte.

Als marktruimte gebruikte men, waar een Brink was, zooals in: Deventer, Groningen, Harderwijk dien Brink, dáár waar eene breede straat of breede weg binnen de plaats was, zooals in: Alkmaar, Culenburg, Leiden, Sneek, Vianen, Zutphen, enz. die Breedstraat, en waar zulks ontbrak een open veld binnen of op een weide buiten de stad, doch niet zelden ook, waar dit althans bestond, het ruime kerkplein, voor zooveel het nog niet als begraafplaats was ingenomen.

Voor de gewone weekmarkten was zulks voldoende, doch voor de bijzondere weekmarkten, en voor de Vrijmarkten vooral, werd die ruimte niet zelden op den duur geheel onvoldoende.

Die bijzondere weekmarkten toch duurden niet één maar meerdere dagen, en die Vrijmarkten duurden van vier tot acht en zelfs tot zestien of meer dagen.

Op die bijzondere markttijden, kwamen, althans in de daarvoor 't gunstigst gelegene plaatsen, van heinde en van verre, zelfs uit andere gewesten en landen, tal van kooplieden met hun waren, geladen hetzij in huif- of hessewagens, hetzij op lastdieren, hetzij in verdekte schepen, hetgeen een stroom van koopers, belanghebbenden, nieuwsgierigen

en bedelaars uit de omgeving of zelfs van verre lokte. Bijzondere vrijstellingen en voorrechten voor die markttijden juist aan de termarktgaanden verleend, stempelden deze tot zoogenaamde Vrij-markten.

Geen koopman of marktbezoeker mocht alsdan, behoudens voor schulden ter markt zelf aangegaan, voor penninck- of geldschulden worden aangetast, of voor begane misdrijven, tenzij van bijzonderen aard, worden gevat of gestraft; hij genoot derwaarts gaande en keerende, voor een groot deel vrijgeleide en zelfs vrijdom van tollen; het gewone recht werd tijdens den duur der markt vervangen door het marktrecht, dat de misdrijven niet zelden dubbel zwaar strafte [1]), het leven en het eigendom der ter marktgaanden dus in dubbele mate beschermend.

Het Gilderecht, in bijna elke stad den vrijen invoer van gelijksoortige goederen en voorwerpen als door de plaatselijke Gilden werden vervaardigd verbiedend, werd alsdan opgeheven, en een ieder genoot dus volle vrijheid van handel, volle markt-vrijheid [2]). En om elk bezoeker de grenzen dier markt-vrijheid zichtbaar aan te toonen, werd met den aanvang der vrij-markt op de uiteinden van het stadsgebied, van het stadsvrije, een houten kruis opgericht en na het beëindigen der markt weder weggenomen, als zichtbaar teeken van den marktvrede, de markt-vrijheid, welke zich in de alleroudste tijden niet zelden uitsluitend tot het marktveld bepaalde. Op het duidelijkst spreekt dit alles uit onderstaanden vergunningsbrief van het jaar 1270, luidende:

„Florents, Graaf van Holland, aan alle zoo tegenwoordigen als toekomenden in den Heere Zaligheid.

„Wij willen dat het een ieder kennelijk zij, hoe wij, te gelijk met onze Beminde Moeje, Vrouwe Aleydis, Gemalin van wijle den Heer Jan van Avennes, volgens voruytzigt onzes raads, te Nieuwe Schiedam (het tegenwoordige Schiedam) eene jaarlijksche Markt gesteld en bewilligd hebben.

---

[1]) Het oud-Groninger wetboek, dat reeds vóór 1425 gold, bepaalt:

„Van Broke ende boete, in de Vrijmarket:

„Alle broke ende boete, die in der vrije market verscinen, ende die buten die vrijmarket eenvolt sint, sullen wesen dubbelt, ende die dubbelt sint sullen in die vrijmarket wesen viervolt, also lange als die vrijmarket duurt."

[2]) „Voert (aldus de Groninger gildebrief van 1434) in den Vrije market mach een jegelijck vreemt kremer de hyr compt, cremen en vercopen na sijnre gadinge."

„Op welke jaarlijks altijd, den derden dag naar onzer Lieve Vrouwe Maria Geboorte, het kruys zal opgerecht en op den achtsten dag naar zijne oprechting, volgens het gebruyk der andere Jaarmarkten afgenomen en weggedaan worden.

„Deeze Markt willen wij dat met al zoodaanig volkomen recht, zooals dat op de andere Jaarmarkten onzes Graaffschaps onderhouden wordt, aan onze voorzeyde Moeje, even als haar ander goed, zal toebehooren.

„Verzoekende diensvolgens alle kooplieden, en uytslijters en alle anderen zoo in- als uytlanders, bekenden en onbekenden, dat zij veylig dezelve met hunne goederen, koopmanschappen of koopwaeren willen bijwoonen en voortzetten: zullende wij hen in opzigte van der zelver goederen en persoonen, komende, blijvende en keerende alom te land door ons gebied, onder onse bescherming en vrijgeleyde neemen; gelijk als de andere steden van ons Graaffschap jaarmarkten houdende, zooals wij bij deezen brief betuygen, welke wij met ons zegel hebben doen versterken.

„De weeklijksche markt aldaer willen en vergunnen wij dat insgelijks met volle vrijheid en op de voorschreeve wijze alle vrijdagen zal gehouden worden.

„Gegeeven in 't jaar onzes Heere MCC en zeventig op den achtsten dag naa des Heere Hemelvaart."

Ten einde aan die Vrij-markten een des te grooter toeloop van bezoekers te verzekeren, werden zij meestal gesteld en geopend op den patroonsdag der kerk of op den naam- of gedenkdag van een ter plaatse bijzonder vereerden heilige; er hadden dan vaak bedevaarten plaats, de reliquieën werden tentoongesteld, aflaten verkrijgbaar gesteld en met een plechtige mis werd alsdan die markt geopend en ingewijd, waarom de aldus geopende markt, naar die kerk-mis toen en sedert verkort de kermis werd genoemd.

Omgekeerd waren er ook geestelijken, die, om aan het wijdingsfeest hunner kerk of aan den gedenkdag dier wijding meer beteekenis te geven, van den Heer van het Gewest voor geld of goede woorden vergunning tot het houden eener dergelijke jaarmarkt wisten te verkrijgen [1]).

[1]) Zie Mr. G. v. Loon: „Verhandeling over de Kermissen in Holland", bladz. 12; verschenen 1743.

Zoo verkreeg Bisschop Bernulphus op 4 Juli 1048 van Keizer Hendrik III vergunning, „dat dye van Oldenseel dat gansse jair doir hebben mochten alle weke twe vrije merrichken, des dynssedages en des donderdages ende een jairmerrichte opten 22 Octobris, op dye carmisse, dye twe daghen over dye kermisse begynnen ende twe daghen dairnae durren sal" [1]).

Elders vinden wij hetzelfde; daarentegen gaf o. m. de Engelsche Koning Willem II ten jare 1088 eene eigen markt, de bekende „the St. Gilles Fair", aan de cathedraal en aan het klooster te Winchester, welk klooster zelf daarop uitsluitend handel dreef. Tijdens die markt, die vooral door vreemde kooplieden druk bezocht werd, moesten alle bedrijven stilstaan, en alle winkels en kramen zoo in de stad al zeven mijlen in den omtrek tot zelfs te Southampton gesloten blijven, en de haven van Winchester werd alsdan streng afgesloten [2]).

De stedelijke autoriteiten werden zelfs voor den vollen duur dier markt, zijnde 16 dagen, door den Bisschop, nadat deze bezit had genomen van de stadspoorten en deze met eigen wachters had bezet, op de Fair Court op St. Giles' Hill ontslagen van hun ambt en door de daartoe gerechtigden alsdan een eigen Mayor, Bailiff en Coroner benoemd en alle twisten en vergrijpen in dien tijd gepleegd, door 's Bisschop's Hof beslecht en bestraft. Uit de opbrengsten dier markt, die in hoofdzaak aan het klooster ten goede kwamen, bekostigde men den grootschen herbouw der Cathedraal en dien van het Chapterhouse en Cloister aldaar.

Iets dergelijks als te Winchester had van af ongeveer 1341 ook te Dordrecht plaats.

Met de heeren van het bijgelegen kasteel van de Merwede werd toen overeengekomen, dat zij, ter schadeloosstelling voor het verlies van hun rechtsgebied over dat gedeelte hunner heerlijkheid, dat hun onttrokken en bij de stad Dordrecht gevoegd was, jaarlijks gedurende de achtdaagsche Vrij-markt, de rechtspraak over de geheele stad zouden uitoefenen. Op den 5den Juni van elk jaar, zijnde de dag waarop die markt begon, nam dan de baljuw van de Merwede op den Rietdijk bij den Rodentoren der stad op plechtige wijze de roede van justitie over uit handen van den schout der stad, om hem deze op

[1]) Ontleend aan A. Toe Boecop.

[2]) Zie Winchester door G. W. Kitchin, Dean of Winchester, in de serie „Historic towns", verschenen 1890.

even plechtige wijze na afloop dier markt ter zelfde plaatse weder te overhandigen. Naar Heer Daniels van de Merwede, met wien deze regeling ter bijlegging van langdurige twisten, eindelijk was getroffen, werd die markt sedert de Danielsmarkt genoemd.

Het marktplein.

De omvang en de beteekenis welke in vele steden haar week- doch vooral haar vrij-markten „de Mercata Publica" verkregen, wier aantal in verschillende speciaal-markten, in eene vrije paarden-, in eene vrije ossen-, in een vrije koorn-, hout- of turfmarkt, enz. nog was toegenomen, was oorzaak, dat de ruimte waar die markten werden gehouden, dat het marktveld zelf, van lieverlede grootere afmetingen vroeg en waar dit mogelijk was ook verkreeg en dat dit een bijzonder door nijveren en handeldrijvenden gezochte woonbuurt werd.

In de stad Groningen, die uit een markedorp ontstaan, beschikte over een haar in volle lengte doorloopenden Brink, was die Brink de als van zelf aangewezen plaats tot marktveld. In de kasteelsteden Delft, Goes, Gorinchem, Gouda, Haarlem, Kuilenburg, Montfoort, Tholen, IJselstein, enz., waar het eigenbelang van den kasteelheer bij den bloei der markt betrokken was, zien wij door dezen reeds vroeg een groot marktveld beschikbaar stellen.

In het meerendeel der riviersteden echter was, bij dezer ontwikkeling tot dorp en van dit tot stad, daarop bijna in het geheel niet gerekend, en de rivieroever zelf aanvankelijk meest tot markt benut, van daar dat, in Amsterdam, Bolsward, Edam, Enkhuizen, Hoorn, Rotterdam, Utrecht, Zierikzee, enz., een veilige lichtplaats voor de schepen, een haven, in hoofdzaak de marktruimte verving elders benoodigd.

Markt en haven beide werden nu in inderdaad alle steden, welke zich door handel en bedrijf hadden ontwikkeld en verder ontwikkelden, de centra van het stedelijk leven, en inzonderheid was zulks met de markt het geval, zoo zelfs, dat in tal van steden waarin de markt het groote middenplein vormt, waarop alle hoofdstraten uitloopen, men onwillekeurig tot de gevolgtrekking komt, dat zij door en om die markt zijn ontstaan, gegroeid en door deze plaatsen van beteekenis zijn geworden.

In vele onzer jongere steden echter en in enkele dorpen zelfs, alsook in de weinige steden die gesticht of na een groote ramp geheel of grootendeels herbouwd zijn, is dan ook werkelijk met de

behoefte aan eene groote marktruimte rekening gehouden en haar geheele aanleg daarop soms berekend.

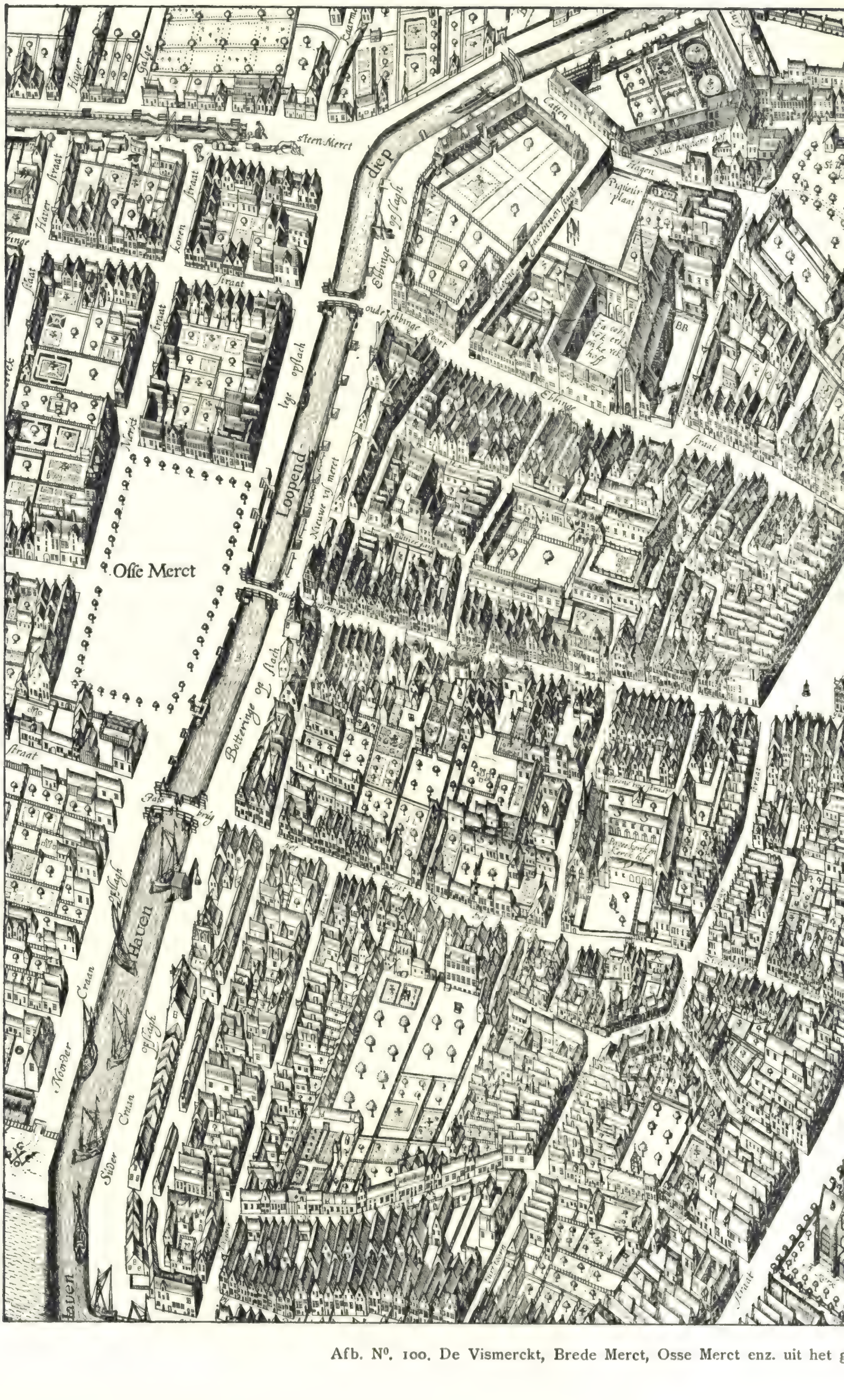
In de oudere steden echter, met geen of onvoldoende marktruimte zien wij deze gaandeweg vergrooten, doch daarentegen in steden wier marktbezoek en omzet terugliep of geheel verliep, weder kleiner worden en eindelijk bijna verdwijnen. Van vele onzer steden zou men zelfs kunnen zeggen: de geschiedenis der markt is in hoofdzaak die der stad.

Het marktveld in de stad Groningen.

De oude woonbuurt Groningen op het einde van den Hondsrug, op ± 7 M. boven Amst. peil veilig voor alle overstroomingen gelegen, was aanvankelijk (zie het Historisch plan dier stad, afb. N°. 40) door een breeden met eiken overschaduwden Brink in twee helften, een noordelijke en een zuidelijke verdeeld. De noordelijke was grootendeels ingenomen door het keizerlijk praedium of landgoed en ten deele bezet met de hoeven der daarop wonende cijns- of schatplichtigen, langs de zuidelijke helft stonden de stolphoeven der vrije landbouwers. Op dien breeden Brink nu kwamen saam en kruisten zich de zuid- en noordwaarts, de west- en oostwaarts gaande wegen. Zuidwaarts liep over den Hondsrug de „Via Regia", de groote Heerweg over Coevorden naar Munster, noordwaarts over het Bedum het gewest ingaande; westwaarts liep in 't verlengde van den Brink een weg over Dockum naar West-Friesland en oostwaarts een weg over Emden naar Oost-Friesland.

Geen wonder dan ook, dat zich ter plaatse waar die vier oude wegen, waarop weder andere aansloten, samenkwamen, reeds vroegtijdig eene markt ontwikkelde en dit te eer, daar op korten afstand daarvan de riviertjes, de A en de Hunze, zich vereenigden en de scheepvaart een vrijen weg bij de Lauwers Noordzeewaarts in, aanboden.

In aansluiting met de A werd reeds vroegtijdig langs de zuidzijde van de westelijke Brink-helft eene haven gegraven en aan onderscheiden kooplieden nu benoorden deze grond voor een huiserf uitgegeven, waardoor dat gedeelte van den Brink belangrijk versmald werd. Bovendien was reeds lang vóórdien het oostelijk Brink-uiteinde in gebruik genomen voor de kerk met bijbehoorend kerkhof en priesterwoningen met omtuining en school, zoodat slechts het middengedeelte van den ouden Brink voor de Vrij-markt was overgebleven, een marktplein echter, nog een 140 bij 240 M. of ± 3 ½ hectare groot, en in de eerste helft der

Afb. N°. 100. De Vismerckt, Brede Merct, Osse Merct enz. uit het g

ogelvlucht-plan der stad Groningen van A°. 1643, door E. Hanbois.

XIII^de^ eeuw met 2 $^3/_4$ hectaren vergroot, toen de binnenhaven bovengenoemd werd gedempt en vervangen door een buitenhaven, zoodat de Vischmarkt, sedert het verlengde vormde der Brede Merct.

Midden op die Brede markt (zie afb. N°. 100) werd het raadhuis gebouwd en rond dat raadhuis plaatsten nu tijdens de Vrij-markt, welke elk jaar op Onze Lieve Vrouwenavond (7 Sept.) werd ingeluid, en drie volle weken duurde, de kooplieden in lange rijen hun kramen of hun schraagtafels, totdat eindelijk enkele hunner vergunning vroegen om bewesten het raadhuis hun kramen in een winkelhuis te mogen veranderen, waartoe hun een stuk marktgrond in erfpacht werd afgestaan. Zóó ontstonden nu op en ten koste der marktruimte een paar straten de Guldenstraat en de Suupstraat [1]) en werd de Groote Markt van de Vischmarkt gescheiden, en eindelijk stond men zelfs toe, dat bezijden tegen het Raad- en Wijnhuis aan, koopmanshuizen werden aangebouwd.

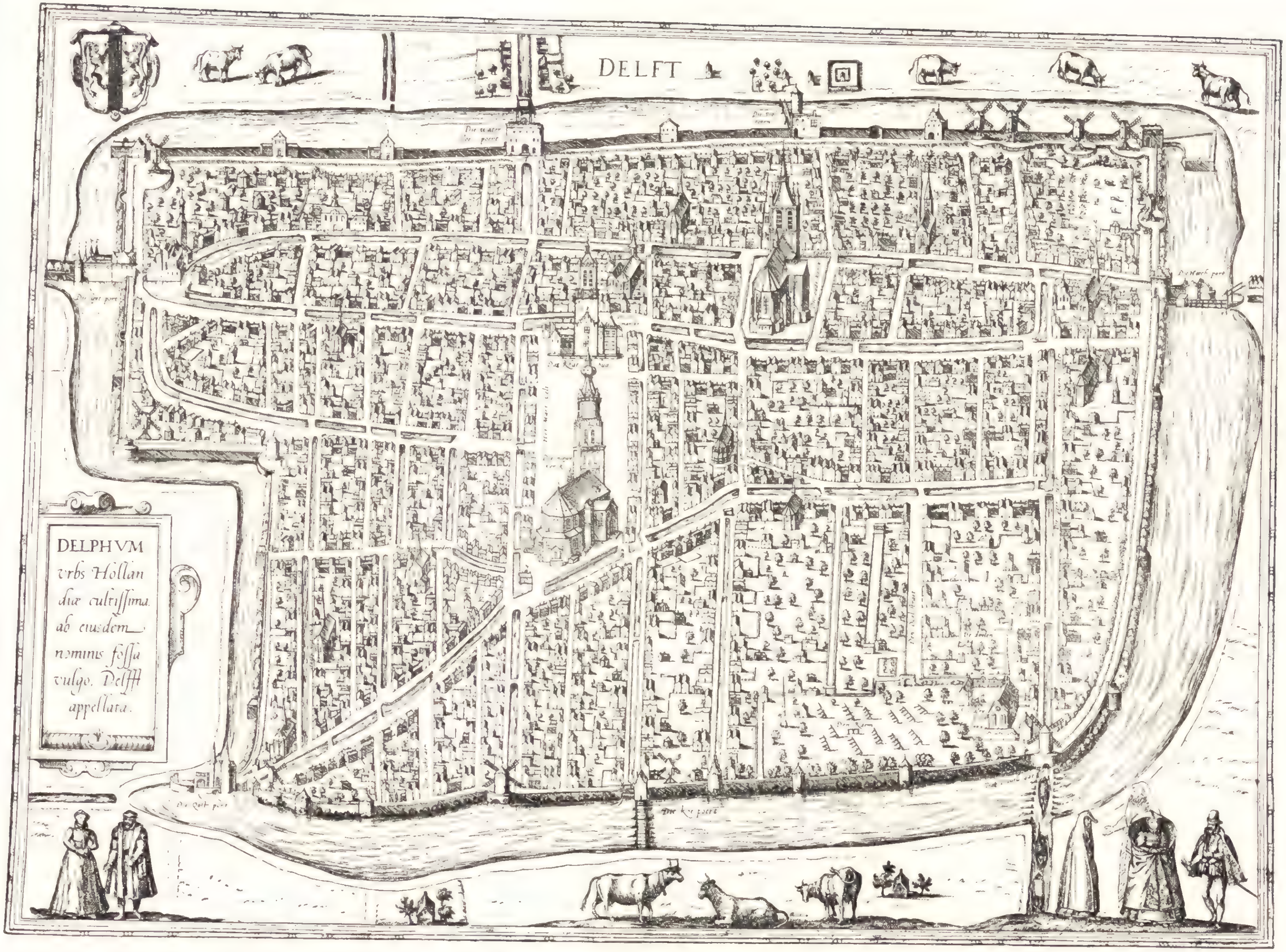
En de eigenaars van de huizen gelegen om de Brede Merct, niet zelden de Raadsheeren zelve, wisten hun stoepen, hun potkasten en kelderingangen steeds verder ten koste dier markt vooruit te schuiven en bij elken nieuwen bouw de grond door die vooruitgeschoven stoep of potkast ingenomen als eigendom te doen gelden en den gevel dan zooveel vóóruit te plaatsen, met dat gevolg, dat de hoofdingang der Sint-Maartenskerk, de monumentale Martinitoren, op het einde der XV^de^ eeuw nog ter volle breedte aan de Markt zelve gelegen, allengs van die Markt werd afgedrongen en geheel verscholen raakte achter die vooruitgebouwde huizen; en ten slotte vond de overheid goed den trotschen doorgang door dien toren door een daartegen aangebouwd huis maar voorgoed te

---

[1]) Hetzelfde had ook plaats in Lübeck, alwaar oudtijds het marktplein noordwaarts grenzend aan de Maria-Kerk, nu door een dubbel huisblok met twee dwarsstraten, de Grosse und kleine Budengasse daarvan gescheiden is, terwijl de hoofdstraat voorheen in 't verlengde van de oostzijde dier Markt gelegen, sedert door het aldaar gebouwde raadhuis daarvan gescheiden is.

Te Amersfoort (zie afb. N°. 13) lag waarschijnlijk de St.-Joriskerk voorheen midden op het grootere marktplein, dat zich aanvankelijk uitstrekte tot aan de Langestraat en tot aan de binnenhaven

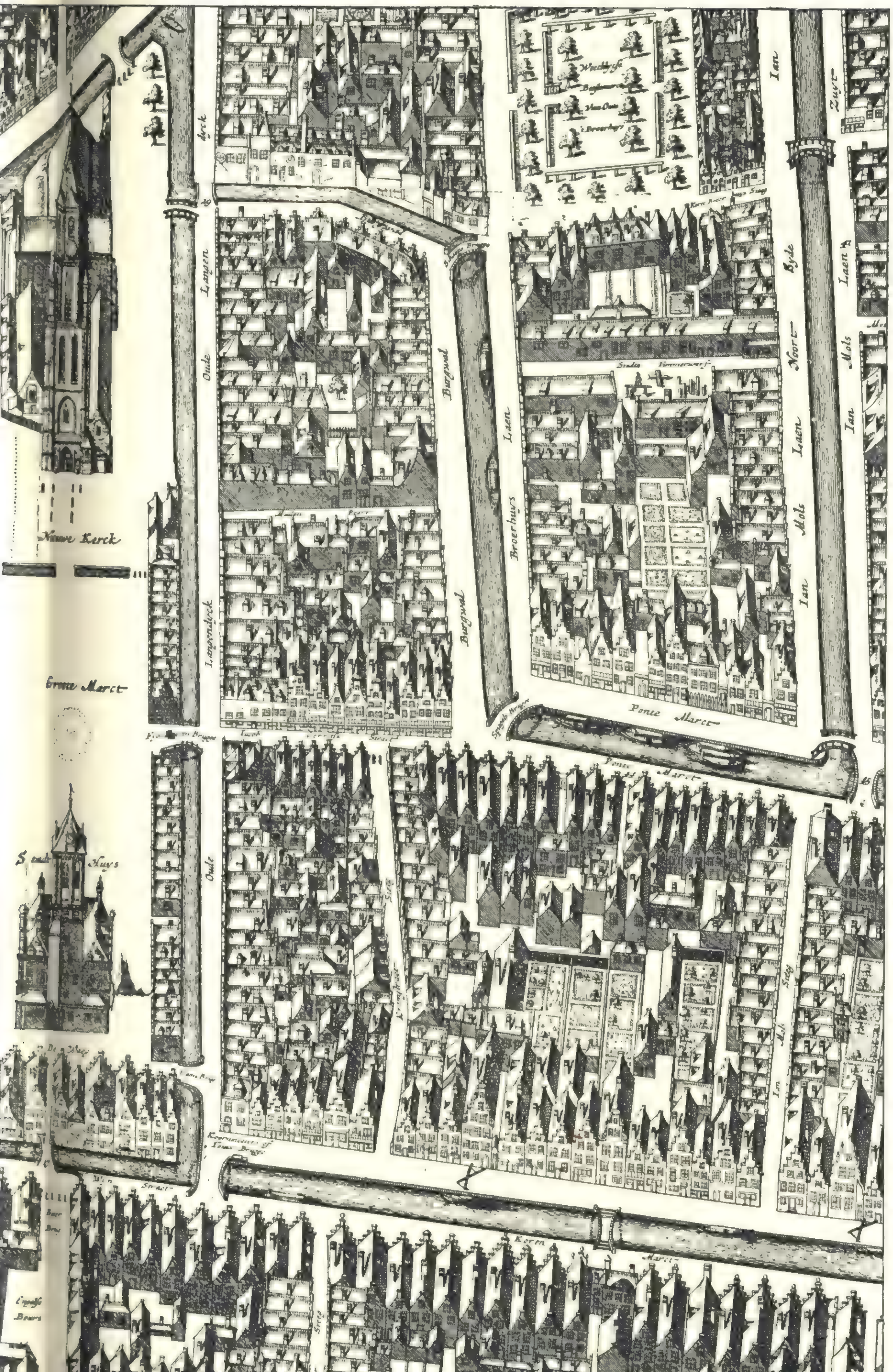
Te Nijmegen (zie afb. N°. 10) liep de markt oorspronkelijk ten westen door tot aan de St.-Stevenskerk en ten oosten tot aan de Grootestraat, toen misschien mede de ruimte innemende der latere Kannen- en Koornmarkt.

Afb. N⁰. 101. Delft in vogelvlucht omstreeks A⁰. 1580.

Afb. N°. 102. De Markt met Raadhuis en Nieuwe Kerk te Delft, uit h

ſt, uit het groote vogelvluchtplan dier stad van A⁰. 1675, door J. de Ram.

sluiten, en was de Markt zelve door dit alles nu tot de helft harer vroegere afmeting teruggebracht.

Hetzelfde wat in Groningen plaats had, eene geleidelijke verkleining en vervorming der marktruimte, vond ook in vele andere steden plaats, ik noemde reeds Haarlem en Montfoort, terwijl niet zelden ook de vergrooting der kerk, want Kerk- en Marktplein waren veeltijds één, van grooten invloed was op de vorm en afmeting der Markt. Waar de Vrij-markten, er kwamen van lieverlede te vele, in beteekenis afnamen, werd de daarvoor bestemde ruimte niet zelden voor andere doeleinden benut en bebouwd. Enkele steden echter hebben haar groote marktruimte van vroeger nog grootendeels behouden, o. a. Delft en Gouda.

Oud-Delft.

Delft, met haar opvallend regelmatigen aanleg (zie afb. N°. 101), behoort tot de Kasteelsteden. Van haar opkomst en groei, de plaats komt reeds voor in stukken van het jaar 985, is niets met zekerheid bekend; ik vermoed, dat toen Hertog Godfried met den Bult ten jare 1071—'72 in of bij Delft zich een kasteel stichtte en de plaats omwalde en omgrachtte, zij toen begrensd werd westwaarts als gracht door de oude Delft, noordwaarts door de Kolk, oostwaarts door de Verwersdijkgracht en zuidwaarts door de Burgwalsgracht, toen doorloopend tot in de oude Delft, aldus eene lengte beslaande van 640 M., bij eene gemiddelde diepte van 230 M., dus ter grootte van ± 14½ hectare.

Nagenoeg in het midden der stad, welke echter eerst na zijn uitleg de afmeting verkreeg welke zij blijkens afb. N°. 101 omstreeks 1580 had, ligt het groote marktveld, bij wijze van eiland, besloten tusschen vier grachten, en dat, 75 bij 275 M. of ruim 2 hectaren groot, misschien wel oorspronkelijk met zijn naaste belending heeft gediend tot standplaats van het kasteel van Godfried, van welks bouw, ligging en verdwijningstijd tot dusverre al heel weinig bekend is.

Dat groote veld, dat op afb. N°. 102 veel duidelijker uitkomt, was althans Grafelijke grond. Op het oosteinde, met riet omheind, was de Justitieplaats en stond de houten galg en het overige gedeelte was aan de stad tegen eene kleine betaling als markt afgestaan, totdat Philips de Goede in 1436, „overmits veele goede diensten, die Ons onse goede Stede van Delft ende die gemeenen poorteren, ende inwoonderen onser Stede voorschreven gedaen ende bewijst hebben", de stad toestond: „dat marct-velt vrij te hebben, behouden

ende gebruycken totter Stede behouf, als hem nutste ende proffitelickste wesen sal tot eeuwigen daigen, behoudelick dat wij aldaer, ende overal, onse vrijheden, tollen ende rechten hebben en behouden sullen."

Vóórdien, ten jare 1381, was de galg echter reeds verdwenen, en de Justitieplaats afgestaan voor den bouw eener tweede Parochiekerk, de Sint-Ursula of Nieuwe kerk, en op het Westeinde, met toestemming der Grafelijkheid in de XIV^de^ eeuw reeds een Stede-huys gebouwd. Na in het bezit der stad te zijn gekomen, werden nu allengs langs drie zijden der markt smalle en ondiepe erven voor koopmans- en bedrijfshuizen afgestaan, en verkreeg de markt haar tegenwoordigen vorm en afmeting van 56 M. breedte en 176 M. lengte, eene afmeting, die veel grooter s c h ij n t dan zij i s, niet enkel omdat zij ter weerszijden omzet is met betrekkelijk lage en kleine huisjes, maar ook wijl de Sint-Ursula met haar rijzigen en eleganten toren haar aan de oostzijde niet afsluit maar nog verlengt. Op afb. N°. 102, het middengedeelte der stad voorstellende, zooals dit was ten jare 1675, ziet men de vier grachten welke het groote marct-velt oudtijds geheel omsloten, men ziet de Nieuwe kerck met haar door een muur van de markt afgescheiden kerkhof, het Stadt-huys met zijn XIII^de^-eeuwschen toren en de daarachter gebouwde Waeg en verdere huizengroep, door een smal straatje tegenover de Boterbrug in twee blokken verdeeld. Ter weerszijden der Groote Marct ziet men de ondiepe winkelhuizen, met hun achtergevels in de zijgrachten staande en, deels aldaar voorheen op het leukste soms uit- of overgebouwd; een vijftal steenen boogbruggen geven over die grachten toegang tot het Marctvelt in welks midden in 1595 een van blauwe en witte steenen rond perk werd gemaakt, voorstellende een kompas met het stadswapen met het randschrift: „Elck Wandel in Godts Wegen".

Oud-Gouda.

Bij het kasteel t e r G o u d e, ter plaatse waar de rivier van dien naam met eene elleboogvormige kromming in den IJsel uitmondt, had zich eene buurt tot dorp, tot stad ontwikkeld, welke door bemiddeling van haar Heer in 1272 van den Graaf van Holland stadsrecht had gekregen. Die stad, G o u d a genaamd, is mede in het bezit eener buitengewoon ruime markt, midden in 't oude stadsgedeelte gelegen. Waarschijnlijk vormde het tegenwoordig markt- en kerkplein hier voorheen één groot vrij veld, voordat daarop in de laatste helft der XIII^de^ eeuw de parochiekerk werd gesticht, deze aan hare noordzijde

Afb. N⁰. 103. Plattegrond van Gouda, in vogelvlucht, van A⁰. 1585, uit Braun's Steden-atlas.

werd ombouwd en zich met het kerkplein van dat veld afscheidde. Het driehoekig marktveld, dat daarbij overbleef, werd op 1 Juli 1365 door de stad gekocht van den Heere van der Goude en met „300

oude Vranckrijcxe Vrancken in gereede penningen betaelt ende met noch 40 schellingen Hollant goets gelts 's jaers te betaelen op St. Jan te midsomer; des mach men op 't voorsz. Markt-velt wel timmeren een Halle, Raethuys, Wanthuys ende Vleeshuys, alsoo groot als 't die stede oirbaer ende nut dunckt te wesen tot der stede behoef. De plaets leggende omtrent de Halle sal onbetimmert blijven."

Eerst in het jaar 1449 werd nu midden op dat groote plein het Raadhuis gebouwd, op welk plein, toen of reeds vroeger met huizen ombouwd, de vier hoofdstraten uitkomen, en dat, door de vele kleine en lage huisjes waarmede het omzet is, buitengewoon groot en ruim schijnt, zie het plan der stad van A^0 1585, afb. N^0. 103, alstoen waarschijnlijk op stadskosten gemaakt en G. Braun ter opname in zijn Atlas toegezonden [1]), evenals zulks blijkens de Stadsrekeningen plaats had in 1612 ten behoeve van L. Guicciardini's „Beschrijving der Nederlanden", plannen, beide uitmuntend door hare duidelijke, nauwgezette en volledige voorstelling.

Arnhem.

In Arnhem behoorde de Oude of Groote Markt met het daaraan grenzend Sint Eusebius-kerkplein, hoogstwaarschijnlijk tot den grond van het Hof van Gelder, een kasteel, het latere 's Graven- en Princenhof, deels dat plein beslaande en verder begrensd door de Sint-Walburgistraat en de Beek, later door den Stadswal. Dat ruim 3 hectaren groote plein werd echter door den bouw der Sint Eusebiuskerk, door het daaraan toegevoegd en ommuurd kerkhof en vervolgens door den bouw van een raadhuis niet weinig verkleind, tot het in 1840

---

[1]) A^0 1612. Betaelt aan Hendrick Cornsz. Vosch, landmeter, de somma van sestyen gld. thyen stuvers, over sijne moeyten ende vacatien, van dat hij oversyen ende gecorrigeert heeft een oude figure ofte afbeeldinge van de stadt van der Goude (zijnde de afb. der stad van 1585), ende dat hij tot Amsterdam is geweest, alwaer bij den plaetsnijder dye het van nyeuws wederom snijden soude om gevoucht te worden in de boucken van de Translatie Guicciardini mondeling onderwesen heeft gelijck in de requeste daervan breeder sijnde verhaelt wort . . . . XVI gl. X st.

Item A^0 1613. Betaelt aan Hugo Leendertsz. franchoyse schoolmeester, ten behouve van Reynice Vitellius tot Amsterdam, de somma van 20 gl. die den selven sijn toe gevoucht tot een vereeringhe van dat hij de stadt geschoncken heeft een exemplaar Guicciardini bij hem overgeseth int Latyn, daerinne mede comende es de beschrijvinge van de stadt van der Goude . . . . . . XX gl.

door de afbraak van dat alstoen bouwvallig middeleeuwsch raadhuis en de aantrekking van het zuidelijk gedeelte van het kerkhof zijn tegenwoordige grootte van 85 M. bij 135 M. of van ruim 1 hect. verkreeg, eene afmeting voor de wekelijksche Vrijdagsmarkt echter verre van altijd voldoende.

Amersfoort.

De stad Amersfoort, heeft zich als woonbuurt waarschijnlijk ontwikkeld bij een kasteel gelegen aan de Eem, aan den weg van Utrecht naar Deventer, althans de grond welke dat kasteel besloeg, vormt nog de kern van het oudste stadsgedeelte, het Hof met de St.-Joriskerk (zie het plan van A⁰ 1580, afb. N⁰. 13). Waarschijnlijk vormde dat Hof en de Vijverstraat, de tegenwoordige markt, met het kerkplein en de verder gelegen Groente- en Appelemarkt voorheen één groot marktplein, door den bouw der kerk en door aanbouw van straten in drieën gesplitst, waarvan alleen het Hof nog eenige afmeting van beteekenis, 50 M. bij 94 M., heeft behouden en nu tot hoofdmarkt dient.

Naast de groote groep der kasteelsteden, welke meerendeels, dank zij het inzicht en de voorzorg van haar Heer, of dank zij de aanwezigheid van een groot plein of hof of van groote boomgaarden bij het kasteel, reeds vroegtijdig, zoodra de zich aldaar ontwikkelde markt zulks vroeg en de kasteelheer met het buurt- of dorpsbestuur daarvan het nut en voordeel inzagen, in het bezit kwamen van ruime marktpleinen, is er eene andere groep, waartoe het meerendeel onzer riviersteden behoort, welke die gunstige omstandigheden mistte, deels ook het nut en het belang om een groot marktplein ter beschikking te hebben niet tijdig inzag, en het nu zoolang mogelijk zonder marktplein deed.

Terwijl wij in eerstgenoemde groep de groote marktvelden in vele steden allengs weder zagen verkleinen [1]) en tot andere doeleinden be-

[1]) Victor Hugo geeft daarvan in zijn „Paris à vol d'oiseau", een zeer juist beeld, zeggend:

„Philippe Auguste emprisonne Paris dans une chaîne circulaire de murs et de grosses tours hautes et solides.

Pendant plus d'un siècle les maisons se pressent, s'accumulent et haussent leur niveau dans ce bassin comme l'eau dans un réservoir.

Elles commencent à devenir profondes; elles mettent étages sur étages; elles montent les unes sur les autres; elles jaillissent en hauteur comme toute

nutten of bezetten, trachten de steden der laatstgenoemde groep allengs in het bezit eener kleine marktruimte te komen en deze bezittend, te vergrooten, of wel zij splitsen de markt en verdeelen deze nu over de verschillende stadswijken.

Tot de riviersteden, die voorheen eene markt misten, behoorde in de eerste plaats:

Maastricht.

Het Campus Liber of Vrijthof, het bijna 2 hectaren groote plein midden in het oude stadsgedeelte gelegen, behoorde tot het keizerlijke paleis, dat op den zuidwestelijken hoek was gelegen en ten jare 1213 aan het kapittel van St.-Servaas werd afgestaan. Dat plein toen of reeds vroeger ommuurd, had een fontein in zijn midden en diende tot Justitieplaats en voor kerkelijke feesten, doch nimmer tot markt. Tot Zaterdagsche markt diende, doch eerst in lateren tijd (zie het Hist. plan afb. N°. 3) het driehoekige plein beoosten en tot Holtmarkt, het driehoekige plein bewesten de Hal, welke beide pleinen eerst bij den bouw van het nieuwe Raadhuis in 1656, na de afbraak der oude Hal tot één marktplein, tot de markt die Maastricht nog heeft, werden vereend.

Oud-Utrecht.

Ook de oude stad Utrecht, gelegen langs het kronkelend beloop van den Rijn, die onder den naam van Oude Gracht nog voor een klein gedeelte die stad doorloopt, miste een markt. Aan de beide oevers der rivier vormde zich bewesten den keizerlijken Burcht en van 's Bisschops Hof reeds vroegtijdig eene handelsbuurt, een portus, die bij den laatsten inval der Noormannen ten jare 1007 door haar bewoners zelf in brand werd gestoken, ten einde die roovers niet tot verblijf te kunnen dienen. Reeds spoedig daarna herbouwd, nam zij in bloei en omvang toe en zij had reeds vier vrije jaarmarkten, toen zij zich omstreeks 1125—1150 ommuurde en bepoortte, te gelijker tijd,

sève comprimée, et c'est à qui passera la tête par-dessus ses voisines pour avoir un peu de l'air.

La rue de plus en plus se creuse et se rétrécit; toute place se comble et disparaît.

Et enfin les maisons sautent par-dessus le mur et s'éparpillent joueusement dans la plaine, sans ordre et tout de travers comme des échappées."

zoowel noord- als zuidwaarts langs de rivier, eene groote uitgestrektheid weidegrond binnen de veste opnemend.

Midden door de stad werd alstoen, ten behoeve van haar handel en in aansluiting met de rivier eene breede gracht gegraven en de ligplaats voor haar schepen tot een haven verbreed en die nieuwe gracht ten jare 1148 zuidwaarts tot in den IJsel en later noordwaarts tot in de Vecht doorgetrokken.

De Rijn toch, Utrechts oude handels- en transportweg, begon langzamerhand te verlammen en eindelijk bij Katwijk geheel te verzanden, waarom de poorters uit nood een uitweg zochten naar den IJsel en naar de Vecht; feitelijk echter verlamde met den Rijn ook Utrecht's zeehandel en Utrecht's verderen groei.

De XII^{de} eeuw was en bleef dan ook de eeuw harer grootste ontwikkeling; sedert is zij blijven stilstaan, zoodat, ware zij niet de Bisschopsstad geweest en gebleven, en als zoodanig de hoofdstad van het Sticht en van het Oversticht, in het bezit van vijf rijke Kapittelkerken, zij wellicht een onbeteekenend landstadje zou zijn geworden.

In die XII^{de} eeuw had zij dan ook feitelijk reeds de afmeting, op haar plan van 1598 (afb. N°. 18) voorgesteld, welke afmeting zij tot in de XVIII^{de} eeuw bijna onveranderd behield.

Met haar rivier verviel ook haar haven; het terrein daardoor ingenomen werd nu daarom grootendeels bebouwd en het overblijvend gedeelte, de Neude, dient sedert tot marktplein. In hoeverre rond het Catharijne-Klooster, dat in 1528 op last van Karel V plaats maakte voor het kasteel Vredenburg, mede eenige marktruimte was, is bij gemis aan betrouwbare plattegronden uit het begin der XVI^{de} eeuw niet meer na te gaan. Nadat door de burgers dat dwangkasteel in 1578 was gesloopt en is verdwenen, dient het daardoor ontstane groote Vreeburgplein tot marktplein, evenals de Mariaplaats, het pleintje door de slooping der Mariakerk en voorheen ook het Domplein, door de verdwijning van het langschip der Domkerk ontstaan.

Oud-Leiden.

De rivierstad Leiden, zie afb. N°. 104, aan den Rijn gelegen, had oudtijds mede geen enkel marktplein; zij kreeg eerst marktruimte bij enkele harer uitleggingen. Zij was trouwens meer bedrijfs-, dan wel handelsstad, meer gebaat met tal van binnengrachten, langs welke een ieder zijn te verwerken of reeds verwerkte goederen, onmiddellijk aan of van huis kon laten vervoeren. Tot markt diende, voor zooveel

Afb. N°. 104. Leiden in vogelvlucht ten jare 1600, door P. Bast.

noodig, haar Bredestraet, inzonderheid het gedeelte bij het Raadhuis, terwijl ook haar kerkpleinen voor zooveel deze niet als begraafplaats waren ingenomen, daartoe benut werden. Haar rivier- of Rijnoevers waren echter haar eigenlijke markt- en opslagplaatsen, evenals trouwens in alle riviersteden; dáár woonden de handeldrijvenden, deze hadden dáár hun opslagplaatsen, dáár lagen de schepen met de marktwaren, deels op eigen dek, deels op de naastgelegen kade ten verkoop uitgestald, inderdaad die rivieroevers vervingen oudtijds in die steden bijna overal het Marktplein.

Oud-Amsterdam.

Op het duidelijkst blijkt dit mede uit den plattegrond van Amsterdam van A°. 1536, zie afb. N°. 21, waarop echter het Damrak, zijnde de uitmonding van het riviertje de Amstel in het IJ, wel wat al te breed is voorgesteld. De eenvoudige visschersbuurt, welke zich bij het kasteel aan dien Amstel had gevormd en met toestemming van den kasteelheer in het jaar 1240 die rivier ter halve breedte had afgedamd en verder met een sluis had gesloten, ontwikkelde zich eerst tegen het laatst dier eeuw en in het begin der volgende van lieverlede tot eene handelsplaats. Tot marktplein had zij slechts dien dam in de rivier, door vischbanken bezet, met de daarvoor gelegene Plaetse, welk marktplein, trots herhaalde vergrooting door aankoop van aangelegen huizen, in het begin der XVII^de^ eeuw, van af de Vischhal tot aan het oude Stadhuis, nog slechts eene breedte had van 24,50 M. bij eene lengte van 45 M. gerekend tot de Waag en met deze en met de benoorden daarvan gelegen ruimte van 79 M. Bij den uitleg der stad op het einde der XVI^de^ eeuw kreeg zij haar Nieuw-Markt bij de Sint-Anthonijspoort, en bij den grooten uitleg in de XVII^de^ eeuw haar Wester- en Noorder-, haar Boter- en Veemarkt, marktruimten op den plattegrond van 1536 echter nog onbekend; de eenigste ruimte, die zij behalve de Plaetse toen had, was de kolk, eene vroegere kleine havenruimte, aan den Nieuwe Zijds Voorburgwal.

Oud-Rotterdam.

Ook de visschersbuurt, welke vooral na de gedeeltelijke afdamming van de rivier de Rotte bij haar uitmonding in de Maas, bij de kasteelen Wena en Bulgerstein was ontstaan, ontwikkelde zich tot eene handelsbuurt, tot eene stad eindelijk, welke in 1340 als Rotterdam stadsrecht verkreeg. Alhier vervulden de oevers dier Rotte

feitelijk de taak van marktplein; want tot markt diende hier gedurende een paar eeuwen enkel het over een binnengracht geslagen verwulft (zie afb. N°. 105), later versierd met het standbeeld van Erasmus, welk verwulft eerst, nu drie jaar geleden, na demping dier gracht is afgebroken en in een vast marktplein is veranderd.

Ook Dordrecht, de visschersbuurt bij het kasteel de Merwede, alwaar Graaf Dirk III in het jaar 1017 een versterkt tolhuis vestigde, welke buurt zich reeds spoedig met 's Graven hulp tot eene stad

Afb. N°. 105. De Markt te Rotterdam (1694).

ontwikkelde, mist feitelijk een marktplein, want de kleine, overkluisde ruimte vóór het raadhuis gelegen, kan als zoodanig bezwaarlijk meetellen.

Ook de rivierstad Rhenen, zie afb. N°. 106, verkeert in ditzelfde geval, en bezit slechts een klein marktpleintje vóór haar Raadhuis.

Oud-Kampen.

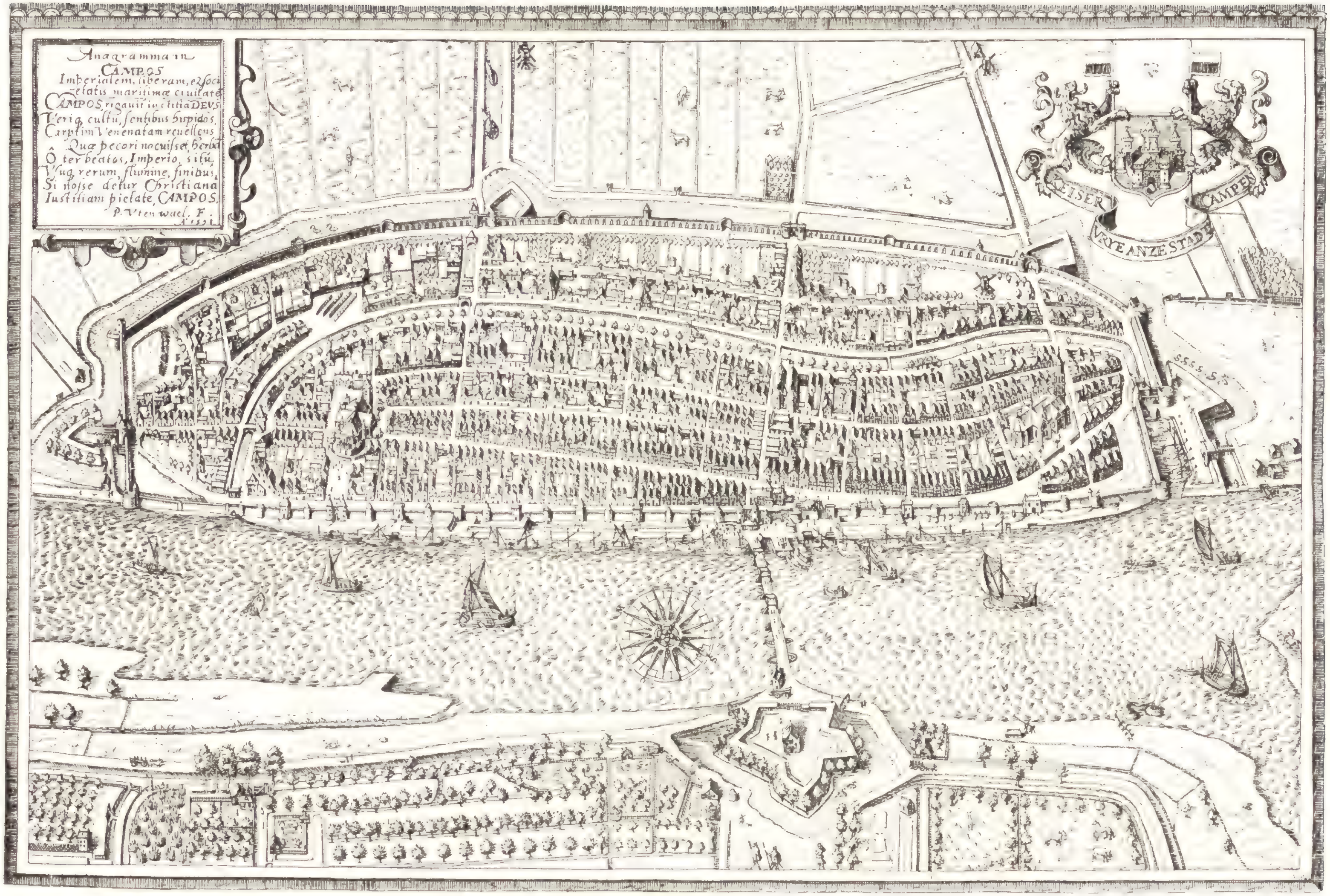
Kampen, een bedrijvige handelsstad in de XIII^de eeuw, heeft mede geen markt, haar koornmarkt toch, het pleintje aan de binnenzijde der Veerpoort gelegen, is slechts 30 M. breed en 45 M. diep en

Afb. N°. 106. De rivierstad Rhenen in de XVIIde eeuw.

dus hoogstens een wagenplein. De vele nog aanwezige dwarsstegen en -straten, niet minder dan 18 stuks, zie achterstaanden plattegrond in vogelvlucht dezer stad van 1598, afb. 107, alle van uit haar Oude- en Nieuwe straat op den IJseloever uitmondend en voorheen aldaar door poorten gesloten, zij bewijzen dat die oever voorheen het marktplein verving.

Hetzelfde is ook het geval in Nijmegen, ook daar toonen de vele nog op den Waaloever uitloopende straten voldoende, de vroegere beteekenis van dien oever voor haar handelsverkeer en voor haar nijveren en handeldrijvenden, die alle dicht bij huis een weg oeverwaarts wenschten of zochten. Ook onze zeesteden, de oude zoowel als de jongere, missen marktpleinen, of vergenoegden zich daartoe met eene hoogst bescheidene ruimte. Edam, Elburg, Enkhuizen, Harlingen, Heusden, Hoorn, Medemblik, Monnikendam, enz., zij alle missen een eigenlijk marktplein. Harderwijk alléén heeft een betrekkelijk klein marktplein midden in de stad, en kreeg eerst bij haren uitleg in lateren tijd een ruime Koorn- en Vischmarkt.

Afb. N°. 107. Kampen in vogelvlucht ten jare 1598 door P. Uten Wael.

Afb. N⁰. 108. Alkmaar. De Waegh en Kaesmarckt

n 1675, naar de gravure van Rom. de Hooghe.

Hoe eene gracht met daarlangs gelegen kade een marktplein kan vervangen, toont de zeer karakteristieke afbeelding N°. 108, van de „Waegh en Kaesmarckt van de stadt Alckmaer in 1675", welke kade door aankoop en bijtrekking van verschillende huizen nog bij voortduring door de stad wordt vergroot en zoodoende allengs in een werkelijk marktplein is veranderd.

Gestichte en herbouwde steden.

Bij een derde, zeer kleine stedengroep eindelijk, bij de inderdaad gestichte of na eene groote ramp grootendeels herbouwde steden, komt niet alleen de markt, maar ook de meestal zeer regelmatige aanleg op het duidelijkst uit en spreekt niet zelden het marktplein in zijn volle beteekenis, in zijn volle verwachting.

Oud-'s Hertogenbosch.

Bepaaldelijk gestichte steden hebben wij, voor zooveel bekend, in ons land slechts enkele en daaronder is 's Hertogenbosch eene der voornaamste en meest typische. Zooals op bladz. 34 reeds is meegedeeld, had zich om het jachthuis van den Hertog van Brabant bij Orthen in 's Hertogen Bosch een gehuchtje gevormd, dat door de naijverige bewoners der naburige stad Heusden verbrand, door den Hertog met behulp zijner trouwe steden: Antwerpen, Brussel en Leuven nu als eene feste stede herbouwd werd, ten einde tevens als voorburcht te kunnen dienen, tegen de Geldersche invallen.

Die nieuwe stad bestond feitelijk enkel (zie afb. N°. 17) uit een groot driehoekig marktplein met huizen omzet, oostwaarts in eene korte straat, den Steenwegh uitloopend. Midden op dat marktplein staat het Gewandhuys en aan die markt 's Heere huis, 's Hertoghs herberghe, de kerk en de huizen Rodenburgh, de Morian en het Windje. Zóó klein en bescheiden was de eerste aanleg van 's Hertogenbosch; om die oude kern, om dat marktplein nu als middelpunt, is door achtereenvolgenden uitleg, vooral zuid- en oostwaarts, die stad tot haren tegenwoordigen omvang gegroeid.

Nieuwpoort.

Niet minder karakteristiek als 's Hertogenbosch in heur aanvang is nog steeds het tegenover Schoonhoven aan de Lek

gelegen stadje Nieuwpoort. Het is een stadje met slechts een 800 inwoners, nog bijna geheel omwald en omgracht en nog grootendeels in vorm, aanleg en omvang zooals het was in het midden der XIII^de^ eeuw, na door de Ridders Herbaren van den Berch en Wouter van Langerack tot „ene nyeuwe poirte tusschen de Ammers ende Lecke" gesticht te zijn. Het beslaat een langwerpige vierhoek van 240 M. breedte bij 340 M. lengte, over die volle lengte door eene gracht, die tevens tot haven dient en met de Lek in verbinding staat doorsneden, welke gracht terzelfdertijd tot hoofdstraat dient en halverwege wordt gekruist door de Hoogstraat, die zich, eenerzijds op den weg naar Schoonhoven, anderzijds op dien naar Gorkum aansluit. Op het kruispunt is die binnengracht tot eene zoodanige breedte overkluisd, dat aldaar de noodige ruimte verkregen werd voor een klein marktplein en tevens voor een Raadhuis met bijbehoorende Waag. Behalve die gracht ter weerszijden met kastanjeboomen beplant en die Hoogstraat, heeft het stadje in lengterichting nog twee onbestrate achterwegen, den Noordooster- en den Zuidoosterachterweg, toegang gevend tot de tuinen, de achterhuizen en eene enkele woning.

Bij herhaling overvallen, ingenomen, geplunderd en verbrand, werd het na den grooten brand van 1517 waarbij slechts 6 huizen ongedeerd bleven, grootendeels verlaten; in 1524 opnieuw verbrand, werd het slechts met moeite ten deele herbouwd, en eerst langzamerhand weder bevolkt, en opnieuw een stadje, dat inplaats van het cachet eener omveste stede te bewaren zich dit noodeloos heeft ontnomen door zijn drie poorten te sloopen en zijn bastions te vergraven. De Alblasserwaardpoort had een latijnsch opschrift, zeggend: „Ter Verdediging van de Godsdienst en van de Vrijheid des Lands is deze stad met wallen en Grachten omringd, Anno 1673", aldus een herlevingsmoment in de geschiedenis dezer stad memoreerend.

Graaf Floris V, opgewekt misschien door hetgeen hij in Frankrijk had gezien of in Engeland had gehoord, vatte het plan op om zoowel op Walcheren als op Schouwen eene stad te stichten en vroeg en verkreeg daartoe van Hertog Jan van Brabant op Sint-Nicolaasavond van het jaar 1288 voor die beide steden, voor Arnemuyden op Walcheren en voor Bridorp op Schouwen tolvrijheid door al diens landen.

Arnemuiden toen gesticht, werd reeds spoedig, dank zij hare gunstige ligging, welke toeliet dat zelfs de zwaarst beladene schepen

aan haar hoofd konden laden en lossen, eene belangrijke koopstad, handel drijvende vooral op de Oostzee. Doch de zee haar opkomst en bestaansfactor tevens, werd langzamerhand haar vijand; bij herhaling toch overstroomd, verkleind en voortdurend bedreigd, besloten haar bewoners ten jare 1438 de oude stad te verlaten en zich eene nieuwe stad te stichten op den dijk naar Middelburg, en bouwden deze toen rond een vierkant marktplein met de kerk in

Afb. N°. 109. Gezicht op Arnemuiden.

het midden, eene stad op 10 Maart 1481 echter geheel afgebrand en daarna herbouwd.

Die nieuwe stad kwam daarna in botsing met de handelsbelangen der bewoners van Middelburg, die bij de Gewestelijke Staten wetten wisten uit te lokken, welke hun groothandel en hoofdnering bevoordeelden ten koste van die van Arnemuiden en eindelijk wist Middelburg geheel beslag te leggen op de verdere ontwikkeling en op den handel van Arnemuiden, haar zelfs niet eens de kruimkens van den disch gunnend, zoodat zij, gedoemd tot stilstand, tot achteruitgang, feitelijk weer een dorp werd.

Zóó ongeveer is in enkele woorden de geschiedenis van Arnemuiden, de geschiedenis trouwens van zoo menig andere onzer kleine steden, die door eene naburige, naijverige grootere zusterstad in de Middeleeuwen is verlamd en vernietigd, of wel, zooals die van Heusden deden met het opkomende 's Hertogenbosch kortweg werd verbrand en vernield.

En toch waren het alle in-brave Christenen destijds, vol goede werken, zoolang het geloof maar niet al te veel in strijd kwam met hun materieele belangen. Die belangen gingen bijna altijd voor,

het aan de kerk overlatend, om het leed daardoor veroorzaakt te balsemen en voor de zonden daardoor begaan, vergiffenis te bewerken.

In de uitgave van Guicciardyn van A°. 1609, is Arnemuiden nog in volle fleur als zee- en koopstad afgebeeld, omwald en omgracht, voorzien van haar beide land- en haar beide waterpoorten en met de kanonnen op haar bastions een voorbijgaand oorlogsschip het saluut brengend.

Brouwershaven of Bridorp.

Voor Bridorp was aan Floris V in het begin van het jaar 1285 octrooi gevraagd tot het maken van een haven, een aanvraag die hem op het denkbeeld bracht daar eene stad te stichten, waartoe hij den 16den Maart van dat jaar van Jan van Renesse aldaar 100 gemeten (41½ hect.) ambachtsgrond verzocht en verkreeg. Tot eene bepaalde stedestichting en tot den bouw eener omveste stad is het echter, misschien wel door den ontijdigen dood van Floris V, niet gekomen; wel wist Bridorp zich, dank zij den steun van de Graven van Holland, en zijn haven snel te ontwikkelen en door de brouwers bij voorkeur voor hun bier-in- en -uitvoer benut, kreeg het dra (reeds in 1321) den naam van Brouwershaven, die het tot nu toe heeft behouden. Een groot marktplein, waarop de haven uitmondt, vormt de kern der plaats en aan dat plein staan de kerk en het raadhuis en rond dit plein woonden de nijveren, de handeldrijvenden en zakendoenden; doch haar brouwerijen en haar handel, zij verplaatsten zich en de stad der toekomst, die zij misschien gedroomd of gehoopt had te zullen worden, is nu een klein visschersplaatsje, zich beroemend de geboorteplaats te zijn van Jacob Cats, die aldaar den 10den November 1577 het eerste levenslicht mocht aanschouwen.

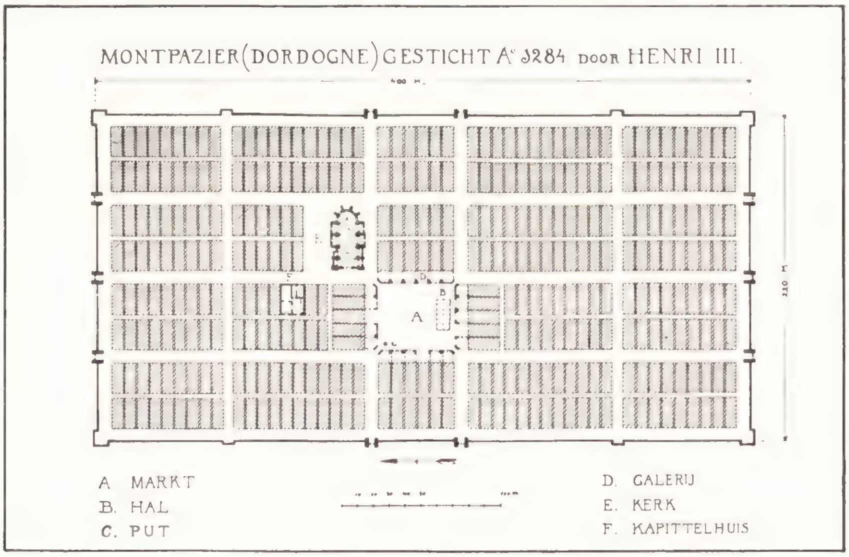
Les Villes-Neuves in Frankrijk.

Wat Floris V waarschijnlijk in Frankrijk had gezien, althans had kunnen zien, waren enkele der meer dan 50 kleine steden, der „Villes Neuves" of „Villes Franches", tegen en in de tweede helft zijner eeuw, de XIIIde, voornamelijk in Guienne en in Languedoc, gesticht [1]). Een twintigtal dezer, hetzij aan eene bevaarbare rivier,

[1]) Didron zegt in zijne Annales, dl. VI, p. 85: „En Guienne, les Bastides régulières fourmillent; ils appartiennent au grand siècle du moyen âge, au XIIIde siècle."

hetzij aan een grooten verkeersweg gelegen Bastides werden door de Engelschen in het alstoen door hen in Frankrijk bezette gebied gesticht. Zij waren alle volgens een vooraf vastgesteld plan ontworpen en meest quadratisch aangelegd met twee elkaar in het midden op een groot vierkant marktplein rechthoekig kruisende hoofdstraten, straten bij de vier poorten eindigend en het marktplein meestal door eene galerij omsloten, zooals in Montauban, in Saint-Foi, enz. Op of aan het marktplein stonden de Kerk en het Raadhuis, de Hal, de School en de Gildehuizen.

Onderstaande plattegrond, afb. N°. 110, van de stad Montpazier, ten jare 1284 door koning Hendrik III gesticht, toont duidelijker dan eenige beschrijving den eenvoudigen en hoogst regelmatigen aanleg dier kleine alle in de tweede helft der XIII^{de} eeuw gestichte steden. Zij beslaat een rechthoekig grondvlak, groot 220 bij 400 M., geheel ommuurd, met het marktplein in het midden, met eene overdekte straat

Afb. N°. 110. Plattegrond van de stad Montpazier.

of omgaande galerij omgeven, en op die markt is de Hal en de groote put.

Eene der grootste dier „Villes Neuves" was Libourne, gelegen aan de samenvloeiing van de Dordogne en de Isle, eene stad van 10,000 inwoners, een oppervlak beslaande van 32 hectaren, met een marktplein groot 5700 M². en met eene sterke ommuring, eene omgrachting en bepoorting.

Niet enkel door den Franschen koning zelf, maar ook rijke edelen stichtten met 's konings toestemming, op eigen kosten deze steden, die daartoe op een gunstig terrein werden aangelegd, ommuurd en voorzien met de noodige openbare gebouwen, eene kerk, eene school, een raadhuis en een hal, terwijl bewoners werden gelokt, hetzij door hen kosteloos een erf en flink huis af te staan of bouwmaterialen daarvoor ter beschikking te stellen, en hun tevens voor geruimen tijd vrijdom van lasten, en voor zooveel zij kooplieden of nijveren waren bovendien nog bijzondere voorrechten, vrijdom van tollen, als anderszins te verzekeren.

En ook later, nog in de XVII^de^ eeuw zelfs, zien wij op gelijke wijze in Frankrijk verschillende steden ontstaan. Zoo stichtte o. m. Charles, hertog van Nevers in 1606 de stad Charleville, zoo stichtte minister Sully, de door hem naar koning Hendrik IV genoemde stad Henrichemont, zoo stichtte kardinaal Richelieu in Poitou, bij zijn kasteel, de stad Richelieu, naar het ontwerp van den architect Le Mercier.

Lodewijk XIV stichtte de steden Neuf-Brisac, Rochefort en Versailles, van welke laatste stad de avenuen en straten alle straalvormig zijn gericht op de Place d'Armes, het groote plein, gelegen midden voor den hoofdingang van 's konings paleis.

Doch hoezeer in Frankrijk en elders tal van nieuwe steden in verloop van tijd gesticht zijn, te onzent had zulks slechts bij hooge uitzondering plaats; tot die uitzonderingen behooren behalve de reeds genoemde, de steden: Naarden, Elburg, Kortgene, en Willemstad.

Naarden.

Nadat de aan de Zuiderzee gelegene stad Naarden den 15^den^ Mei 1350 door de Hoekschen was overvallen, genomen, uitgeplunderd en verwoest, gaf Graaf Willem V reeds op den 17^den^ Mei d.a.v. aan de tot hem om hulp gevluchte bewoners der „om onsentwille van onsen vrinden sweerlijck verdorfte Stadt", het privilegie, om op 1000 schreden van het strand der zee en op 4 stadien van de verwoeste stad, op een aldaar eenigszins oploopend stuk grond, zich eene Nieuwe Stede te maken, die te betimmeren en te bezitten en om tevens „eene Veste te maecke omme Stede", alle omwonenden gelastend hen daarbij te komen helpen. Tevens werd hun toegestaan om eene haven te maken van uit de Zuiderzee tot in en door hunne stad, terwijl door

het verleenen van bijzondere voorrechten en gunstige bepalingen velen werden verlokt zich in Nieuw-Naerden te vestigen en zich daarin als poorter te doen aannemen. Zóó ontstond Nieuw-Naarden.

Volgens een regelmatig plan aangelegd, beslaat zij binnen hare omgrachting een onregelmatig ovaal van ± 300 M. breedte bij 560 M. lengte, dat in allen deele eer te klein als te breed is opgevat. Eene middenstraat haar over de volle lengte en eene middenstraat haar over de volle breedte doorloopend en elkaar in het centrum der stad kruisend, verdeelen haar in vier gelijke deelen; in het midden- of kruispunt lag vermoed ik in den aanvang een groot markt- en kerkplein, een kerkplein ter wille der orientatie der Groote kerk later echter bedorven en ombouwd, welk marktplein eerst groot 65 bij 115 M., later mede nog met twee huizenblokken bezet, waardoor het karakteristieke ruime middenplein dier stad, een plein waarop hare beide hoofdstraten samenkwamen en zich kruisten, geheel zoek is geraakt. Wat Naarden echter, in onderscheiding met onze overige steden heeft behouden, dat is haar karakter als vestingstad. Feitelijk is zij nog de eenigste stad van dien aard, althans de eenigste, welke dat karakter nog zóó in allen deele, nog zóó goed, nog zóó beslist bezit.

Elburg.

Naar de tijdsorde harer stichting volgt nu Elburg.

Het eigenaardigst is die stichting beschreven in de Kronyk van Arent toe Boecop (geschreven omstreeks het midden der XVII^de^ eeuw) welke kroniek ik daarom woordelijk zal laten volgen.

Die kroniek zegt op het jaar 1365:

„Arent toe Boecop, richter van Villuwen ende gheneraell rentmester des fforsten heeren Wyllims hertigh van Ghelre ende grave van Sutphen (sedert A°. 1363) was seer groet bij hertich Wyllim, ende dye was seer gherenne tot Elburrich, waer Arent oik woenachtich was; dye stadt van der Elburrich was op dat pas noch onghemuert und lach daer nu noch dye olde stadt licht, dan hadde stadrecht, soe hefft hem hertich Wyllim van Gelre bevollen, dat hij dye stadt van der Elburrich solde bemurren und anders ordinneren; soe lachter Elburrich daer nu dye stadt noch ys, dye strate daer nu dat hijllighe Ghist (Heilige Geesthuis) in lacht.

Soe hefft hij een stucke landes van sijn erven, dye hij in dat Oldebroek hadde ligghen, uyt laten sticken, soe groet als hem dochte

dat dye stadt nae proportie van dye hijllighe ghistes strate solde wessen, und hefft dye voers. stadt recht viercant gheordineert, und dye straten daer in doer laten sticken ende eyn beke daer recht myddeldurrich dye stadt kant in dye zee gheleydet, und hefft dye graffte daeromme laten graven ende bemurren, und hefft daer een goedt eedelmans woeninghe daerin, hoghe myt tinnen, op dye olt ffransche wijsse, bij dye Kerrichke, myt trappen, onder myt kelderen laten tymmeren, und ys in dye strate bij dye kerrichke, ende daerbij noch een huys, dat hij tot dye cokenne van dat sellive hus ordenirde ende daerover tymmerde hij noch 3 huyssen tot stallynghe voer dye forste myt alle sijn gansse hoffgesyn, myt sijn perden mach logeren, und dyt alle op costen van den vorst van Gelre soe hij sijn gheneraell rentemester was."

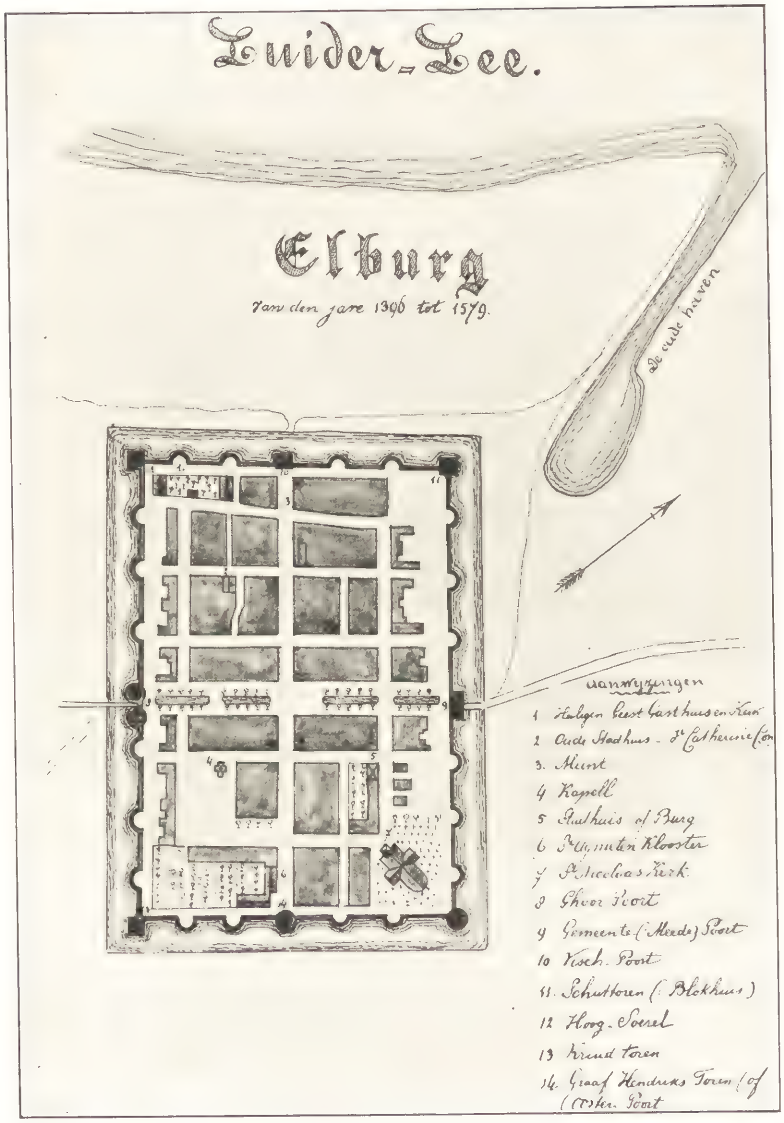
„Soe hefft het sych begheven, dat hertich Wyllim van Gelre is ghecoemen bynnen dye stadt van der Elburrich (als Arent van toe Boecop dye huysen bije nast hadde volletymmert) bij den richter van Velluwen ende sijnnen rentmester ende ontffanghet hem myt aller eeren. Syttende over taffelen goedt syer makende, vraget hi: „Boecop, dat ghi hyer dess tymmeren, doe ghi dat op uwen eyghen budel off van onsen domminen?" waer op hij antworde: „ghenigher herre ende fforst, ick doe dat nyet van dat mijnne, dan van U. ff. gn. ghelt, soe ick van U. ff. gn. well vermerket hebben, dat U. ff. gn. hyer toe Elburrich gherenne sijnnen ende U. ff. gn. dye Stadt heff laten bemurren ende begraven, und hyer allsullicke huysen nyet en sijnnen, daer U. ff. gn. can leegiren; omdat eeyn guedt verblijff moeghen toe hebben, hebbe ick het sellive U.E. ter eeren ghetymmert, verhoepe mij oick nyet U. ff. gn. mij 't sallive in ongheneden sullen affnemmen."

Waerop dye hertich antworde, nemmende eenen groten sulveren cros in dye hant ende sprack: „Boecop, neyn, dan ghij hebbe ons daer dankelick angheden ende behaget ons seer well, dat ghi ons sullick antwort hebben ghegheven, ick brenge u den cros myt dye huyssen ende schenckesse U."

Unde hefft allsoe dye huyssen tot sijn sterriffdach beseten; sijns soens soene hefft dye prinssepael huys an dye stadt van Elburrich vercofft ende ys hoer stadthuys noch tegenwoerdich, dye andere

huyssen hebben oik van sijn erffgenamen vercoft, soe sye daer nu nyet en woennen, ende twee besitten sye noch daervan."

Tot zoover die kroniek.

Afb. N⁰. 111. Plattegrond van Elburg, vóór hare ontmuring.

Uit den plattegrond, zie afb. N⁰. 111, blijkt haar volkomen regelmatigen aanleg en indeeling, een rechthoekig terrein beslaande van 250 M. breedte bij 415 M. lengte, doorsneden in het midden door twee elkaar kruisende hoofdstraten, zijnde de Beekstraat met de Beek of binnengracht, eindigende bij de Gemeente- of Meedepoort oost- en bij de Ghoorpoort westwaarts en de Vischpoort of Jufferstraat, eindigende noordwaarts bij de Zee- of Vischpoort en zuidwaarts bij de eerst van lateren tijd dagteekenende Kleine poort of Graaf Hendriks-Toren.

Tot marktplein dient het daartoe overkluisd gedeelte der Beek op het kruispunt der beide hoofdstraten. In het noordoostelijk gedeelte der stad staat het huis van den Hertog, Arent toe Boecop's burcht, dat nu tot stadhuis dient en daarneven in den noordelijken ommuringshoek de Sint-Nicolaaskerk. In den zuidoostelijken ommuringshoek

bevond zich het St.-Agnietenklooster en in den zuidwestelijken hoek het Heilige Geest Gasthuis. Een muur met ongedekte half ronde torens, en met overdekte zware hoektorens, in de jaren 1365—'74 gebouwd, omsloot de stad, die met hare omgrachting een oppervlak van 20 hectaren beslaat, en buiten die omgrachting eene kleine haven, eene veilige ligplaats voor hare visschersvloot had. Trots haar hoogst bescheiden afmeting vormt zij een volledig stadsgeheel, en is zij een eigenaardig en regelmatig type eener niet bij toeval, niet in verloop van tijd geleidelijk ontstane, maar volgens een bepaald plan in de XIV^de^ eeuw aangelegde en bepaaldelijk gestichte Geldersche stad.

Kortgene.

De stad Kortgene werd op den zuidkant van Noord-Beveland door Filips van Borsselen, de rentmeester van Zeeland bewester en beooster Schelde, in de jaren 1410—'13 met goedvinden van Graaf Willem VI gesticht, bemuurd, bepoort en omgracht; van haar vorm en afmeting is helaas niets zekers meer bekend, geteisterd en zwaar gehavend door den zeevloed van 5 November 1530, verdween zij bij dien van 2 November 1532.

Smallegange geeft wel is waar in zijn „Kroniek van Zeeland" een prospect of buitenaanzicht dezer door de zee verzwolgen stad, maar hij verzwijgt de bron waaraan hij zoowel deze als andere zijner afbeeldingen ontleende, wier waarde daardoor wel eenigszins twijfelachtig is geworden.

Middelburg in Vlaanderen.

Op vrij korten afstand bezuidwesten Aerdenburg werd in dezelfde eeuw, door den Hof- en Finantiemeester van Philips den Goeden, door den edelman Pieter Bladelin van Brugge, in de jaren 1452—'58 bij zijn kasteel eene stad gesticht, waartoe hij aldaar, in de parochie van Heyle, aankocht eene groote hoeve met land van de Cistercienser abdij uit Middelburg op Walcheren. Ter herinnering aan die abdij gaf hij zijne stad, gelegen aan het Lapscheursche Gat, mede den naam van Middelburg.

Het schijnt, dat herhaalde overstroomingen, vooral die van 16 Juli 1439 en van 22 Januari 1440, waaraan de bewoners dier streek blootstonden, hem er toe brachten, om een schuilplaetse, eene versekerde woonplaetse voor die vele ongelukkigen te stichten.

Eerst in het jaar 1464 werd het hem vergund haar met muren en poorten te omsluiten [1]).

In het midden der kleine stad ligt het rechthoekig marktplein met aangrenzend Schuttershof en het groote kerkplein, waarop Bladelin, met goedvinden der geestelijkheid ter vervanging van de Parochiekerk van Heyle, de Sint-Pieterskerk liet bouwen, welke hij daarna met een kapittel verrijkte.

In al hetgeen de nieuwe stad tot haar opkomst en bloei noodig had, werd door haar stichter afdoende voorzien.

Op zijn verzoek gaf de Hertog haar eene foire of vrijmarkt van 6 dagen, „daer alle slach van koopwaren mogten gebragt worden, en de koopliên het voordeel hadden twee dagen te vooren te mogen aenkomen en twee dagen later te mogen vertrekken, voor het uit- en inpakken hunner goederen; geen handelaers mogten op die foire aengevat worden voor schulden, ten ware gemaekt ten nadeele van den Hertog of van den Koning van Vrankrijk." Hij liet het Middelburgsch vaerdeke graven naar de Lieve en opende daardoor voor de stad een handelsweg naar Brugge en Sluis. Behalve de kerk met priesterwoningen en school, liet Bladelin op eigen kosten een stadhuis, een Heilige Geesthuis en een klooster bouwen en begiftigde deze voor zooveel noodig. Zelf bewoonde hij, voor zooveel zijn drukke staatszaken hem zulks veroorloofden het prachtige kasteel, dat bezuidwesten van de stad gelegen, tegen hare omgrachting aansloot, een kasteel door hem in het jaar 1448 met toestemming der stad Brugge gebouwd, en dat, hoezeer in 1720 in een ruïne veranderd, toch in beeld bewaard is gebleven door het schilderstuk daarvan in 1458 door Rogier van der Weijden gemaakt.

En toen op 25 Augustus 1466 de stad Dinant door Karel den Stouten na een korte belegering was ingenomen en te vuer en te sweerde bijna geheel was verwoest, verzocht en verkreeg Bladelin vergunning om haar ongelukkige inwoners een schuilplaats te mogen verleenen en zoo werd zijne stad nu de stapelplaats van alle groote koperwerken, het verblijf van ketelboeters, het bedrijf door die vluch-

[1]) De geschiedenis dezer kleine stad, die tot aan het jaar 1790 nog bijna al hare middeleeuwsche instellingen had behouden, is in 1867 uitvoerig beschreven en door afbeeldingen toegelicht door Karel Verschelde. Zij wordt, hoezeer iets buiten Nederlandsch grondgebied gelegen, hier vermeld, omdat zij eene der weinige gestichte steden is, waarvan al het wel en wee bekend is.

telingen aldaar overgebracht en eene strate dier stad werd sedert naar hen de Dinantstrate genoemd. In den strijd met Maximiliaen op 19—25 September 1488 door die van Brugge belegerd en ingenomen, werd het met zóóveel zorg gestichte en gebouwde stadje uitgeplunderd en in brand gestoken en zijn vestingen geslecht, doch hoezeer herbouwd en van dien ramp grootendeels hersteld, is zij in den daarop volgenden geuzentijd geheel ten ondergegaan, alstoen den 17den October 1583 opnieuw verbrand en sedert een open dorp geworden.

Willemstad.

Na de bedijking van den Ruigenhil in 1564 vatte Prins Willem I het plan op aldaar tot bescherming van het Hollandsche Diep eene vesting aan te leggen en zóó ontstond in het jaar 1583 de vestingstad, door dien Prins grootendeels op eigen kosten gesticht en naar hem Willemstad genoemd.

Door een vesting-ingenieur ontworpen en onder diens toezicht aangelegd, kreeg zij den vorm van een regelmatigen zevenhoek (zie afb. N°. 112), breed 424 M., gemeten op den binnenvoet harer omgrachting, met 7 scherp uitspringende bastions op de hoeken, bastions naar de zeven Provinciën benoemd. Door een breeden dijk van het Hollandsche Diep gescheiden, stond hare gemiddeld 30 M. breede, diepe gracht door een arm van een aanleghoofd voorzien met dat Diep in verband, een arm binnen de Waterpoort uitmondend (zie afb. N°. 79) in eene Haven met werf van 100 M. lengte bij 40 M. breedte.

Bezijden die Haven ligt het Raadhuis en het Markt- tevens Paradeplein, en in de lengte-as der stad komt op dat marktplein uit haar hoofdstraat, de 24 M. breede met boomen bezette Voorstraat van 200 M. lengte, bij het Kerkplein eindigend in de precies in de breedte-as gelegen 12 M. breede Landpoortstraat. In het verlengde der Voorstraat ligt langs die Landpoortstraat het groote, in 't vierkant omgrachte kerkplein van 80 M. zijde, met de daarop in 1581—1604 gebouwde hoogst karakteristieke Protestantsche Kerk, de eerste Protestantsche kerk in ons land ontworpen en gesticht, een kerkplein door straten omsloten en waarnaast Prins Maurits zich in 1623 een eenvoudig jachtverblijf liet bouwen.

Evenwijdig met de Voorstraat loopen twee straten, de Achteren de Groenstraat mede op de groote dwars- of Landpoortstraat uit; de Kazernen, het Arsenaal, de Infirmerie, de beide Kruithuizen,

Afb. N°. 112. Plattegrond van Willemstad.

de Kogelgloeiovens, het Geschut- en Kogelpark, de Afsluitloodsen, de Inundatiesluis en Molen, die alle op het doelmatigst gelegen,

voldoende aantoonen dat deze stad als vesting werd gesticht, hetgeen zij tot heden toe gebleven is.

Binnen hare omwalling een oppervlak beslaande van ± 20 hectare, neemt zij inderdaad onder onze weinige stedestichtingen eene zeer karakteristieke plaats in, breed opgevat als zij is en berekend voor een flink garnizoen en voor ruimte van aanbouw bij toename van inwoners. Doch dit stadje, waarbij in alles was voorzien wat het stedeleven op het einde XVI^{de} en in het begin der XVII^{de} eeuw vroeg, en dat zelfs zijn galg niet miste, heeft den groei niet mogen krijgen, waarop blijkbaar door zijn stichter en bouwmeester gerekend was, het oppervlak toch van het onbebouwd geblevene, van zijn tuinen en open erven overtreft nog steeds eenige malen dat van het bebouwde, dat zijner huizen; het is dus eene idealstad in modern hygienischen zin, eene tuinstad op hare wijze.

Ten jare 1568, na zijne overwinning op Graaf Lodewijk bij Jemmingen aan de Eems, liet „Duck d'Alve te Delfsijl ende Farmsum een forme van een stadt afmeten, die hij daer wilde bouwen ende Marsburg noemen om de Embders (die zijn vijanden een veilig verblijf en hulp verleenden) een bril op de neus te setten." De Ingenieurs Chiappin Vitelli ende Pacciotto, de Meester van 't Casteel tot Antwerpen, gaf hij last hier toe „ende dede eene kerckplaats wijen, door den Bisschop Jan Knijf. Doch door de bede der Groningers ende des Graefs van Megen, bleef 't achter, dat men Delfsijl ende Farmsum tot gheen Stadt en maeckte, want, het zoude Groeninghen vernedert hebben." Aldus Schotanus.

In 1591 schijnt dit plan echter opnieuw te zijn opgevat, althans: „men heft de tromme in Oestfrieslandt laten roeren omme gravers ende wercklude voer behoerliken dachhueren ende beloeningen te wercke, de er nu rhede over en dusent heeft besoignerende, het wort een tamelike groete Stede in ambitie gelijck, de grafte 130 holdt voeten wijt ende breedt", aldus is de inhoud van een brief waaruit verder blijkt, dat de stad Groningen bij den Stadhouder haar best deed om die werkzaamheden en dat plan niet voort te doen zetten; misschien uit dien hoofde, doch wat waarschijnlijk is, vanwege het vertrek der Spanjaarden na de inname van Groningen door Prins Maurits in 1594, verviel die stedestichting en heeft men zich tot het maken eener sterke schans aldaar bepaald.

Ook het voornemen van Napoleon I om aan Den Helder, door hem het Gibraltar van het Noorden genoemd, een stad, Napoléon-ville", te stichten, is niet tot uitvoering gekomen.

Ons steden-kerkhof.

Van bovengenoemde te onzent gestichte steden behooren er niet minder dan vier tot de Provincie Zeeland en haar directe omgeving: Arnemuiden, Brouwershaven (Bridorp), Kortgene en Middelburg; van die vier is Kortgene totaal verdwenen en zijn de drie overigen, Brouwershaven feitelijk ook, weder dorpen geworden. Terecht zou men die Provincie met hare omgeving dan ook ons steden-kerkhof mogen noemen, behalve Kortgene toch, verdwenen er mede de stedekens: Assenede [1]), Houcke [2]), Kats [3]) en Monnikenreede [4]); door overstroomingen tusschen de jaren 1530—1563 werd Reimerswaal, een belangrijke stad bewesten Bergen-op-Zoom gelegen en door Aelbrecht van Beijeren in 1374 omwald en alwaar voor Zeeland de inhuldiging der Graven plaats had, geheel vernield en ten slotte aan de zee prijs gegeven, evenals het stadje Schoonveld, en Oud-Oostende, dat in den vloed van 17 September 1477 verdronk. En hare overige steden?.... Meerendeels zijn deze weder dorpen geworden.

Aardenburg, dat reeds vóór het jaar 1127 stadsrecht bezat en in de XIII[de] eeuw eene beteekenisvolle stad was, verloor, door verzanding van haar zeeboezem, haar bestaansbron en telde in 1502 slechts 60 inwoners; thans zegt u in die plaats, slechts haar omvang, haar leegte, haar marktplein en haar groote monumentale kerk, wat zij eertijds geweest is.

Sint-Anna ter Muiden, welke in 1241 stadsrecht kreeg en in de eerste helft der XIV[de] eeuw haar bloeitijd had, werd in 1650

---

[1]) Assenede of Asnethe gelegen in de Vier-Ambachten in Zeeuwsch-Vlaanderen (H Pirenne).

[2]) Houcke bij Sluis gelegen (H. Pirenne).

[3]) Kats op Noord-Beveland in 1532 door overstrooming te niet gegaan.

[4]) Monnikenreede bij Cadsandria in Zeeuwsch-Vlaanderen (H. Pirenne).

door een grooten brand en in 1653 door de zee vernield, en telt nu rond haar zwaren kerktoren nog slechts eene kleine 300 inwoners.

Axel, dat in 1213 stadsrecht kreeg, en in die eeuw reeds tot eene welvarende stad aangroeide, is in den strijd met Maximiliaan op 5 Juli 1452 door die van Gent totaal verwoest en die ramp nooit weer te boven gekomen.

Biervliet, dat voor 1183 reeds stadsrecht had, verdween bijna geheel in den vloed van November 1577 en telde in 1583 nog slechts 20 gezinnen.

De smalstad Domburg in 1223 met stadsrecht geprivilegieerd is mede een dorpje geworden, en dankt aan hare in 1834 tot stand gekomen inrichting tot zeebadplaats en sedert aan wijlen Dr. Metzger weder hare herleving.

De kasteelstad Sint-Maartensdijk op Tholen, boven reeds genoemd, is evenals de stad Oostburg, welke in 1237 haar stadsbrief kreeg, weder tot den dorpstoestand teruggekeerd, evenals IJzendijke, dat reeds vóór 1330 stadsrecht bezat en evenals Arnemuiden, wier lijdensgeschiedenis boven is beschreven.

De stad Westkapelle, ten jare 1233 omwald of ommuurd, die voorheen een eigen haven en tal van haringbuizen had, was in 1453 al opgehouden eene stad te zijn, terwijl de nog bestaande steden: Sluis, Tholen en Veere, reeds voorlang haar vroegere beteekenis hebben verloren, en, vooral Veere, nog slechts de schaduw zijn van heur verleden.

Ook de steden Goes, Middelburg en Zierikzee zijn op verre na niet meer wat zij waren, en kunnen niet meer wat zij deden; in plaats van bedrijvige, ondernemende, zakelijke handelsplaatsen, zijn zij in stille bestuurscentra veranderd; met den handel verdween hare beteekenis, haar kracht, haar uitzettingsvermogen, zij teerden in en werden, zooal niet in omtrek kleiner, dan toch binnen heur vroegeren omvang leeger, luchter, stiller en armer.

Hoe meer ruimte en hoe meer handen handel en verkeer binnen die ommuurde steden eertijds vroegen, hoe dichter en hooger heur huizen zich opéèndrongen, hoe kleiner haar pleinen en hoe smaller en drukker haar straten werden, doch waar die handel en dat ver-

keer haar gingen verlaten, daar verdween allengs weder een deel harer huizen, daar kwam ruimte, daar veranderden de huiserven van lieverlede in tuinen en die tuinen in bleek- en eindelijk in grasvelden, totdat wat stad was, allengs weer bouw- of weiland werd, en... eindelijk het vee weer graasde, waar eertijds eene drukke straat, waar eertijds handelskantoren van beteekenis stonden.

In Zeeland ging dit alles veel sneller dan ergens anders, omdat daar de zee een wispelturig vriend en een geducht vijand tevens was, een wispelturig vriend, zich soms op het onverwachtst voor goed terugtrekkend en de haven of haventoegang waarvan het geheele welzijn eener stad afhing, verzandend en dicht leggend; een geducht vijand, die elke nalatigheid te zijnen opzichte gepleegd, niet zelden met vernietiging strafte; vandaar dat de Scheldestreek, dat Zeeland terecht ons Steden-kerkhof mag genoemd worden.

Grooter dan in 't eigen land, was echter het aantal steden in verloop van tijd, hoezeer meerendeels in de XVIIde eeuw, de eeuw onzer kolonisatiën, door ons buitenslands gesticht.

Na den moord ten jare 1299 op Floris V gepleegd, schijnen vele der daarbij betrokkenen te zijn gevlucht naar of bij Dantzig en ontstonden aldaar de steden Elbing, Holland en Vredeland, welke, althans beide laatstgenoemden, toen door die vluchtelingen gesticht zouden zijn.

In Noord-Amerika stichtten wij tegen het midden der XVIIde eeuw Nieuw-Amsterdam [1]) aan de Manahatans (het tegenwoordige New-York) en voorts volgens Mr. H. J. Koenen [2]) de steden: Amers-

---

[1]) Nieuw-Amsterdam, (New-York) bestond in 1621 als Hollandsche nederzetting nog slechts uit een houten blokhuis met eenige houten woningen op het eiland Manhattan, omsloten door de Harlem-River en de East-River, een blokhuis in 1626 door een fort vervangen. In 1644 was de toekomstige stad werkelijk reeds in ontwikkeling en vinden wij er behalve een regelmatigen aanleg, een groot marktveld, een Heereweg, een Brughstraat, een Brughsteeg, de Schreijers-Hoeck, de Parelsteeg en de Slijcksteegh, een Winkelstraat en een Hooghstraat, de Groote Kerk en een Stadsherbergh, welke laatste in 1654 tot Stadhuis werd afgestaan, nadat het jaar te voren door de West-Ind. Compagnie het stadsbestuur was ingevoerd, vertegenwoordigd door een Schout, twee Burgemeesters en vijf Schepenen. Zie de uitvoerige studie van J. H. Innes: „New-Amsterdam and its People."

[2]) Zie diens werk over „den Nederlandschen handel", verschenen in 1853, blz. 20.

foort, Breukelen, 's-Gravezande, Heemstede, Nieuw-Utrecht en Vlissingen.

Batavia.

Op Java werd in de jaren 1619—'57 door ons gesticht en aangelegd de stad Batavia, en wel als eene Hollandsche grachtstad, zie afb. N^0. 113, haar grondteekening en aanzicht ten jare 1681 voorstellende.

Ter plaatse waar de Groote Rivier in zee loopt, ligt beoosten dier rivier aan de Reede het kasteel of omgracht Generaalshuis, in citadelvorm groot ± 250 bij 250 M., met een scherp naar voren springende bastion op elk der vier hoeken, de bastions: Diamant, Robijn, Saphier en Parel. Een lange brug met afsluitpoort verbindt het kasteel met het daarvóór gelegen kasteelplein, groot ± 130 bij 370 M., en bezuiden van dat plein ligt langs de Groote Rivier de eerste of oude stad, een rechthoekig grondvlak beslaande, groot binnen hare buitenste omgrachting 480 bij 840 M. = 40 hectaren, door ruime, beboomde binnengrachten doorsneden en ingedeeld.

In de as van het kasteel ligt de Princestraet, uitloopend op het ruime markt- of stadhuisplein, aan welk plein, tusschen de rivier en Heerestraet, tevens de kruisvormige Groote of Hollandsche kerk is gelegen.

De stad aan de noordzijde beschermd door het kasteel, is aan hare oost- en zuidzijde voorzien van eene ommuring met bolwerken, welke ommuring vóór haar grooten uitleg aan de westzijde, waarschijnlijk ook langs die zijde, langs de rivier doorliep. Zij had oorspronkelijk slechts drie poorten, de vierde, haar Nieuwpoort, dagteekent eerst van den aanleg harer door de Groote Rivier bewesten en bezuiden omstroomde Zuider-Vóórstad, groot 28 hect.

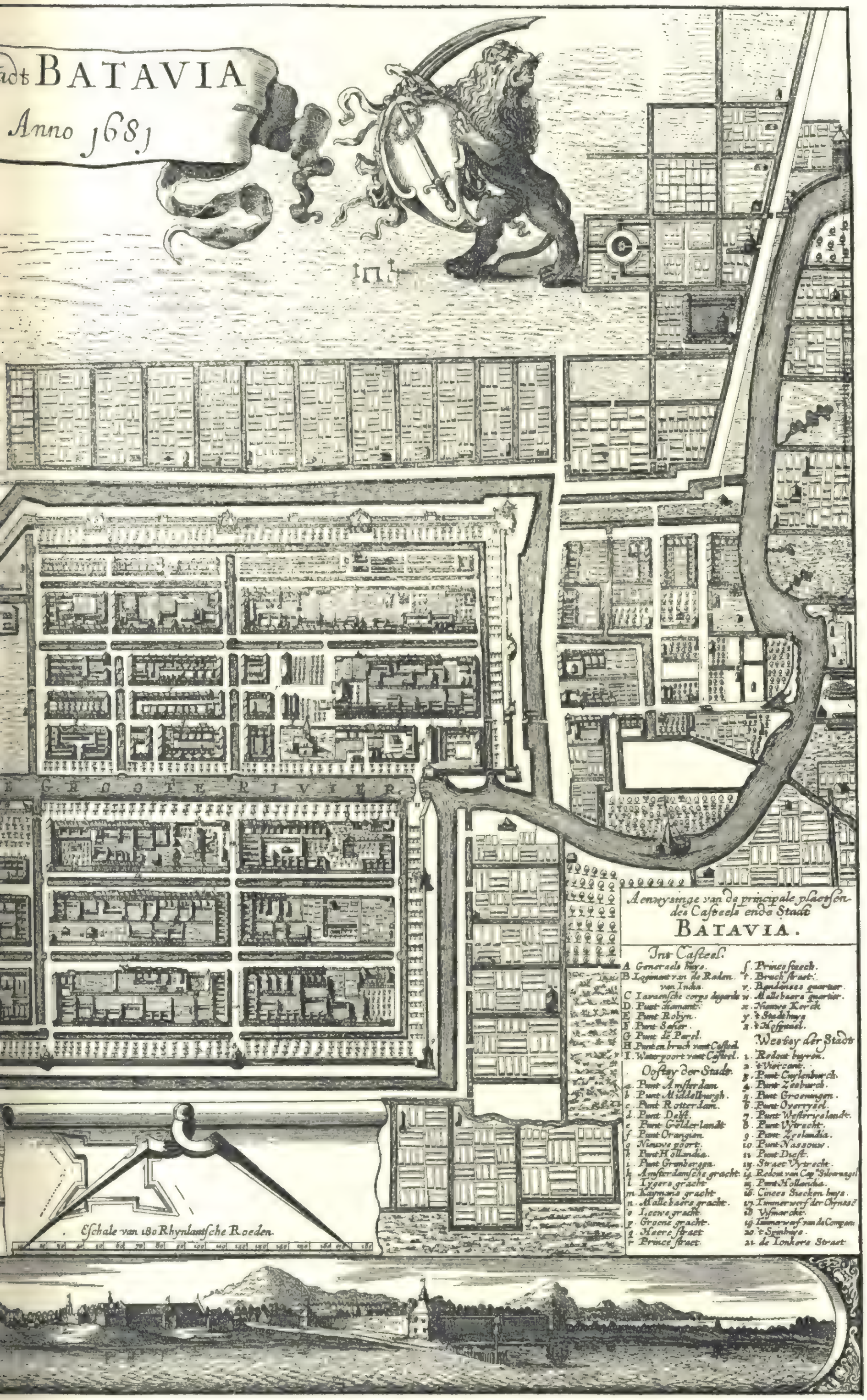
Naast de oude of Oost-Stad werd reeds spoedig een Nieuw- of West-Stad aangelegd, van gelijke breedte 480 M. bij 1320 M. lengte = 62 hect., mede door ruime langs- en dwarsgrachten, alle met boomen bezet, ingedeeld en door een dubbele gracht met breeden singel en eene ommuring met bolwerken omsloten.

Blijkens de afbeelding hadden zich vóór 1681 buiten dat toen reeds drievoudige groote stadsgeheel, oost-west- en zuidwaarts weder nieuwe vóórsteden gevormd, en ziet men buiten deze, langs de Groote Rivier, mede enkele groote buitenverblijven en vele tuinen.

Door haren ruimen regelmatigen aanleg en hare beteekenis, als

Afb. N⁰. 113. Batavia met haar Casteel, Reede en

óórsteden, in vogelvlucht en aanzicht gezien, A°. 1681.

hoofdstad van ons Indië, bekleedt zij onder de door ons gestichte steden de voornaamste plaats.

Het vlek Buitenzorg ontstond bij en om het eenvoudig landhuis dat de Gouverneur-Generaal van Imhoff zich aldaar in 1745 liet zetten.

In Sleeswijk-Holstein vestigden zich in 1619 met toestemming van hertog Frederik III onze uitgewekene Remonstranten, wien daartoe aan den rechter Eider-oever de noodige groenlanden werden afgestaan, alwaar zij nu krachtens het hen daartoe verleend octrooi, Friedrichstadt, eene echt Hollandsche gracht-stad stichtten [1]), die in 1622 omwald en omgracht, met twee vrije jaarmarkten en eene weekmarkt werd begiftigd, doch uitdrukkelijk verplicht werd, om geloovigen van alle belijdenissen als poorters op te nemen.

In Brazilië stichtte Johan Maurits van Nassau, de wakkere Gouverneur der West-Indische Compagnie, Mauritiopolis of Mauritsstad, met het Reicef en het herbouwde Olinda nu Pernambuco genoemd, alsook Frederikstad, het tegenwoordige Paraïba. Beide steden, werden volgens het ontwerp van den bouwmeester Pieter Post, daartoe door Johan Maurits naar Brazilië meegenomen, aangelegd en door hem van de noodige openbare gebouwen en eene Gouvernementswoning voorzien.

Aan de Kaap de Goede Hoop stichtten onze kolonisten omstreeks 1652 Kaapstad [2]) en Georgetown en in of voor 1573 de stad Paramaribo. Deze steden hadden alle in hun aanvang een echt Hollandsch karakter, doch waren niet zoo gelukkig om, evenals Sint-Petersburg [3]) en Washington [4]), beide ook gestichte steden, hoofd- en residentiesteden te worden van een groot en zelfstandig rijk.

---

[1]) De „Denkmalpflege", jg. 1903, N°. 6, bevat een plattegrond en korte beschrijving dezer stad.

[2]) Zie Herbert Baker: „The origin of old Cape Architecture in A. F. Trotter's: Old Colonial Houses of the Cape of Good Hope" verschenen in A° 1900.

[3]) Petersburg werd in 1703 door Czaar Peter den Grooten aan de Newa gesticht en naar hem genoemd.

[4]) De stad Washington werd door den eersten President der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, door Washington, in 1792 aan den Potomac gesticht, daar de bestaande steden elkaar de eer niet gunden, tot zetel van het Congres te dienen; om gelijke reden, schijnt men nu in Australië van plan te zijn tusschen Melbourne en Sydney voor dat werelddeel eene hoofdstad te stichten.

Voordeelen der gestichte boven de ontstane steden.

Bij de stichting, dat is bij volkomen vrijen aanleg eener stad was en is men in staat deze geheel naar eisch, geheel in overeenstemming met en overeenkomstig hare behoeften en te verwachten toekomst, naar een daartoe vóóraf door een bekwamen deskundige rijpelijk overwogen plan, dat met alle locale omstandigheden volop rekening houdt, aan te leggen en haar den noodigen vorm, afmetingen, indeelingen en voorzieningen te geven, en dit alles op het karaktervolst tevens uit te voeren en tot stand te brengen, maar daarvan was natuurlijk geen sprake bij de, van eene buurt tot dorp, en van dat dorp tot stad geworden steden.

Bij deze toch stuitte men bij toenemenden bloei op tal van eigenaardigheden uit die herkomst nog overig, op tal van gebreken in vorm en aanleg, in indeeling en afmeting, op tal van daardoor niet naar eisch te voorziene behoeften.

Het nut van groote stadsbranden oudtijds.

Van daar, dat juist in die steden, de Overheid, ná groote branden, welke vele harer voor de helft of bijna geheel vernietigden, dikwijls dat eenige moment benutte, om die gebreken zooveel doenlijk op te heffen door die stad nu naar een nieuw, naar een beter en meer doelmatig plan te herbouwen.

Iets dergelijks bedoelde ook Keizer Nero, toen hij ten jare 64 nà Christus Oud-Rome in brand liet steken en iets dergelijks had bij herhaling, zoowel te onzent als in het buitenland, plaats [1]).

[1]) R. Bergau zegt in zijn: Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg „bei neueren Städteanlagen, Schwedt, Lychen, Neu-Ruppin, Templin, Rheinsberg, welche alle nach verheerenden Bränden notwendig wurden, ist stets eine regelmässige Teilung dem Strassennetze zu Grunde gelegt."

De stad Schwedt werd in 1684 door de gemalin van den grooten Keurvorst op het regelmatigst met twee elkaar rechthoekig kruisende hoofdstraten aangelegd.

Neu-Rippin, dat 26 Aug. 1787 voor twee derde verbrandde, is toen door koning Frederik Willem III volgens een nieuw plan met breede straten en pleinen herbouwd; Templin in 1753 verbrand, werd op last des Konings geheel nieuw aangelegd en Rheinsberg na den brand 1740 volgens een ontwerp van Knobelsdorff en Feldtner nieuw gebouwd.

Londen, dat bij zijn grooten brand in 1666, zoo men zegt een 30,000 huizen verloor, heeft nog altijd spijt, toen het grootsch opgevatte herbouwingsontwerp van den architect Christopher Wren terzij gelegd en niet gevolgd te hebben.

Groote branden toch, die bij ongeluk geheele stadswijken verteerden, stedebelegeringen die met de inname en eene bijna algeheele vernieling eener stad soms eindigden, zij waren inderdaad in de XIII^{de}, XIV^{de}, en XV^{de} eeuw ook nog te onzent niet zelden.

Behalve de ommuring met haar torens en poorten, behalve de kerk en het stedehuis toch, was aanvankelijk binnen die steden bijna alles van hout gebouwd en met riet of stroo gedekt; juist vanwege die herhaalde groote branden, is allengs dan ook die houtbouw door den steenbouw vervangen. De oorkonden, stederekeningen en raadsresolutiën, zeggen echter van een dergelijken, na een groote ramp tot stand gekomen nieuwen aanleg, slechts bij hooge uitzondering iets; de kronieken vermelden wel, en zulks dikwijls niet zonder overdrijving, den omvang van den brand, maar over het verdere zwijgen zij; slechts als men zóó gelukkig is betrouwbare plattegronden te bezitten van vóór en ná den brand, is men in staat tot vergelijking, in staat om de aangebrachte verbeteringen te ontdekken en te bewijzen ook.

Die bewijsstukken ontbreken echter voor de geheele middeleeuwsche periode, voor dat tijdvak moet men zich tevredenstellen, 't zij met de toevallige vondst van fundeeringsresten, wijzend op een voorheen geheel ander straatbeloop, op eene voorheen andere indeeling, 't zij met een in andere richting loopend, dieper gelegen straatplaveisel; doch dit laatste is zelden, omdat onze oudste straten nog geen plaveisel hadden.

Tot de steden, die reeds vroegtijdig, na een grooten brand, hare indeeling en aanleg wijzigden, behoort in de allereerste plaats Groningen.

Oud-Groningen.

Bij een twist over het bezit der Prefectuur tusschen Egbert van Groenenbergen, den Prefect dier stad en Rudolph, Kasteleyn van Coevorden, die gesteund door een aanhang binnen de stad, beweerde dat hem rechtens het Prefect- of Burggraafschap toekwam, werd den 21sten April 1227 de stad door Egbert bestormd, ingenomen en verbrand, „blijvende toen slechts eenige weinige huizen maar ongeschonden." Hoedanig zij benoorden en bezuiden van haar Brink of marktveld vóór dien ramp was ingedeeld, is onbekend, doch van haar toenmaligen herbouw, dagteekent de hoogst doelmatige aanleg, inzonderheid harer zuidelijke helft (zie het historisch plan, afb. N°. 40).

De noordelijke helft mist de opvallend regelmatige indeeling der over- of zuidzijde, verdeeld als deze is in rechthoekige huisblokken van bijna gelijke breedte, zijnde 65 M.; zoodat voor al de daarin gelegen huiserven eene gelijke diepte van 32.50 M. of 110 Groninger voet beschikbaar was. De voor den toenmaligen tijd ruime straten, onderling alle evenwijdig, loopen uit op den Brink bij eene breedte van 12 M., voor die welke op de Brede-merct, en van 9 M., voor die welke op de Vis-merct uitmonden.

In de noordelijke stadshelft, wier straten, gelegen in het verlengde van die der overzijde, eveneens rechthoekig, op die beide markten uitloopen, hebben de huisblokken de dubbele breedte of diepte, zoodat de veronderstelling voor de hand ligt, dat de brand, door de markt en haven gestuit, zich in hoofdzaak bepaald heeft tot de zuidelijke stadshelft, of wel, dat de in de noordelijke helft gelegen hoeven en groote erven van het aan het Utrechtsch Domkapittel toebehoorend gewezen keizerlijk praedium, een aanleg als die der zuidzijde, in kleinere blokken, in meer straten, niet toeliet.

Hoe het zij, Groningen is onder onze oudste steden vrijwel eenig door haar ruimen, eenvoudigen en doelmatigen aanleg, een aanleg echter niet bij toeval, niet van zelf tot stand gekomen, maar die wijst op een moment, waarop de Overheid de reeds bestaande stad aldus volgens een daartoe opzettelijk ontworpen en vastgesteld plan, heeft doen aanleggen en dat moment kan in de geschiedenis dezer stad, geen ander zijn dan na haar brand in April 1227. Bij een nieuwen hevigen twist toch, die ten jare 1251 ontvlamde, bestonden de stinsen, de steen-husen reeds, door haar kooplieden, op de hoeken der op de markten uitkomende straten en deze aldaar vernauwend, juist vanwege dien brand van 1227 in steen aldaar gebouwd.

Bergen-op-Zoom. — Oldenzaal.

Bergen-op-Zoom, in 1397 geheel door een brand vernield, welke slechts twee huizen, den Draak en den Olifant spaarde, is gelijktijdig met haren herbouw toen westwaarts uitgelegd tot aan de Haven, waardoor haar centraal aanleg, haar vroeger ronde vorm, veranderde in een langwerpigen.

Op Sint-Lebuinusdag van het jaar 1492 verbrandde de stad Oldenzaal gants ende geheel, behalve haar steenen Sint-Plechelmuskerk en één steenhuis; bij den herbouw kreeg zij toen haar zóó regelmatigen centraalvorm (zie afb. N°. 15); heel vlug schijnt die herbouw

echter niet plaats gehad te hebben, want volgens E. Geerdink [1]) waren er in 1562 nog puinhoopen en verbrande huizen van overig; bij den aanleg van nieuwe huizen en bij het graven van putten vindt men er nog voortdurend overblijfselen van dien brand, overblijfselen, die tevens wijzen op eene voorheen geheel andere indeeling dier stad.

Oud-Steenwijk.

De stad Steenwijk op 20 September 1523 bij verraad door de Gelderschen ingenomen en geplunderd, verbrandde toen met uitzondering harer Sint-Clemenskerk en van een zes- of zevental huizen. Opnieuw gebouwd, werd zij te gelijker tijd aangelegd volgens een zeer regelmatig plan, met een ruim marktplein van ± 50 M. breedte bij 65 M. lengte in het midden, welks vier zijden zich verlengen tot de vier hoofdstraten, die op de poorten uitmonden. Ook hier stuit men gravend, dikwijls op fundeeringen en op de ten deele verbrandde en bedolven overblijfselen van huizen, vóór dien brand in eene geheel andere richting staande.

Oud-Delft.

In hoeverre de stad Delft haar bijzonder regelmatigen aanleg (zie afb. N°. 102) dankt aan Hertog Godfried met den Bult, aan wien sommigen hare stichting omstreeks het jaar 1074 toeschrijven, of aan den grooten brand, die „op heylich kruysvindingsdach (3 Mai) in het jaer ons Heeren 1536 nae der noenen, onder den vesper als men het magnificat songh," haar voor twee derde gedeelte verteerde, durf ik niet beslissen, stellig is die brand hare indeeling echter ten goede gekomen, althans in dat gedeelte, alwaar de overheid ter te gemoetkoming in hun verlies, krachtens een haar daartoe door Karel V dato 26 Juni 1537 verleend privilegie, „100 morgen landts van den H. Geest distribueerde onder die schamele persoonen willende timmeren, mits assignerende den penningh 24 en dat alle erven binnen de twee jaren moeten werden getimmert ende daer voor gecaveert."

Roermond. — IJselstein.

Roermond, dat op 16 Juli 1554 bijna geheel afbrandde en toen al hare lakenfabrieken verloor, welke zich na dien ramp ver-

[1]) Zie E. Geerdink in zijn: „Eenige Bijdragen tot de Geschiedenis van het Archidiaconaat en Aartspriesterschap Twenthe, verschenen in 1895.

plaatsten, schijnt aan den daarop gevolgden herbouw mede grootendeels haar regelmatigen aanleg en betrekkelijk ruim marktplein te danken te hebben.

IJselstein werd door de zorg van haar kasteelheer op het doelmatigst herbouwd en aangelegd na haren grooten ramp, toen zij, na eerst door de naijverige Utrechtenaren tijdens de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten in 1417 te zijn ingenomen, en haar muren en poorten zag sloopen, datzelfde jaar op last van Jacoba van Beijeren op Allerheiligendag geheel werd gesloopt, met uitzondering alleen van haar kerk, haar kapel, haar klooster en haar priesterwoningen.

Oud-Coevorden.

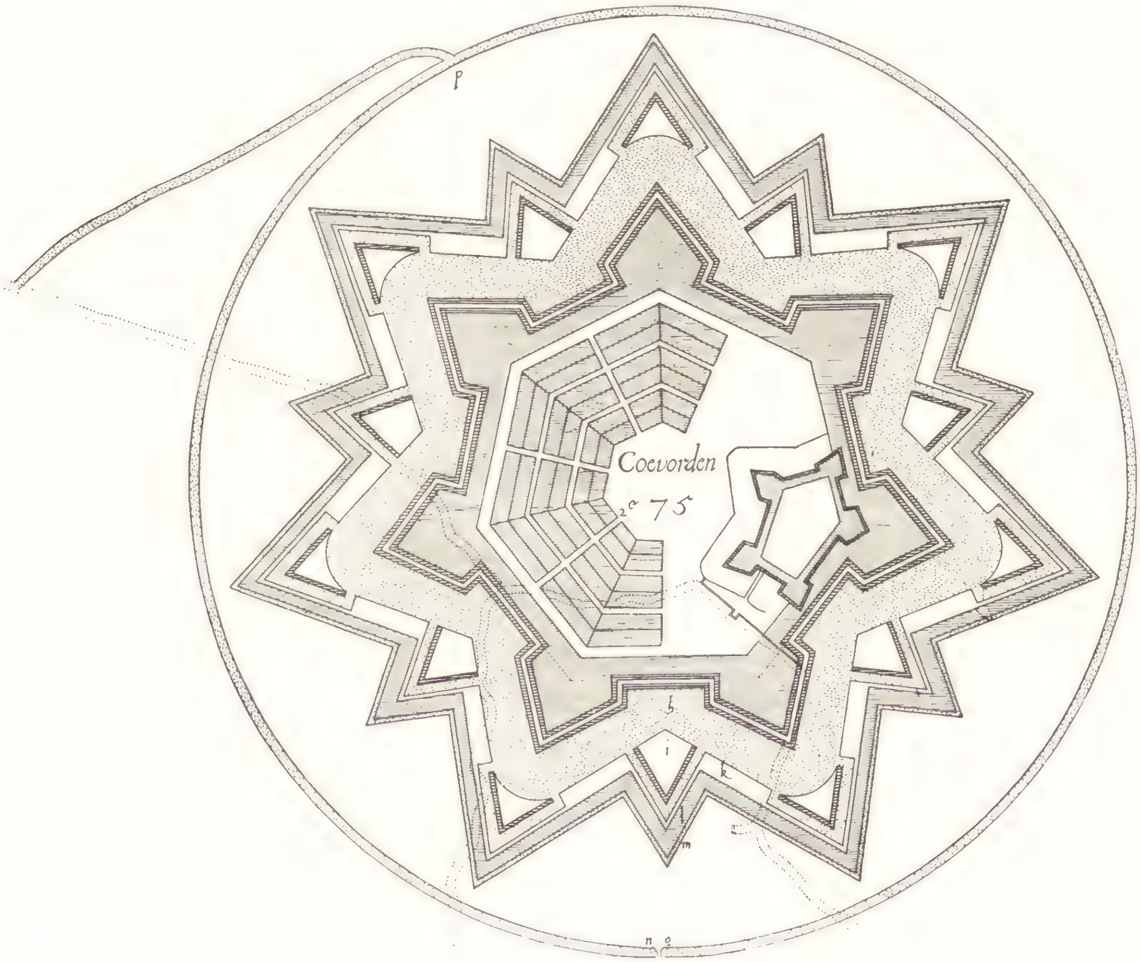
Het opmerkelijkst evenwel is de herbouw der kasteelstad Coevorden, welke in 1592, toen Prins Maurits haar kwam belegeren, door het Spaansche op het kasteel in bezetting liggend garnizoen, werd verbrand. Terwijl haar plattegrond van ± A° 1550, door Jacob van Deventer alstoen in teekening gebracht, niets opvallends aangeeft, toonen haar plattegronden uit het begin der XVII^de^ eeuw hoezeer zij sedert in aanleg, vorm en karakter ten eenenmale veranderd is.

Blijkens afb. N°. 114 kreeg zij bij haren herbouw in de jaren 1597—1607 op last van Graaf Willem Lodewijk uitgevoerd, den vorm van een zevenster, van 480 M. diameter, gerekend tot den binnenvoet harer omgrachting, met een 140 M. breed scherp uitspringende bastion op elk der hoeken, bastions naar de zeven provinciën benoemd. Gedekt door één dier bastions en tevens met zijn plein en gracht de beide daaraan grenzende zijden van den zevenhoek beslaande, ligt het vijfzijdige kasteel precies tegenover het open gehouden gedeelte der stad, aan het 50 bij 60 M. groote marktplein, waarop van uit het midden van de flanken der omwalling als zoovele stralen de hoofdstraten uitloopen, terwijl een brug over de kasteelgracht van af de markt toegang geeft tot het kasteelplein.

Deze stad werd inderdaad geheel als vestingstad herbouwd, met de markt tot verzamel- en paradeplaats, van waar men in een minimum van tijd de omwalling kon bezetten, of van die omwalling naar die plaats en van deze naar het kasteel kon terugtrekken. Twee zevenhoekige ring- of dwarsstraten, de straalvormige hoofdstraten kruisend en verbindend, vergemakkelijken het verkeer, evenals de het beloop der omwalling volgende, achter- of walstraat, terwijl zij

veiligheidshalve slechts twee poorten, de Bentheimer- en de Friesche Poort had.

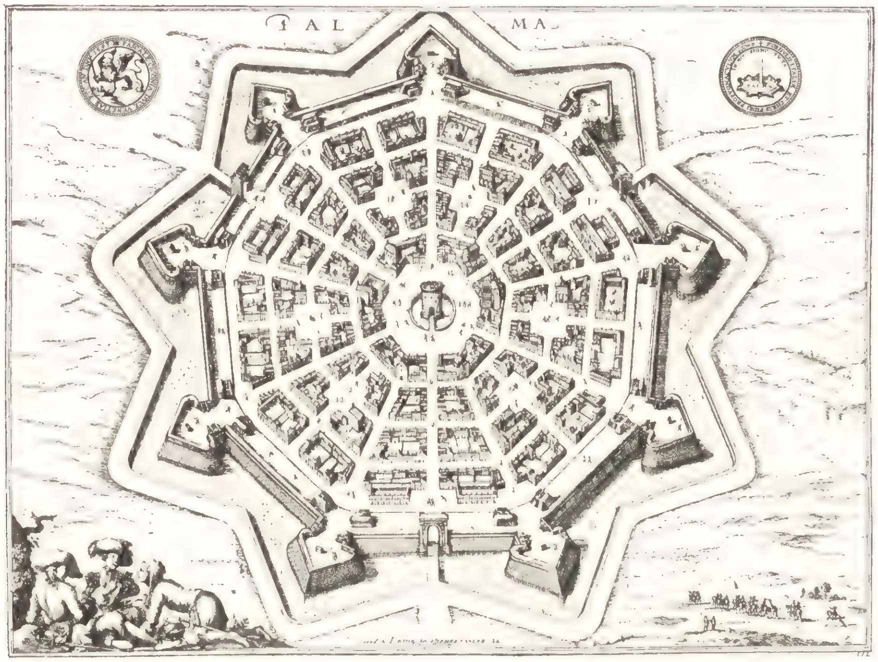
Feitelijk gebouwd in den vorm eener groote schans of citadel, komt haar aanleg zóó geheel en al overeen met het werk van Forti-

Afb. N⁰. 114. Plan van Coevorden, als vestingstad na haren herbouw in 1597—1607.

ficatie, de Citadel, op last der Staten-Generaal ten jare 1600 door den Ingenieur Johan Rijswijck bij de stad Groningen aangelegd, om deze tot gehoorzaamheid te dwingen, dat ik vermoed, dat van dezen Ingenieur ook het ontwerp voor den herbouw van Coevorden afkomstig is.

Een gelijkvormigen aanleg heeft niet enkel de stad Mariënbourg bij Namen door de Landvoogdes, Maria van Bourgondië in 1545, na den inval van de Gelderschen onder Maarten van Rossum

Afb. N°. 115. De vestingstad Palma Nova, door de Venetianen in 1593 gesticht.

gesticht, en naar haar aldus genoemd, doch mede de dicht daarbij, in 1555 door Koning Philip II gestichte stad Philippeville [1]).

Het karakteristiekst doorgezet in haar aanleg als vestingstad is Palma Nova, (zie afb. N°. 115) eene stad van 4200 inwoners door de Venetianen in Friuli bij Udine in 1593 gesticht in den vorm van een regelmatige negenster van 450 M. diameter.

Brown die haar ± 1668 bezocht zegt in zijn reis door Hongarije:

„Zij is de alderbreedste reguliere Fortificatie die ik hebbe aengemerkt, heeft negen Bolwerken die den Naem voeren van eenige Edele Venetianen, daer men geen ander vat aen heeft als haer ronde ooren; op ieder Gordijn staen twee cavaliers of Katten; de Wal of Vest is veel hooger dan de muur, de gracht is 30 passen breed en 12 diep; daer zijn 3 poorten.

„Regt midden in de Stad staat een Standaerd geplant over een driedubbelde Born-put, in 't midden van een zeshoekige Markt of Piazza (de zware ronde, omgrachte toren op de afb. midden op die markt staande was tijdens Brown's bezoek dus reeds verdwenen),

[1]) Deze beide steden: Marienbourg en Philippeville zijn in grondteekening afgebeeld in den Steden-Atlas van Joh. Bleau.

waer vandaen iemand alle 3 de poorten sien kan, als mede 6 straten die 't eenemael door de stad loopen. De Merkt is heerlijk verciert met de Front of 't Voorste van den Domkerk, verscheijde Beelden en een Obeliscus of Piramide, die uyttermaten verguld is."

„In 't midden van de Brugge (er waren 3, voor elke poort één) is een ophael-Brug, met sodanigen konst, dat als de Centinel eenig geweld siet aenkomen, de Brug kan op-trecken, door alleenlik met sijn voet over een seker ijser aen te raken.

„Ik heb veele aerdig gemaekte ophael Bruggen in andere quartieren gesien, bij wijlen menigte op één Brug, en niet alleenlik den eenen agter den ander, maer ook somtijds 2 of 3 voor op een reij; de alderuyterste diende voor 't voetvolk, die in 't midden stond was voor Peerden en wagenvrachten. Sommige op-haelbruggen werden niet opgehaeld, maer met draeijen raken de Passagiers over de gragt aen d'andre kant. Amsterdam heeft 3 Bruggen met Oorgaten, de Mast met Zeyl daer tegen aenstootende, opend die van selver", tot zooverre Brown.

De afb., hoezeer wat klein, geeft toch eene duidelijke voorstelling dezer hoogst eigenaardige stad met haar zeszijdig marktplein, waarop de drie poortstraten en de negen bastionstraten straalsgewijs uitloopen en toont mede hare drie ringstraten, waarvan de middelste voorzien van zes vierkante pleinen, waarop, om het marktplein niet al te veel te verbrokkelen, de zes flankstraten uitmonden.

Geleidelijke verbetering van het stedeplan.

Slechts enkele onzer steden hadden onmiddellijk ná een grooten brand, het inzicht, den moed en waren in staat, om zooals Groningen zulks deed, op dat inderdaad eenig moment, haar aanleg en indeeling naar eisch afdoende te verbeteren, of zooals Coevorden, daarbij van landswege gesteund, deze ten eenenmale te wijzigen en door een geheel nieuwen, door een geheel anderen aanleg te vervangen. De meeste steden behielden bijna onveranderd haar oud stadsgedeelte met al zijn gebreken, doch zorgden door uitleg meer verkeers- en meer marktruimte te krijgen, terwijl in enkele steden de Overheid blijkbaar alle zich toevallig daartoe aanbiedende gelegenheden benutte om, waar noodig en mogelijk verbeteringen aan te brengen.

Oud-Deventer.

Aldus in Deventer. In 1313 is er reeds sprake, dat alle de smeden van eniger smeedeampte eene afzonderlijke straat wilden

aanleggen, en waarschijnlijk is toen, gelijktijdig met den uitleg der stad, langs een gedeelte der nieuwe ommuring, de nog bestaande Smedenstraat aangelegd.

Vóór 1331 treffen wij midden in het oude stadsgedeelte, diens noordelijke helft geheel doorloopend, reeds de Nieuw-straat aan; in 1374 werd besloten, „een steghele te maken bij der Heestpoerten (de Binnen-Bergpoort) en de Sente Nicolaus Kerchof, daer die wachters doer ghaen;" in 1391 is er eene tweede Nijestrate, sedert de Molenstraat genoemd.

Vóór 1396 had men reeds de Nijen marckt, welke in dat jaar door het afbreken van een huis werd vergroot en in 1622 door de afbraak van den noordbeuk der Maria-kerk met bijbehoorende kapel en van twee huizen, het olde brouwhuys en de Vederwagen (de waag voor lichte voorwerpen) haar tegenwoordige afmeting verkreeg.

Anno 1603 werd de Melkerstraat verbreed door het afbreken van een bouwvallig hoekhuis in de Polstraat; Anno 1610 werd de Hofstraat aangelegd over het door de stad in 1576 aangekochte Bisschopshof; 5 September 1644 besloot de Magistraat een plein te maken vóór het Raadhuis tot aan de Poort, en werd het toen nog ommuurde Groot Kerkhof bezuiden en bewesten de Sint-Lebuinuskerk, het z.g.n. Liic-hof tot marktplein allengs benut; op den plattegrond bij J. Bleau van ± 1650, komt die ommuring dan ook niet meer voor, wel op de vroegere plattegronden.

Anno 1668 werd de Stroomarkt aangelegd, terwijl van af 1869 vooral verschillende verbeteringen tot stand kwamen, zoo ontstonden in 1886 door aankoop van huizen en erven het Muggenplein en de Muggestraat.

Bezaten wij van af het begin der XIII^de^ eeuw betrouwbare plattegronden dezer stad en hare Cameraars-rekeningen (de oudst overgeblevene dezer rekeningen dagteekent eerst van het jaar 1337), dan ware het mogelijk een volledig beeld te geven van al de wijzigingen en van al de verbeteringen in het verloop van zeven eeuwen van lieverlede in hare indeeling aangebracht, eene indeeling, die zoowel bij de stichting als bij de opheffing harer kloosters belangrijke veranderingen zal hebben ondergaan.

Oud-Utrecht.

Ditzelfde had mede plaats in tal van andere steden en inzonderheid in de stad Utrecht, welke, blijkens N. van der Monde's

„Geschiedkundige Beschrijving harer pleinen, straten en stegen" reeds vroegtijdig tal van verbeteringen daarin aanbracht of toeliet.

Inderdaad toeliet; over tal van groote erven toch werden bij verandering van bestemming, in verloop van tijd door de eigenaars zelf stegen of straten aangelegd, zoodat de overheid in 1389 bepaalde: „dat dergelijke nieuwe straten ofte steghen, hoezeer het eigendom blijvende der aanleggers die ze over hun erf leidden, in 't vervolg 18 voeten wijd moesten zijn."

Aldus ontstonden de Abraham Dolesteeg, de Drakenburgsteeg, de Schalkwijksteeg, de Vinkenburgsteeg, de Zuylenstraat, enz. Tusschen de jaren 1314—1380 werd hier een nieuwe Smedensteeg aangelegd; reeds vóór 1336 was de Lange Nieuwstraat aangelegd en in 1338 werd door de stad in overleg met het Sint-Maartenskapittel, over den grond van dat Kapittel, de Domsteeg aangelegd, die in 1776 is verbreed.

In 1366 werd de Sint-Catharijnesteeg aangelegd op kosten der geburen en ten behoeve der aldaar toen gestichte Stove; Anno 1389 werd de Vroedestraat (nu de Drie Haringsteeg) aangelegd en in 1412 de Sint-Pieterstraat. Deze laatste op aandrang van den Raad, ten einde bij brand of volksoploopen een doorgang te hebben van het Sint-Pieterskerkhof naar den Regenboog, blijkens onderstaand besluit:

„Proost, Deken en Capittel van Sinte Peter 't Utrecht zellen van horen erve geleghen in den Reghenboghe wtslaen een strate, sel heeten Sinte Peters-strate, die sel breet wesen aent eynde in den Reghenboghe veertien voet ende voert van den eynde inwaert zes roeden lanck, daer is zij breet vijftien voet, ende in den middel van der voirscreven strate is sij breet seventien voet, ende aent ander eynde so vergadert sij aen een eynde straets, dat Joncfrou Yde, Henric Ywenssoensdochter ghemaect heeft, daer is sij breet bet dan sestien voeten, geliken dat voirscreve einde straets breet is.

»Ende die Heren sellen neffens der strate ene gemene goede trappe in der nijer grafe doen maken, ende doen houden in reke tot alre tijt."

Deze nieuwe straat werd in 1644 over het erf van den Heere Deken Wijck verlengd tot aan de Nieuwe Gracht bij een breedte van XXII voeten, en tegenover de straat eene boogbrug over de Nieuwe Gracht gelegd.

In het jaar 1543 werd de Wijde Doelen aangelegd, ± 1546 de oude Munstertrans verbreed, tusschen 1570—1598 de Nauwe Doelen

aangelegd, in 1578 de Minderbroederstraat verbeterd, in 1587, trots hevig verzet, ten behoeve van het verkeer, de oude Sint-Salvatorkerk afgebroken, in 1618 de Korte Nieuwstraat en in 1643 de Hoocht aangelegd en tevens de Brigittestraat verbeterd, in 1645 de Nieuwe Kamp en in 1651 de Agnietensteeg aangelegd, terwijl daarna onder het bestuur der Burgemeesters Hamel, Moreelsen en Booth verschillende nieuwe straten, zooals de Key- en de Ridderstraat, enz. werden aangelegd en andere, zooals de Donkere Gaard, de St.-Nicolaassteeg, enz. werden verbeterd.

Terwijl de stad Utrecht meerdere verkeersruimte noodig had en zocht, vooral in het binnengedeelte der stad, al waar de vijf kapittelkerken met hare immuniteiten veel te dicht bijeenlagen, zochten andere steden in de eerste plaats naar verkrijging of uitbreiding van marktruimte.

Zwolle dat aanvankelijk geen marktplein had, en zich behielp met hare opslagplaatsen langs de Aa, overwelfde deze voor een deel en verkreeg zoo een groot vierkant plein, haar groote Markt en door verdere overwelving haar Saad- of Koornmarkt, terwijl zij het Belheimplein, voorheen tot het Clooster Betlehem behoorend, tot Nieuwmarkt inrichtte.

Enschede kreeg na haar grooten brand van 12 Augustus 1518, tot herstel van dien ramp, van den Bisschop het recht om twee vrijmarkten te houden, „de eyne op donredages nae Paschen ende de ander den ersten werckeldage na St. Merten in den winter, daertoe eyne weekemarkt op alle dinsdagen te holden". Op het marktplein dier stad en dit bijna geheel beslaande, bouwden de Gelderschen echter in 1523 hun Blokhuis, tot Karel V haar in 1541 toestond dit Blokhuis af te breken en de vrije markt te herkrijgen en deze tevens met een kleine graven van Roelof van Scheven's weere te vergrooten. Op 31 December van het jaar 1828 nam de stad van het kerkbestuur tot uitbreiding der Markt bijna het geheele aangrenzend kerkhof met de daarop staande Boterschool over, welke school daarna werd afgebroken; in 1839 kocht zij voor *f* 10.000 twee huizen, ten einde met hun grondvlak de Markt nog meer te vergrooten, die, na in 1842 èn in 1851, opnieuw vergroot te zijn, thans eene breedte heeft van 80 M. bij 110 M. lengte.

Middelburg kreeg eerst bij de opname der Westmonster parochie met kerk binnen hare ommuring haar tegenwoordig marktplein, toen echter nog met die kerk bezet, welke tijdens de Reformatie, in 1575, tot verruiming der markt werd afgebroken, sedert een plein van ± 85 M. breedte bij gemiddeld 90 M. lengte, waarop zeven hoofdstraten uitloopen.

De Groenmarkt werd even vóór 1586 aangelegd op een gedeelte van het groote terrein der gewezen abdij.

Arnhem heeft in 1614 haar Bussenhuis en in 1840 haar oud stadhuis afgebroken ter vergrooting harer markt, na in 1644 het zgn. Land der Markt en sedert ook het aangrenzende kerkhof daarbij te hebben aangetrokken, zoodat haar Markt nu ± 85 M. breed en 135 M. lang is.

Amsterdam, dat vóór haren grooten uitleg in de XVII^{de} eeuw tot eenige marktruimte had de Plaetse of Dam, heeft dien Dam tegelijk met den bouw van haar nieuw Raadhuis tegen het midden dier eeuw en sedert door de afbraak van het daarop staande Waaggebouw en door inkorting van het Damrak belangrijk vergroot en feitelijk in oppervlak verdrie- of viervoud en nauwelijks twee jaar geleden, tot verbreeding van de straat tusschen het Paleis en de Nieuwe Kerk, voor 150 M^2 grond met huisjes bezet en aan die kerk toebehoorende, *f* 45,000 betaald.

In 's-Gravenhage, wier „marcte" reeds in 1337 genoemd wordt, kocht de Magistraat in 1584 een groot deel van het alstoen afgebrande St. Elizabethsconvent staande aan het zuidwestelijk einde der Vlamingstraat en wist zoodoende een nieuw of tweede marktplein, de Groen- of de wekelijksche markt te openen.

Vooral de opheffing van tal van kloostergebouwen in het laatst der XVI^{de} eeuw gaf toen aan vele stadsbesturen de gelegenheid tot het aanleggen of doortrekken van straten, tot het vormen van pleinen [1]), ruimte ook tot stichting van openbare gebouwen en de gelegenheid

[1]) In Vlissingen is het stadhuisplein afkomstig van het terrein van de afgebroken kloosters der Carmelieten en Predikheeren, op welk terrein de stedelijke regeering in 1594—1610 een monumentaal stadhuis liet bouwen, dat bij het bombardement der stad in 1809 tot een puinhoop geschoten, sedert niet herbouwd is.

tevens om, die vrijkomende kloosters behoudend, deze te benutten en in te richten tot scholen, wees- of gasthuizen, arsenalen, enz.

In vele steden was werkelijk de markt, het marktplein, de voornaamste factor in, het middelpunt van haar plan, van haar indeeling en aanleg, het plein, waarop steeds eenige, soms alle hoofdstraten uitloopen, zooals in Bergen-op-Zoom, Coevorden, Delft, Gouda, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Middelburg, Steenwijk, enz., welke men uit dien hoofde dan ook gerust onze Marktsteden mag noemen.

Havensteden.

Tal van steden echter, inzonderheid onze Rivier- en Zeesteden, misten van oudsher eene zoodanige centraal gelegene marktruimte, en hadden in plaats daarvan een haven, welke niet zelden haar vorm en omvang, haar aan- en uitleg, haar indeeling en groei bepalend, daarom in tegenstelling met de Marktsteden bovengenoemd, onze Havensteden genoemd kunnen worden.

Een marktplein was echter een veel kalmer, rustiger en passiver factor dan een haven. Eens aanwezig, behield het zijn vorm, zijne zakelijke waarde en beteekenis, tenzij met opzet veranderd of gewijzigd, zoolang de vrij- en weekmarkten door koopers en verkoopers goed bezocht bleven; het behield mede zijn waarde als plaats van bijeenkomst, als feestplaats en als vrije ruimte en zijn aantrekking ook voor den vreemdeling en eischte geen zorg, want, onbestraat als het in de eerste eeuwen was, vroeg het bijna geen onderhoud.

Geheel anders daarentegen was de toestand voor eene stad in het bezit van een haven.

Waar de natuur haar grootendeels zelve gevormd had, waar zij eene open haven was en bleef, daar bedreigde de rivier of de zee die haven en hare omgeving, ja zelfs de geheele stad niet zelden met overstrooming, met ramp en leed, en werd zij daarom van sluisdeuren voorzien; doch dan werd juist die afsluiting meestal weder haar verdrietsbron, die niet enkel het binnenzeilen bemoeilijkte en de afmetingen, vooral den dieptegang harer schepen bepaalde, maar ook dikwijls aanleiding gaf tot aanslibbing of verzanding.

Soms ook veranderde eene rivier allengs van stroomrichting en werd men verplicht de haven te verlengen of te verleggen, of wel met stad en al soms te verhuizen, wilde men een havenstad blijven.

En de zee?

Deze was niet zelden nog veel wispelturiger dan de rivier en legde soms geheele zandbanken en zandplaten, soms een geheel strand of nieuwe kust vlak vóór de stad, het vaarbaar vocht in gangbaar droog, eene zeestad in eene landstad veranderend. En ook was diezelfde zee soms zoo vrij, eene stad met haar haven en het gedeelte kust, dat zij besloeg, zóó gevaarvol en onhoudbaar te maken, dat men verplicht was meer landwaarts in, veiligheid te zoeken, en stad en haven te verleggen.

Afb. N°. 116.

Een haven was dus een hoogst onzeker en een hoogst kostbaar bezit tevens, want ook al bleef ze voortdurend in staat om haar taak te vervullen, door aan de schepen waarvoor ze bestemd en berekend was, een veilige ligplaats te verzekeren, daarmede was echter de havenzorg nog niet afgeloopen. Met de toename toch van den handel nam in eene havenplaats ook de behoefte toe aan meerdere havenruimte; de toename in afmeting der schepen stelde nieuwe, moeilijker eischen nog; met de ontwikkeling van speciale visscherijen en van de vaart naar bepaalde zeeën of gewesten, vroegen de daarbij betrokkenen weldra een eigen haven of eigen havengedeelte en onder deze en meerdere invloeden, zien wij nu bij voortduring tal van havens zich wijzigen, nieuwe havens ontstaan, andere weer verdwijnen, en krijgt het begrip havenstad eene voortdurend breedere beteekenis.

Terwijl de Marktsteden met heur markt weinig andere zorg hadden, dan om, behalve de noodige ruimte, het gemakkelijk en veilig ter markt te komen, te zijn en van daar te gaan, zooveel en zoover mogelijk te verzekeren, hadden de Havensteden te zorgen, dat haar haven bij voortduring bleef beantwoorden aan de steeds

toenemende eischen deze gesteld, op straffe van verlaten en vergeten, van koopstad af te worden.

Juist omdat het meerendeel onzer oude havensteden aan die eischen op den duur niet kon beantwoorden, althans dáár, waar zee of rivier niet meehielpen maar tegenwerkten, zijn zij, zoo zij al bleven bestaan, van koophavens veranderd in kleine visschers- of in vluchthavens en namen met heur haven die steden zelve ook weder in beteekenis, in welvaart en kracht af, om te eindigen vaak, zooals zij eeuwen vroeger begonnen waren, als kleine visschersplaatsjes.

Oneindig veel meer dan van den bloei harer markt, hing dan ook vaak het geheele zijn en de welvaart eener stad af van de blijvend gunstige ligging, van den bloei van haar haven.

Zoolang mogelijk zien wij dan ook overal de stedelijke overheid alle krachten inspannen om die levensbron harer stad in goeden, in bruikbaren toestand te houden, doch de eigen middelen waren daartoe maar al te dikwerf geheel ontoereikend; op de verondieping eener haven toch volgde onmiddellijk een teruggang in de scheepvaart, een vermindering van omzet, van inkomsten en durf, hetgeen gevoegd bij den naijver en de dubbele zorg en de groote kosten welke eene naijverige naburige havenstad zich ter zelfder tijd soms getroostte, maar al te dikwijls aan een havenstad voor goed den doodsteek gaf.

Uit gewestelijke of persoonlijke overwegingen gaven de vorsten soms aan sommige daartoe bijzonder gunstig gelegen steden, om haar opkomst of bloei te bevorderen, ten bate van haar haven bijzondere

De Salemander een Oostindis Vaerder;
Naar een ets van R. Zeeman.
Afb. N⁰. 117.

privilegiën, de schepen verplichtend die haven aan te doen en aldáár en in geen andere in dat gewest, bepaalde waren te lossen; aldus bevoorrechte steden, konden zonder bezwaar veel grootere uitgaven ten koste van heur haven besteden en daardoor handel en scheepvaart al datgene blijven aanbieden, wat deze met bijna elke eeuw meer vroeg, meer eischte.

Thans echter zijn die eischen zóó groot en zóó vele geworden, dat bijna geen enkele stad te onzent daarin alléén uit eigen kracht en uit eigen middelen meer kan voorzien. Het Rijk en de Provincie moeten de havensteden nu wel ter hulpe komen en deze splitsen zich nu als van zelf, in die welke enkel van locaal, in die welke tevens van gewestelijk belang zijn en in die, welke buitendien een rijksbelang vertegenwoordigen.

Terwijl de Markt thans nagenoeg geheel en al haar vroegere beteekenis en waarde heeft verloren, enkele speciaal-markten uitgezonderd, als die van Alkmaar en Hoorn voor de kaas, als die van Leeuwarden, Purmerend en Sneek voor het vee, enz., verkreeg de Haven een steeds grootere beteekenis in het wereldverkeer, en zijn de, zoo 't schijnt nooit eindigende eischen, waarin eene Haven voor dat verkeer moet voldoen, nu zóó overweldigend groot en zóó vele geworden, dat West-Europa feitelijk slechts drie Havensteden telt welke daaraan voldoen, te weten: Antwerpen, Hamburg en Rotterdam; zelfs Londen valt daarbuiten.

De oudste havenvorm.

Reeds van af de vroegste tijden, toen een vlot uit enkele saamgebonden boomstammen bestaande of een uitgeholde boomstam tot vaartuig diende, werd een in de rivier of stroom toevallig aanwezige inham, die door zijn vorm en ligging eenige dekking gaf tegen den afkomenden stroom en tegen den golfslag, benut als ligplaats, als haven voor die vaartuigen. Meestal dicht bij een kreek of geul, of aan den mond van een kleinen zijstroom, vinden wij inzonderheid aan de rivieren onze eerste steden; die kreek of zijstroom werd dan de plaats waar haar visschersvaartuigen en later ook haar comansschepen geborgen werden.

En daar, waar eene zoodanige door de natuur zelve gemaakte ligplaats ontbrak, daar maakte men in den rivieroever een Colck ofte Wiel of Wael, die men later, waar 't doenlijk was, in verbinding bracht met de stadsgracht of wel die colck werd later in de omgrachting opge-

nomen of daarbij aangesloten en diende tot haven, hoezeer veelal slechts 's winters en bij buitengewone rivierstanden, bij storm of ijsgang, want in gewone omstandigheden lagen de schepen bij voorkeur op stroom, langs de rivieroever of kade, welke terzelfder tijd tot opslagplaats en feitelijk ook tot markt diende.

Zoo althans was de toestand voorheen te Arnhem, toen de Rijn nog een 100 M. dichter langs die stad liep, te Deventer, Harderwijk, Kampen, Maastricht, Nijmegen, enz. (zie de afb.) In enkele steden ook werd de Haven doorgetrokken of verlengd tot bij of in het midden der stad, ten einde de eigen schepen niet alleen dichter bij huis te hebben en des te gemakkelijker te kunnen laden, lossen, op- en aftakelen, maar deze tevens eene tegen onvoorziene overvallen veilige ligplaats te verzekeren en vreemde kooplieden in de gelegenheid te stellen op hun schepen zelve hun voorraden ten verkoop te kunnen aanbieden.

Oud-Amsterdam.

In het open haven- en visschersvlek Aemstelredamme, dat gelegen aan de uitmonding van het riviertje de Amstel in het open IJ, zich in het begin der XIII^de^ eeuw onder bescherming van het bijgelegen kasteel van de Heeren van Amstel ontwikkelde, diende die monding tot haven of ligplaats der schepen en tot markt- en stapelplaats tevens. Nadat de Amstel echter in het jaar 1240 ten deele was afgedamd, met een sluis gesloten en overbrugd, diende in hoofdzaak het vóóreinde, het Damrak tot haven en zochten allengs de grootere schepen nu eene ligplaats langs het IJ, met dat gevolg, dat deze Stad, — zij had ten jare 1300 stadsrecht verkregen, — zich niet meer als vroeger hoofdzakelijk in lengterichting langs den Amstel, maar thans in breedterichting langs het IJ ging uitbreiden. (Zie afb. N°. 41, haar Historische plattegrond).

Bij herhaling in oorlogstijden 's nachts door zeeroovers op die open ligplaats verontrust, „waren de beraders van der poirten van Aemstelredamme ten jare 1369 er op bedacht de aldaer liggende schepen te veylighen en de geheele IJkant der stad met palinghen te omgorden, de oirgaten of doorlaten 's avonds met waterboemen sluitend," aldus de daar binnen gelegen schepen de noodige veiligheid verzekerend; afb. N°. 118 toont dit paalwerk.

Bij de ommuring der stad in het jaar 1482 werd deze IJhaven nu mede in verdedigbaren toestand gebracht, en daartoe bij den

Afb. N⁰. 118. Amsterdam, gezien van de IJzijde, zijnde een

deelte van het groote aanzicht door P. Bast ± A°. 1600 gemaakt.

grooten midden-doorgang, binnen het dubbel paalwerk, een groot met geschut beplant steenen ronddeel gelegd, door een steiger in verbinding staande met den verdedigingstoren op den westelijken hoek van het singel bij het IJ, terwijl drie andere torens: de Montalbaanstoren, de Schreijerstoren en de Heilige Kruistoren (later tot Haringpakkerstoren verdoopt) voor de verdere verdediging van de Haven en van den IJkant hadden te zorgen; overigens was de stad aan die zijde zonder ommuring en geheel open.

Afb. N°. 119. De Paerrel een Oostindis Vaerder, naar een ets van R. Zeeman.

Met de toename van den handel en van het scheepvaartverkeer werd nu van dat IJ een steeds grooter en breeder gedeelte voor nieuwe en meerdere havenruimte ingenomen en ingedeeld en met steigers of kaden en met pak- en woonhuizen ten deele omzet, zoodat nu het enkele havenoppervlak van Amsterdam voor zich, het zes- à zevenvoud beslaat van het oppervlak, dat die stad met haven en al ten jare 1536 besloeg, toen Cornelis Anthoniszoon haar plattegrond (zie afb. N°. 21) in vogelvlucht schilderde. En welke zakelijke beteekenis en groote waarde haar ruime vrije havens voor haar bloei hebben gehad, getuigt haar buitengewone welvaart in en haar grootschen uitleg van de XVII^de^ eeuw.

Oud-Gouda.

In Gouda, dat zich ter plaatse waar de Gouwe in den IJsel loopt, onder bescherming van het aldaar gelegen kasteel van eene kleine visschersplaats langzamerhand langs de beide oevers dier Gouwe tot eene bedrijfs- en handelsplaats had ontwikkeld, die in 1272 stads-

recht kreeg, diende die rivier tot binnenhaven tevens. Nadat daarin echter ongeveer in het midden der stad eene sluis was gelegd, werd nu ter wille der steeds grooter wordende en in aantal toenemende schepen, die er doorvoeren of kwamen overwinteren, het zuidwestelijk gedeelte der stadsgracht tot eene buitenhaven verbreed en door sluizen met de Gouwe en den IJsel beide in verbinding gebracht, zie het plan in vogelvlucht dier stad van A°. 1585, afb. N°. 103, ontleend aan Braun's Steden-atlas.

Oud-Groningen.

De stad Groningen, welke reeds in of vóór de XII^de eeuw het westelijk gedeelte van haar Brink (zie haar historisch plan afb. N°. 40) had vergraven tot eene binnenhaven door hare omgrachting met de rivier de Aa in verbinding staande, zond in de XIII^de eeuw haar handelsschepen reeds naar Engeland en naar de Oostzee, welke schepen daartoe door de Aa, en nadat deze zich met de Hunze had vereend, door het Reiddiep bij de Lauwers in zee zeilden. Gelijktijdig echter met haar nieuwen aanleg en haar uitleg ná den grooten brand in 1227, werd echter die haven naar buiten, naar hare westgracht verlegd en de vroegere binnenhaven gedempt en weder marktplein, de vischmarkt, zoodat van nu af hare schepen door geen waterpoorten meer gehinderd van uit het Reiddiep direct die haven konden binnenzeilen. Door de aanslibbing van de Lauwers en van het Reiddiep en bij de toename van de afmeting der schepen, verloor Groningen echter haar vroegere beteekenis als haven- en handelsstad, en was zij van nu af er op bedacht om in allen deele het zakelijk centrum, de markt- en stapelplaats te worden van het Gewest dat haar naam droeg.

Oud-Dordrecht.

Ook Dordrecht's eerste of oudste Haven, was eene binnenhaven in de Merwede uitkomende, welke sedert hare verlenging, omstreeks A°. 1280, door de Voorstraat tot in de Oude Maas, de geheele stad doorliep. Eerst in het jaar 1410 werd in de aanslibbingen der Maas eene 60 M. breede nieuwe of buitenhaven gegraven, die in 1609 werd verlengd met de Wolwevershaven en later met het Maartensgat, eene buitenhaven, door bebouwing en ombouwing met pak- en woonhuizen allengs echter in eene binnenhaven veranderd.

Na den uitleg der stad en de slooping der ommuring werd de oude vestinggracht langs de rivierzijde geheel en al tot haven verbreed

Afb. N°. 120. Gezicht op Middelburg in de XVII^de eeuw.

en vergraven en door drie overbruggingen gesplitst in verschillende gedeelten, in de Riedijksche-, de Sint Joris-, de Vrieze-, de Spui- en de Kalkhaven. Door haar privilegie van het Stapelrecht, dat tal van schepen verplichtte aan te leggen en hun waren bij haar ter markt te brengen, eene der bevoorrechtste en eerste steden van Holland geworden, verviel met dat stapelrecht en met de toename van den handel in Rotterdam allengs ook haar bloei, zoodat zij sedert dan ook geen meerdere of ruimere havens noodig had.

Afb. N°. 121. Middelburg in haar blo

Oud-Middelburg.

Middelburg dat, zoo men zegt, reeds ten jare 1100 haar buitengracht tot haven inrichtte voor de zeeschepen die bij Arnemuiden ter reede kwamen, vroeg en verkreeg, toen die weg naar zee langzamerhand verzandde, van Karel V octrooi zich eene nieuwe haven te graven, welke op Sinte Bertelmeusdach van het jaar 1532 werd openghedaen en in 't Kanaal van Welzinge uitmonde [1]), en

[1]) Op de Noord-Dampoort stond volgend opschrift:

„XV^{C}XXXII in Apriel den achtsten dach
dat men de nieu haven beghinnen sach.
Op Sinte Bertelmeusdach, XXXV daer aen,
wiert de voorz. havene open ghedaen."

blijkens het plan der stad van A°. 1599 van P. Bast, afb. N°. 9, deels als binnen-, deels als buitenhaven was ingericht, doch zóó spoedig verlandde, dat reeds op 20 Mei 1540 een octrooi volgde tot ampliatie dier Nieuwe Haven.

...eitijd, in de tweede helft der XVII^{de} eeuw.

Ofschoon in 1550 buiten de stad het toen vier hectaren groote Molenwater werd aangelegd, ten einde de haven met den daarin aanwezigen watervoorraad te kunnen uitschuren en op diepte te houden, was de stad toch reeds in 1610 verplicht den Staten van Zeeland vergunning te vragen eene andere haven te mogen graven uitloopend in de Wester-Schelde. Veere en Vlissingen verzetten zich echter tegen de uitvoering, zoodat het werk bleef steken, en men voortdurend groote sommen aan de oude haven moest besteden.

De tweede helft der XVII^{de} eeuw was de groote bloeitijd dezer stad, zie de afb. N°s. 120 en 121 uit dien tijd. In de jaren 1814—'17 eindelijk werd onder medewerking van Koning Willem I, van rijkswege, eene nieuwe haven gegraven, en daarvoor een renteloos voorschot van *f* 1.000.000 beschikbaar gesteld, doch ook deze haven ter lengte van bijna een uur gaans en met haar dijken een 96½ hectare oppervlak beslaand, voldeed niet aan de verwachting, waarom nadien het groote kanaal naar Vlissingen is gegraven.

Duidelijker dan bij menig andere stad, blijkt hieruit, welk een getob, welke zorgen en voortdurende kosten er dikwijls verbonden waren aan

Den Dubbelen Arent een Westindis Vaerder,

Naar een ets van R. Zeeman.

Afb. N°. 122.

het bezit van een, bij de steeds toenemende eischen, bruikbare haven, en trots die zorgen en uitgaven zag men toch dikwerf, gelijk hier, de handel zich allengs verplaatsen en de dagen van welvaart overgaan in dagen van stilstand, van achteruitgang en verval eindelijk.

Met de toename der scheepvaart, doch vooral naarmate de schepen grooter werden en meer diepgang kregen, werd het bezit eener goede haven moeilijker en kostbaarder, werden de meeste binnenhavens voor de buitenvaart bezwarend en was men er op uit, om waar mogelijk, door ruime, open buitenhavens handel en scheepvaart te gerieven.

Oud-Vlissingen.

In Vlissingen, vroeger eene zeestad genoemd, lagen de schepen aanvankelijk op de reede langs enkel paal- of steigerwerken daartoe in den oever der Wester-Schelde geslagen. In 1315 echter door Graaf Willem III met schoone Stadtsprivilegiën vereerd, werd nu met medewerking en steun van dien graaf tevens eene groote binnenhaven aangelegd, de stad over hare volle lengte doorloopend en in tweeën deelend, zijnde de oude of Coopmans-haven, ter plaatse der markt door eene dubbele ophaalbrug onderbroken.

Door middel van een grooten bij vloed gevulden plas, het z.g.n. Molenwater, werd bij eb die haven gespuid, ten einde haar op diepte te houden, evenals zulks ook in Middelburg, Veere en Zierikzee plaats vond. Reeds in het laatst der XIV^de^ eeuw werd een gedeelte buitengracht bezijden de Oostpoort tot eene open havenkom verbreed, eene haven omstreeks 1550 bij den uitleg der stad verlengd met de Pottershaven.

Bij den aanleg der nieuwe vestingwerken, in de eerste helft der XVII^de^ eeuw, werd de vroegere vest over de volle lengte van af het Oranjebolwerk in het oosten tot aan het Barleausbolwerk in het westen der stad, tot Dok- of Marinehaven ingericht en verbreed, welke haven

Afb. N^0^. 123. De Havenstad Vlissingen in de tweede helft der XVII^de^ eeuw.

door ophaalbruggen in drieën verdeeld, sedert met huizen is ombouwd. Het havenoppervlak dezer stad besloeg alstoen het $^2/_5$ gedeelte van haar totaaloppervlak. Bij het tractaat van Fontainebleau van 11 November 1807 aan Frankrijk afgestaan, werden in de jaren 1811—'12 door dat Rijk belangrijke verdedigingswerken om de stad uitgevoerd en thans is haar haven, van waar de Maatschappij Zeeland hare groote booten naar Engeland laat afvaren, eene onzer beste havens, welke, o. m. het groote voordeel heeft bij langdurige en strenge vorst steeds open te blijven.

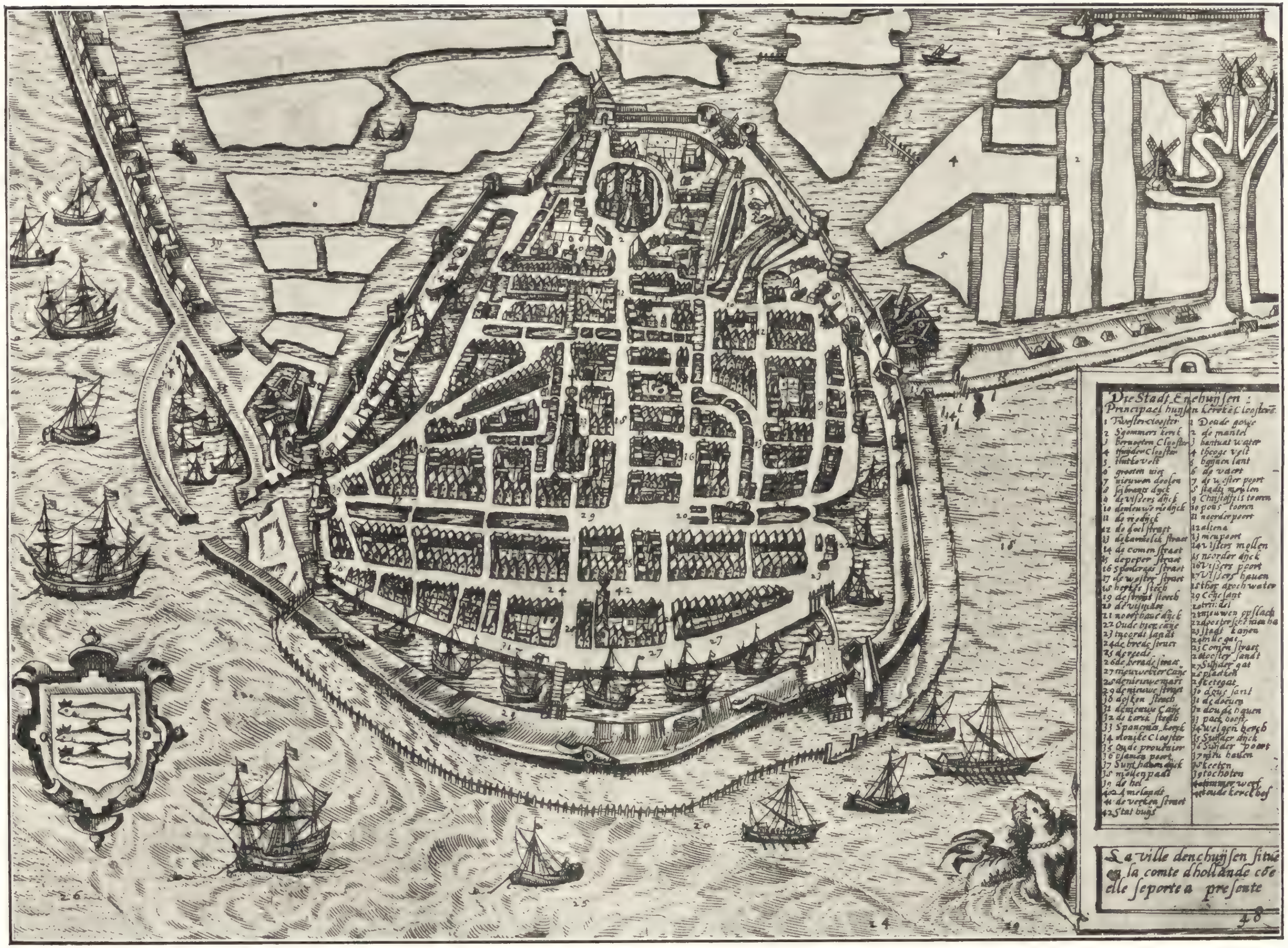
Oud-Enkhuizen.

Enkhuizen, oorspronkelijk een onbekend visschersplaatsje aan de rivier de IJsel, kreeg door de groote zeevloeden welke in en na 1287 van lieverlede de Zuiderzee deden ontstaan, eene zóó gunstige ligging als zeeplaats, dat zij zich allengs wist te ontwikkelen tot eene stad, zich in 1354 het recht verzekerend de kaag te mogen bedijken en den uiterdijk te beschutten en tevens het stadsrecht van Medemblik kreeg.

In 1361 maakte zij binnen den hoogen dijk achter de Breedestraat haar eerste haven, die in lengterichting haar geheel doorloopend en met huizen ombouwd, haar groote binnenhaven werd. Door Albrecht van Beijeren, tijdens zijn oorlog met de West-Friezen in 1396—1402, als oorlogshaven benut, van waar hij soms met een 800—1000 schepen naar Stavoren overstak, breidde zij zich destijds belangrijk uit, tot bescherming van haar haven alstoen een zwaren verdedigingstoren, haar Engelschen Toren, den z.g.n. Drommedaris bouwend.

In 1410 werd langs hare zuidzijde eene breede nieuwe haven aangelegd, voorzien van een paar verdedigingstorens aan haar mond, de Denen- en Willigenburch; door de ontwikkeling der haringvangst in de eerste helft dier eeuw steeds in bloei en beteekenis toenemend, werd zij onder de Water- of Hollandsche Zuiderzeesteden reeds spoedig de belangrijkste, de grootste, en verplicht ter meerdere welvaart bij voortduring haar havens te vergrooten.

Blijkens haar plattegrond van Jac. van Deventer van omstreeks 1550, bezat zij toen, behalve de beide bovengenoemde havens nog een groote in zee aangelegde buitenhaven en eene eeuw later, was zij blijkens haar plattegrond voorkomende in Bleau's steden-atlas, reeds in het bezit van een negental groote havens, met de bijbehoorende kaden bijna de helft van het stadsoppervlak beslaande.

Afb. N°. 124. Enkhuizen, omstreeks A°. 1580, naar den plattegrond in Guicciardini's Beschrijving der Nederlanden.

Na Amsterdam was zij toen de voornaamste havenplaats, doch zij was dit niet zonder moeite en veel strijd geworden, want de zee, die haar boven tal van steden bevoorrechtte, was haar ook menigmaal een bron van leed, vooral in het jaar 1514, toen zij „op St. Jeroensdagh de sluisen mitsgaders omtrent tachtigh huizen met twee hondert roeden bolwerks en een groot deel van de vesten wegsloeg" en niet minder bij den hoogen stormvloed van 14 November 1775, toen zij de geheele stad met ondergang bedreigde en slechts een plotseling intredende val van het springtij haar redde.

Met den achteruitgang der haringvisscherij, waarvoor zij in haar besten tijd jaarlijks een 400—500 eigen buizen in zee bracht en twee havens had gegraven en ingericht, verviel haar bloei; in 1736 had zij nog slechts 16 buizen; ook haar koopvaardijvaart verminderde en in den Franschen tijd ging deze met haar vloot geheel en al teniet, zoodat zij in de jaren 1750—1830 niet minder dan 1600 van haar huizen zag afbreken, en de plaats waar deze stonden zag veranderen eerst in tuinen, doch allengs in weiland. Geheele straten verdwenen er, en Enkhuizen, eertijds, dank zij hare havens, eene der welvarendste, drukste, eigenaardigste en grootste zeesteden van Holland, werd nu een stil en verlaten ietwat landbouwdrijvend visschersstadje, de belangrijkste onzer Villes-Mortes, in de laatste 20 jaren echter, door het spoorverkeer over Stavoren en door den bloei harer omgeving, weder iets opkomende, weder herlevende, haar ledig langzamerhand weder iets aanbouwende.

Oud-Hoorn.

Hoorn is zoo het schijnt ontstaan ter plaatse waar in het met riet begroeide vóórland, buitendijks in den noordwestelijken binnenhoek der Zuiderzee bij eene uitwateringssluis een diepe kil was geschuurd, „die seer veylig bleek voor de schepen die daer quamen havenen." Bij die kil werden volgens Velius [1]) ten jare 1316, drie huysen, die tot herberge voor de schepelingen konden dienen, gebouwd en wijl daer waer de neeringe is, ook de menschen komen, zoo werden daar al spoedig meerdere huizen bijgezet, zoo zelfs, dat binnen zes of zeven jaren tijds zich reeds een gehuchtje had gevormd, dat zich een eigen, zij het dan ook bescheiden houten kerkje kon bouwen en steeds aangroeiend op den zondag na onser Liever Vrouwe Bootschap van het jaar 1356 van Graaf Willem stadsrecht wist te verkrijgen.

---

[1]) Zie T. Velius: „Chronyk van Hoorn".

Afb. N°. 125. Aanzicht der stad Hoorn in de XVIIde eeuw.

„Overmidts de goede ghelegentheyd van de haven seer profijt voor de schepen, ghenietende groote profijten van den handel ende toevoer die daer seer bequaem viel", nam de jonge stad snel toe in ontwikkeling en had in 1381 reeds een eigen schippersgilde. Haar spoedige opkomst dankte zij echter behalve aan hare gunstige ligging aan de vlucht welke de haringvangst nam.

Nadat „ontrent desen tijd (A° 1414) eerst gevonden werd het souten van den Pekelharing en die in tonnen opteslaen, deur eenen Willem Beukelszoon van Biervliet werd alhier in het Jaer 1416 eerst gevonden het brayen van het groote Haring Net, soo dat dit selve jaer noch de eerste Buyssen van Hoorn in zee voeren om den Haring te vangen, daer men te vooren niet daer toe dan kleyne scheepkens gebruykte, die men slabberts noemde en den Haring niet en bezigde dan versch of in den rook gedroogt".

De kil, Hoorn's opkomst of oude buiten-haven, veranderde omstreeks 1420 door bedijking en ombouw langzamerhand in eene binnenhaven en eene nieuwe, breedere en diepere buitenhaven werd nu in zee aangelegd, doch dikwijls met de volheyd der schepen verlegen synde, besloot men in 1576 beoosten de stad nieuwe havens te graven en zoo ontstond de groote bijna vierkante Korper-Kuyl en de daarbij aansluitende Vuleers- of Slapershaven (zie achterstaand plan der stad van 1650, afb. N°. 126).

Omstreeks het jaar 1600 werden de Roffelhaven en de oude Nieuwe Haven gegraven en in 1608 van wege de groote aanmaak van veel nieuwere schepen besloten, aan den zeekant achter een daartoe aan te leggen wierdijk nog een Nieuwe Haven aan te leggen, na wier voltooiing de stad nu bijna geheel met havens was omsloten, te zamen bijna haar drievoud van haar oppervlak beslaande, havens, door binnengrachten bijna alle met elkaar in verband staande.

Met de afname der haringvangst en vooral door de oorlogen met Frankrijk en Engeland in het laatst der XVII^de^ eeuw, kwam haar bloei tot stilstand en tijdens het Fransche bestuur begon haar snelle achteruitgang, zoodat er toen binnen één jaar tijds, in 1811, niet minder dan 200 huizen werden gesloopt om niet herbouwd te worden. Het midden der XVII^de^ eeuw was haar bloeitijd, toen lagen er in haar havens jaarlijksch veelal een 200 tot 300 of zelfs meer schepen te overwinteren, doch de handel verplaatste en wijzigde zich, kreeg andere behoeften, en concentreerde zich allengs in enkele weinige centra en daarmede was haar voornaamste bestaansbron vervallen, en „van eene rijke zeestad bewoont met treffelijcke Cooplieden, treffelijken handel drijvende soo ten Oosten als ten Westen," is zij veranderd in eene stille provinciestad, die nauwelijks meer de schaduw is van haar verleden.

Oud-Rotterdam.

Rotterdam, aanvankelijk slechts een visschersgehuchtje aan de aanslibbingen van het riviertje de Rotte in de Maas, ontwikkelde zich, na de bedijking der Maas en de afdamming der Rotte, spoedig tot een dorpje met den mond dier rivier tot haven, beschermd door het aan die rivier gelegen kasteel Wena, en door het op de zandplaten der Maas gelegen kasteel Bulgersteijn.

In 1442 eerst wist dit dorpje stadsrecht te verkrijgen alsmede vergunning eene vaart te mogen graven, langs Overschie naar Delft, eene vaart, die echter eerst in 1380 beteekenis kreeg, toen de dam met den overtoom bij Overschie daaruit verdween en het eene open vaart werd.

De stad van nu af betrokken in het binnenlandsch scheepsverkeer, zag zich dra verplicht tusschen de slibbanken in de Maas eene buitenhaven te graven, haar latere Oude Haven, groot 2 hectaren. Op 9 April 1572 door de Spanjaarden onder van Bossu overrompeld en bezet, werden hare beide kasteelen, waarop de beangste bewoners waren gevlucht, genomen, gesloopt en de daarop zijnden vermoord; na het

Afb. N°. 127. De Havenstad Rotterdam, in de tweede helft der XVIIde eeuw, door R. de Hooghe.

vertrek dier Spanjaarden wist de stad zich echter spoedig te herstellen, en in tegenstelling met Amsterdam, dat ter wille van haar handel zoo lang mogelijk de Spaansche zijde hield, de partij der Geuzen

houdende, werd zij nu dezer voornaamste havenplaats, alwaar „de Coopvaerders uyt Oosten en Westen arriveerden, soo dat de stadt in allen hoecken voltimmert werdt met seer groote huysen, tot gherief van den Coopman, om hare waren te mogen opleggen."

Na den val van Antwerpen en den teruggang van Brugge kwamen vele rijke kooplieden van dáár, zich nu hier vestigen, met dat gevolg, dat zij dra werd „de Coopstadt van Zuidthollant," die zelfs haar oude vesten moest afbreken, om de noodige havens te kunnen maken, ten einde „het groot ghetal Hulcken, Raseplen, Haringen Boots-Buyssen daar thuys behoorende te kunnen bergen" en zoo ontstond nu de Blaak, lang 135 M. groot 0.75 hectare en de Nieuwe haven lang 500 M., groot ± 2 hectare.

In 1599 werd vervolgens het Haringvliet gegraven, lang 400 M., groot 2.4 hect. (zie het historisch plan der stad, afb. N°. 128), daarna de Leuve, zijnde een kleine kreek in de rivieraanslibbing, verbreed en verdiept tot een haven lang 860 M., groot 5.65 hectare en het Boeren- en Buyssengat gegraven, te zamen lang 1150 M., groot 4.5 hectare en vóór het jaar 1623 mede nog de Wijnhaven, lang 600 M., groot 2.7 hectare, alsook de Scheepmakershaven, lang 790 M., groot 3.5 hectare, want de stad was nu tevens een centrum geworden van scheepsreederijen en scheepsmakerijen.

De acht havens bovengenoemd, besloegen in 1626, behalve de Rotte, reeds een totaal oppervlak van ruim 24 hectaren, alle omzet met ruime kaden en opslagplaatsen, terwijl langs de rivier de Maas in 1609 een breede beboomde kade, de Boompjeskade, lang 960 M., was aangelegd. De Binnen- of Steyghersgracht verbond al die havens onderling, bij hare kruising met de Rotte over eene lengte van 80 M. overwelfd, een verwulft, onder toezicht van Erasmus wiens houten standbeeld aldaar in het jaar 1540 was opgericht, tot marktplein dienend.

De stad had zich zoodoende, zooals uit haar plattegrond duidelijk blijkt, in 45 jaar tijds, van af 1582 tot 1623, in oppervlak verdubbeld.

In de jaren 1623 tot 1850 bleef haar haventoestand bijna onveranderd, alleen werden de Zalmhaven, lang 300 M., groot 3.6 hectare en de beide Veerhavens daaraan nog toegevoegd; haar grootste bloei toch was langzamerhand tot stilstand gekomen en met den teruggang van den handel in de XVIII^de eeuw, volgde ook voor haar een tijd van teruggang, tot met de ontwikkeling van de stoomvaart en van het spoorwegverkeer zich in de tweede helft der XIX^de eeuw,

Afb N°. 126. De Havenstad Hoorn, ten jare

1650. Plattegrond uit J. Bleau's Steden-Atlas.

dank zij het vooruitziende bestuur en de begaafde technische krachten, waarover zij toen beschikte, zich eene nieuwe, veel grootere bloeiperiode voor haar als havenstad zou openen.

De stoomvaart eischte in de eerste plaats meerderen diepgang dan de Maasmond in het Kanaal van Voorne aanbood, vandaar dat bij dezelfde wet van 1863 welke Amsterdam begiftigde met het Noordzeekanaal, werd besloten Rotterdam een Nieuwen Waterweg naar zee te geven, welke bij gemiddelde volzee een diepgang zou bezitten van 7 M.

Die Waterweg kwam echter in de jaren 1863—'77 niet verder dan tot 5.8 M. diepgang; eerst nadat het werk in 1880 gestaakt, in 1881 overeenkomstig de voorstellen eener daartoe benoemde Commissie van deskundigen was voortgezet, werd in 1887 de vereischte diepgang van 7 M. bereikt en sedert behouden; aan dien Waterweg, is alles inbegrepen, niet minder dan een 50 millioen gulden besteed.

Inmiddels was eene verbinding van het Spoorwegnet met haar havens tot stand gekomen, hadden de Rijnschepen eene lengte bereikt van 100 M. bij 12 M. breedte en kregen de stoomschepen steeds grootere afmetingen, zoodat o. m. nu het stoomschip Nieuw-Amsterdam, bij 183 M. lengte en 21 M. breedte, een laadvermogen heeft van 17.300 ton.

Met bijna koortsachtige haast was de stad dan ook voortdurend bezig om haar havens en kaden uit te breiden en zich te vergrooten, geheele naburige gemeenten: Charlois, Delftshaven, Katendrecht en Kralingen, daarbij geheel of ten deele in zich opnemende.

Achtereenvolgens zien wij haar nu graven en in gebruik nemen de Spoorweghaven, lang 1100 M., groot 12.6 hect.; de Entrepothaven lang 200 M., groot 1.2 hect.; de Binnenhaven lang 1000 M., groot 8 hect.; de Parkhaven, lang 480 M., groot 5.4 hect.; de Sint-Jacobshaven lang 350 M., groot 3.5 hect.; de Schiehaven lang 610 M. groot 6.6 hect.; de Schiemond en de Middenkom te zamen lang 740 M., groot 3.5 hect.; de Voor- en Achterhaven en de Buizenwaal, zijnde de drie havens van Delfshaven, te zamen groot 3.5 hect.; de Nassauhaven, lang 600 M., groot 4.2 hect.; de Rijnhaven, bestemd voor de groote scheepvaart, groot 30 hect.; de beide Katendrechtsche havens, te zamen groot 5 hect; de Dokhaven lang 320 M., groot 4.8 hect.; de Sint-Joris-, de Petroleum- en de Kortenoordsche haven, te zamen groot 4.25 hect.; de Maashaven volgde in 1905 ter grootte van 58 hect. en de Schiehaven in 1908, groot 6.6 hect.

Al deze havens te zamen beslaan, behalve de rivier en de Koningshaven, een oppervlak van ruim 180 hectare, met een

Afb. N°. 129. Spiegel van het schip de Rotterdam, van de admiraliteit van Rotterdam.

40.000 strekkende M. kaden en opslagplaatsen, en hebben de stad een 60—70 millioen gulden gekost.

Daarmede nog niet tevreden en voor de naaste toekomst nog meerdere ruimte tot scheeps-berging en voor laden en lossen noodig achtend, werd bij Gemeenteraadsbesluit van 7 Juni 1907 besloten tot het maken eener nieuwe haven, de Waalhaven, ter grootte van 300

hectare, zoodat is deze voltooid, Rotterdam dan in 't geheel een 480 hectare haven-oppervlak bezit.

Het aantal zeeschepen, dat hare havens aandeed, bedroeg in 1906 8570 met ruim 25 millioen M^3 ladingsruimte en het aantal binnenschepen dat jaar ± 140.000 met 22.5 millioen M^3 laadvermogen [1]); is de Waalhaven gereed, dan is er echter plaats voor eene twee- of drievoudige hoeveelheid.

Ik heb met opzet de buitengewone haven-ontwikkeling dezer stad wat uitvoeriger en in cijfers behandeld, om te duidelijker te doen uitkomen wat een Havenstad in het wereldverkeer nu beteekent, welke enorme, goed gelegene wateroppervlakten, berekend voor schepen van grooten diepgang en buitengewone lengte daarvoor nu beschikbaar moeten zijn, alle door kaden omzet, per spoor en per wagen bereikbaar, alle voorzien van doelmatige, snel werkende hijsch-, laad- en losinrichtingen, en alles bij avond en nacht zóó belicht, dat de arbeid ongehinderd desvereischt steeds kan doorgaan.

Inderdaad alle omstandigheden, zoowel wat de ligging ten opzichte der zee, als de ligging aan eene groote steeds open rivier betreft,

Afb. N⁰. 130. De Havenstad Vlaardingen. Anno 1665.

alle factoren, zoowel terreins- als financieele, alle krachten, zoowel technische- als overheidskrachten, zij alle moeten ten volle aanwezig zijn en samenwerken, om, daarbij krachtig gesteund door Gewest en Staat, eene stad in staat te stellen in het bezit van een haventoestand te kunnen komen en te blijven, als de wereldhandel nu vraagt.

Welke waarde de concentratie van een deel van die wereldhandel voor Rotterdam heeft, blijkt o. m. uit hare enorme toename in bevolking, zijnde gedurende de laatste tien jaren gemiddeld 20,000 inwoners per jaar, doch blijkt nog meer uit haar kunnen en durven, waarbij

[1]) Cijfers ontleend aan „de Haven van Rotterdam", door H. A. van IJsselsteijn.

Afb. N°. 131. De havenplaats Delftshaven in het midden der XVII^de^ eeuw.

te gelijker tijd haar financieele draagkracht niet uit het oog werd verloren.

Welke waarde Rotterdam als wereldhaven bovendien heeft voor de economische ontwikkeling van ons land, dit vraagstuk laat ik gaarne ter beantwoording aan meer bevoegden over.

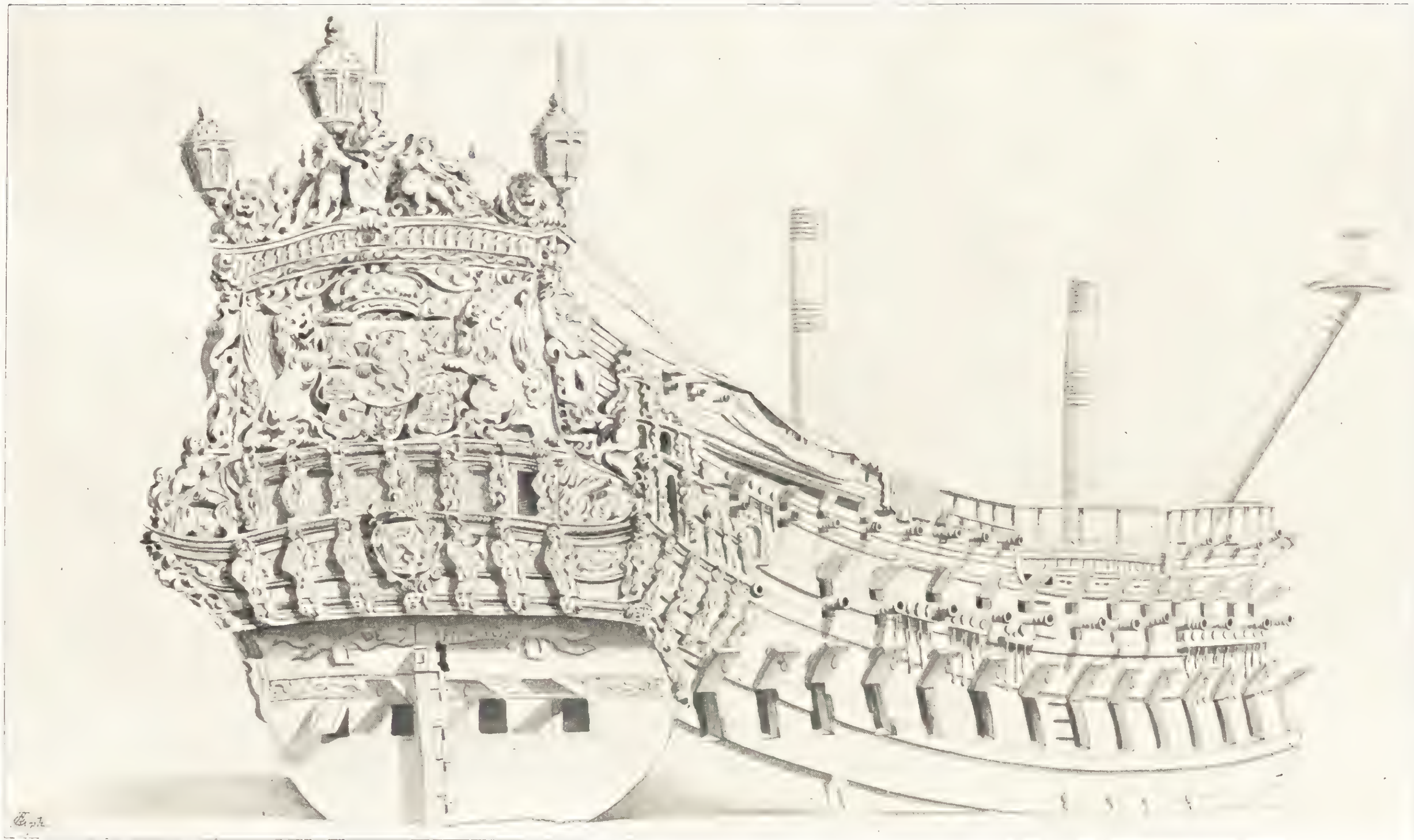
* *
*

Werd voorheen het bezit van een Colck, groot 70 bij 110 M., voor eene stad als Arnhem of Nijmegen, in het midden der XVII^{de} eeuw, een alleszins voldoende haven geacht, thans kan zoo'n Colck niet eens meer één enkel schip als de Nieuw-Amsterdam bergen, daar de Rijn en de Waal voor zulke stoomreuzen geen voldoenden diepgang bezitten, komt gelukkig geen tweede Nederlandsche stad in de verzoeking op dit terrein concurrente te worden.

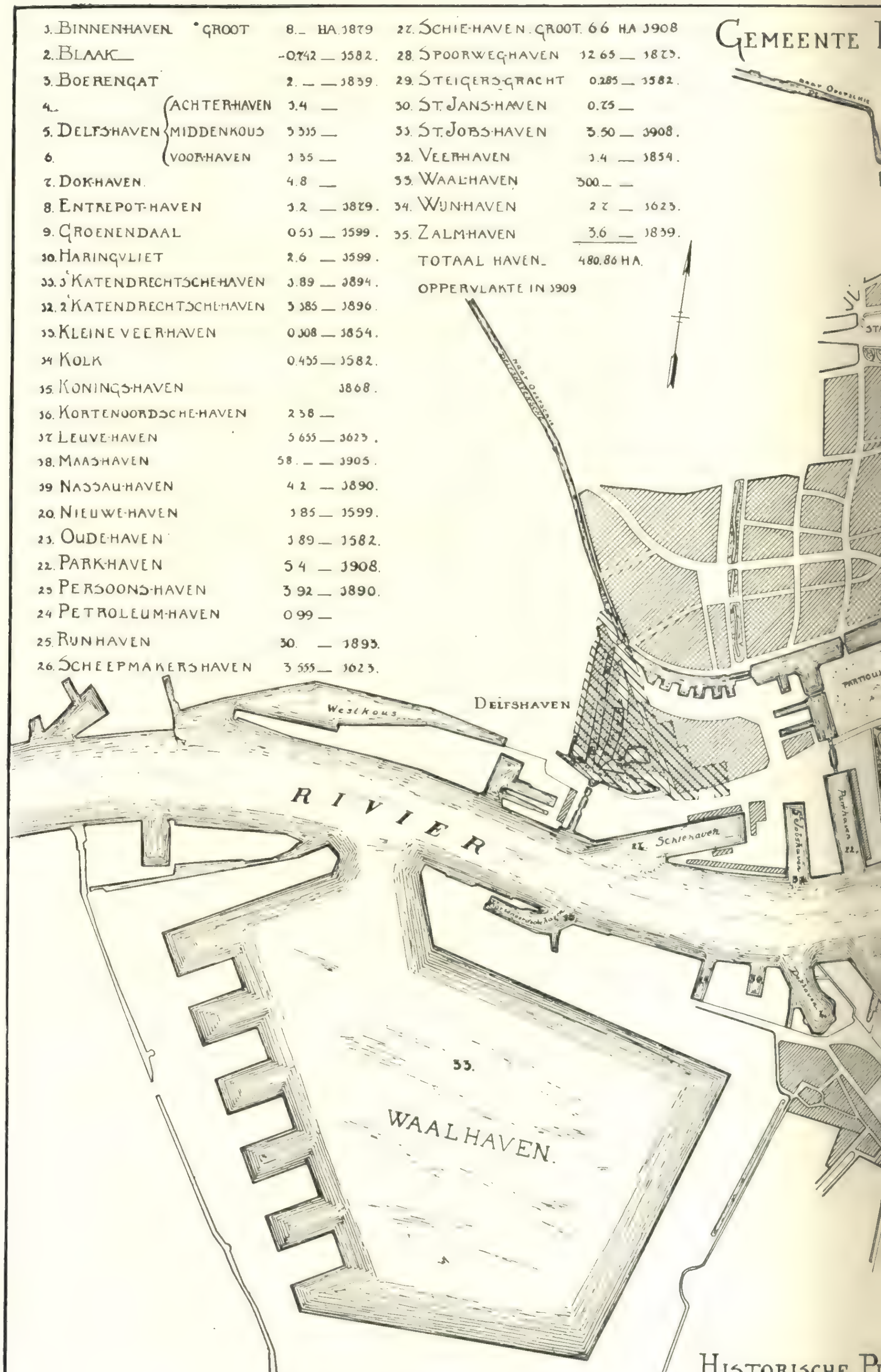
Alvorens het haventerrein voor goed te verlaten, zijn er twee plaatsen, die nog in het bijzonder eenige vermelding verdienen: Delftshaven en Blokzijl, welke beiden uitsluitend aan het graven eener haven haar ontstaan en opkomst danken.

Delftshaven.

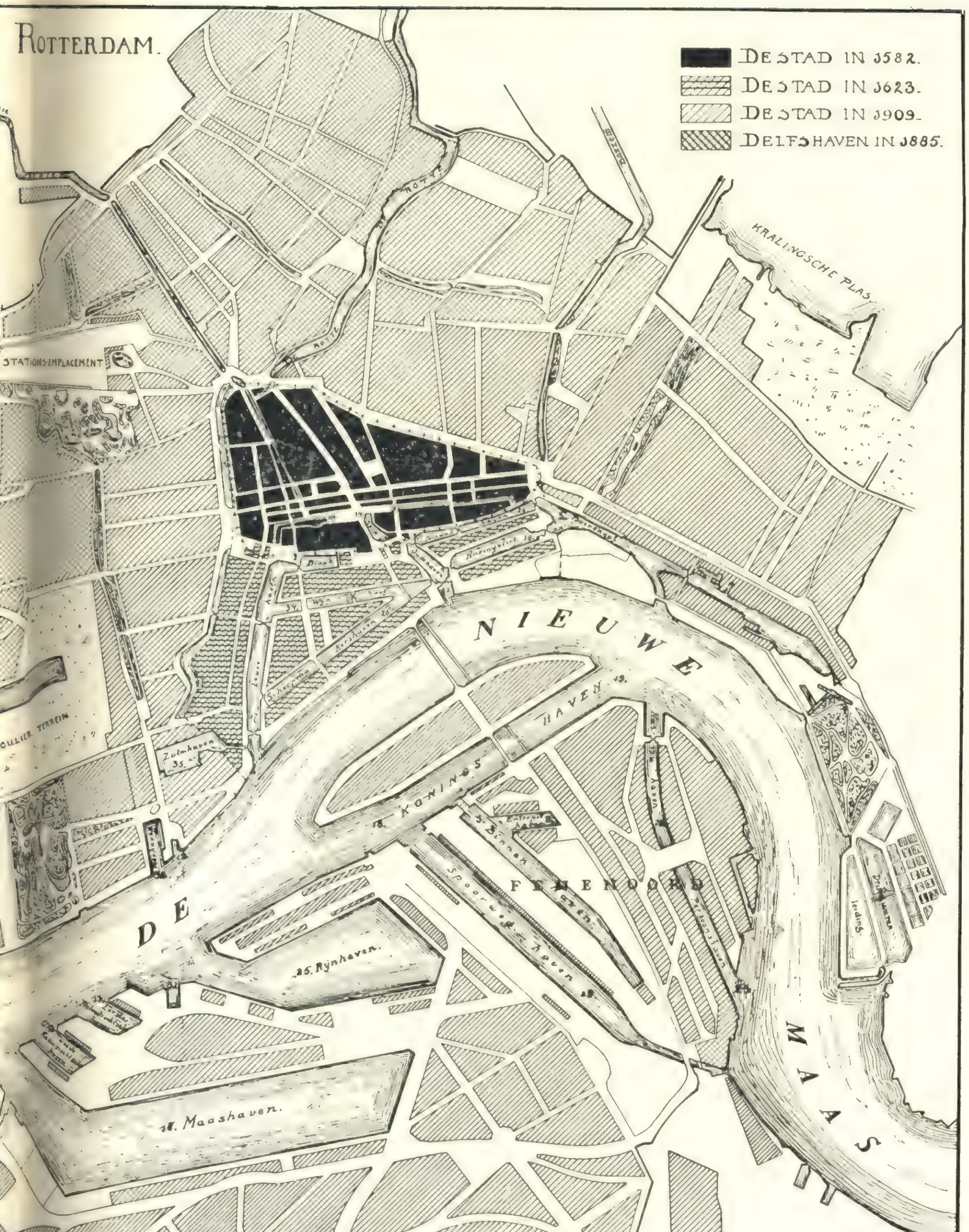
Den 8sten September van het jaar 1389 verkreeg de stad Delft, op haar verzoek, van den Graaf vergunning zich een vaart en eene haven te mogen graven tusschen Overschie en de Maas, ten einde beter en sneller haar koopwaren te kunnen vervoeren, eene vaart te gelijker tijd van bijzondere voorrechten

Afb. N°. 132. De spiegel van het schip „De Zeven Provinciën", naar een copie der origineele teekening van W. van de Velde.

Afb. N°. 128. De Havensta

ad Rotterdam. Anno 1909.

koste ontwikkelde zich nu Rotterdam, dat allengs de beteekenis kreeg, welke aanvankelijk voor Delft weggelegd was.

En Delftshaven?

Het bleef wat het was, het stiefkind van Delft, in haar groei belemmerd, trots haar gunstige ligging en haar doelmatige havens, tot zij in 1866 met heur havens bij Rotterdam werd ingelijfd (zie afb. N°. 128) en ophield als zelfstandige gemeente, als stad te bestaan, hetgeen zij trouwens eerst bij kon. besl. van 31 Juli 1825 geworden was.

Hadden die van Delft in 1536 een breederen en dieperen kijk gehad in de toekomst, en wat meer gedurfd ook, de geschiedenis van Delft en Rotterdam ware hoogst waarschijnlijk eene andere geworden.

De havenstad Blokzijl.

Daar de Steenwijker Aa de eenigste hoogst bekrompen weg Zuiderzeewaarts was voor een groot gedeelte van Overijsel, werd door het betrokken schoutambt, na daartoe verkregen toestemming, vanaf het gehucht Muggebeet een kanaal gegraven zeewaarts en de Groote Zijl met een schutsluis afgesloten. Vanwege de drukke scheepvaart ontwikkelde zich bij dien zijl reeds spoedig eene kleine buurt van visschers, schippers en enkele neringdoenden, en het waren deze kleine luitjes, welke ± A°. 1500 op aandrang van Joan de Ligne, Graaf van Aremberg en stadhouder van Groningen, Friesland en Overijsel, en door dezen zoowel financieel als technisch gesteund, zich nu een haven maakten, en rond die haven als middelpunt, hunne woningen bouwden en hunne plaats aanlegden.

Deze plaats nam weldra zóó toe in welvaart, dat de Staten van het gewest in 1580 besloten haar te omwallen en te omgrachten en van bastions te voorzien, als toen veranderde haar naam van Grooten Zijl, in dien van den bevestigden Zijl, en eindelijk in dien van Blokzijl.

Binnen een eeuw bezat Blokzijl reeds honderd eigen karveelschepen en ontwikkelde zij zich tot een destijds zeer belangrijke havenplaats, tot een vlek, dat omstreeks 1755 den plattegrondsvorm had op bijgaande afb. N°. 133 voorgesteld.

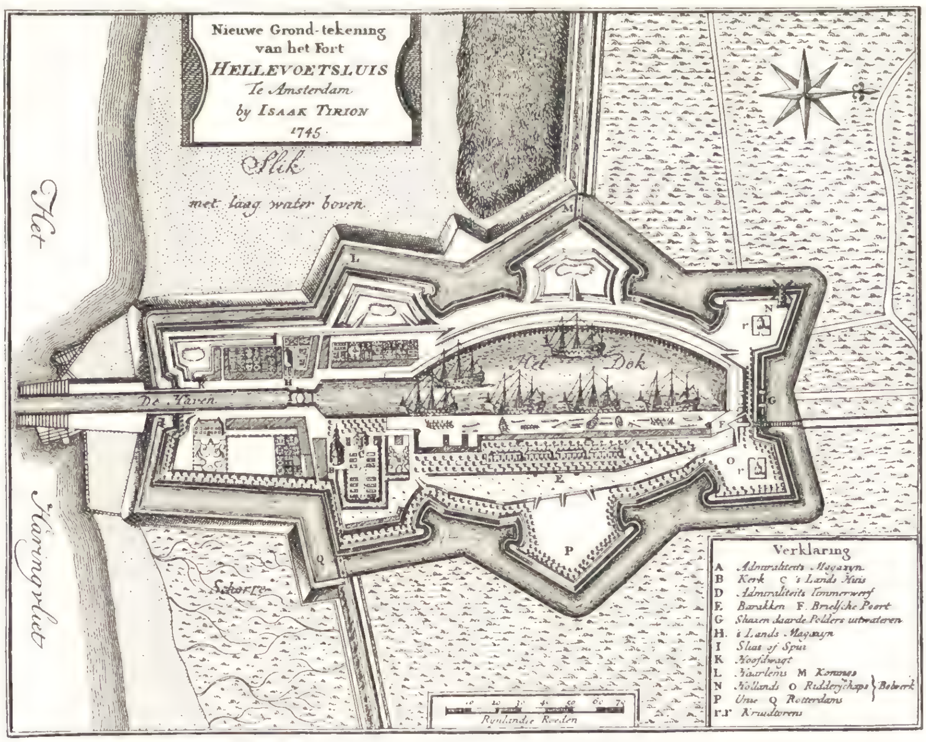
Uit dien plattegrond blijkt op het duidelijkst, hoe zij rond haar haven, die ongeveer een derde van haar totaal oppervlak inneemt en waarop bijna al haar straten uitloopen, is gegroeid en aangelegd en daardoor is geworden en gelukkig gebleven ook, een onzer meest typische, meest karakteristieke havenplaatsjes.

Dokken.

Met hun toename in afmeting en aantal, nam vooral voor de zeeschepen, blootgesteld aan averij als zij waren, de behoefte toe deze naar eisch te kunnen onderzoeken en te kunnen herstellen in daartoe bepaaldelijk ingerichte en afgezonderde havengedeelten, in dokken of dokhavens. Vandaar dat reeds, van af de XVI[de] eeuw, in de havens, bij voorkeur door zeeschepen bezocht of waarin de gewestelijke oorlogsschepen, waaronder er waren als die voorgesteld op bijgaande afb. N°. 132, veeltijds ankerden, zoodanige dokken werden aangebracht.

Het oudste dok, waarvan ik te onzent melding heb gevonden, is dat te Middelburg, in 1526 door Hardinx aangelegd; vóórdien had het onderzoek en herstel der schepen altijd plaats op de scheepstimmerwerven of scheepsmakerijen, die in grooter of kleiner getale dan ook bijna nooit misten in onze zee- en groote riviersteden. Reeds vóór het jaar 1715 bezat Vlissingen ter wille der oorlogsvloot een droogdok, doch eerst met en door de stoompomp kwam dit op meerdere plaatsen in toepassing.

Het groote voordeel van een zoodanig dok is, dat een schip het kan binnenvaren, waarna de schutdeuren worden gesloten, het dok,

Afb. N°. 134. De dokplaats en vesting Hellevoetsluis, met hare ten jare 1696 vernieuwde verdedigingswerken.

nadat het vaartuig eerst behoorlijk omstut is, wordt leeggepompt en het schip, na onderzocht en hersteld te zijn, het daarna met water gevulde dok weder uitvaart.

Een goed beeld van een dok levert de vesting Hellevoetsluis, (zie afb. N°. 134), oudtijds slechts een gehuchtje, ontstaan bij een uitwateringssluis, dat met goedvinden en hulp der Gewestelijke Staten in 1598 zich een hoofd in het Haringvliet en daarna een haven en een grootere sluis maakte. In 1637 werd hier ten behoeve der provincie Zuid-Holland een dok gemaakt, waarbij in 1638 een fort werd aangelegd, waarna op voorstel van Gecommitteerde Raden den 23 Juli 1652 werd besloten Hellevoetsluis, van wege haar dok vooral, tot eene vesting te maken, hetgeen zij tot nu toe gebleven is.

Een entrepot-haven, alwaar de groothandel zijn voor uitvoer bestemde goederen, bij binnenlandsch verbruik echter met invoerrecht bezwaard, onder toezicht vrijelijk kan samenbrengen en opslaan, behoort nu mede tot een der onmisbaarheden van groote handels-, opslag- en havenplaatsen, zooals Amsterdam en Rotterdam, terwijl voorheen ook in geen onzer haven- of scheepssteden ontbraken de noodige lijnbanen, zeilmakerijen, pekziederijen en hetgeen er toen verder ter volledige scheepsuitrusting of voorziening noodig was [1]).

* *
*

De welvaartsfactoren.

Terwijl de zorg voor eene Markt, als marktruimte, zich in hoofdzaak bepaalde tot een goede ligging en voldoende afmeting, tot een vrij en veilig komen, zijn en gaan van de kooplieden met hun goederen en van de van heinde en verre komende bezoekers en tot enkele hallen, en later in het aanbrengen en onderhouden van bestrating en verlichting en van meerdere hallen allengs een deel der markttaak overnemend, was de zorg voor een Haven, van meet af een geheel andere, veel bezwarender, veel kostbaarder en trots die meerdere zorg toch in resultaat veel onzekerder.

Al naar de zee of de rivier heur stroom een weinig van richting veranderde en deze zich meer op of van de haven richtte, werd zij

[1]) Een klein kijkje op het vroegere havenleven geven de gravures: „De Nederlandsche Zeehavens", omstreeks 1780 door D. de Jong naar het leven geteekend, door M. Sallieth gegraveerd en te Amsterdam bij P. IJver, J. Smit en F. W. Greeb uitgegeven, waarbij vele onzer havens zijn afgebeeld.

dieper of ondieper, kwam er gevaar voor overstrooming en vernieling, gevaar voor verzanding of verlanding en namen in beide gevallen, de zorg en de moeilijkheden toe. Zorgen en moeilijkheden nog vergroot niet weinig naarmate de scheepsbouw grootere en dieper gaande schepen in de vaart bracht, tot zich eindelijk met en door de stoomvaart het geheele scheepvaartverkeer wijzigde en onze havensteden, voor geheel nieuwe, voor vroeger ongekende vraagstukken en eischen kwamen te staan, eischen straks van zoodanige beteekenis en omvang, dat nog slechts een enkele haven, over een maximum van gunstige omstandigheden beschikkend, daaraan onder voldoende en voortdurende medewerking en steun van het betrokken Gewest en van den Staat ten koste van eenige tientallen millioenen kon voldoen.

De groothandel van voorheen, ofschoon zich ook toen reeds concentreerend, was, zich nog bepalend tot Europa en tot een klein gedeelte van het daarbij aangesloten oosten, van veel beperkter omvang en in de middeleeuwen verdeeld over meerdere centra: Brugge, Londen, Lubeck, Venetië, Whisby, enz. en voorts over verschillende steden voorzien van bijzondere privilegiën, als stapelrecht, enz.

De voordeelen van dien handel kwamen destijds dus aan eene veelheid van steden ten goede en, het vervoer per as nog uitzondering zijnde, behield elke waterweg, elke haven meer of minder hare beteekenis, terwijl nu door de spoorwegen, vele dier vroegere waterwegen en havens in bijna onbruikbaren toestand zijn geraakt, of, met Gewestelijken en Staatshulp in stand gehouden, nog slechts van plaatselijk belang zijn, of als nood- of vluchthavens dienen.

Doch hoe onderscheiden van aard Markt en Haven ook mogen zijn, beide, danken zij toch haar zakelijke waarde, de voordeelen die zij afwerpen, aan den handel en aan het verkeer die zij vergemakkelijken, bevorderen en elk op hare wijze ter wille zijn. Beider doel en streven, hoezeer in onderscheiden richting, is te zijn handels- en verkeerscentra, centra, die naarmate zij in beteekenis toenemen, meerderen bloei en meerdere welvaart om zich heen verspreiden en onwillekeurig alle takken van het menschelijk weten en kunnen tot hoogere inspanning, tot een beter weten, tot een meerder kunnen brengen, zoodat diezelfde markt- en havensteden in haar bloeiperioden, dan ook niet zelden tevens centra van kunst en wetenschap, tevens middelpunten van beschaving waren.

Na de verdedigingswerken, de ommuring en omgrachting, den veiligheidsfactor, behoorden de Markt en de Haven, dan ook tot

de meest beteekenisvolle factoren eener stad, het waren haar welvaartsfactoren, en zij zijn dat nog steeds.

* *
*

Tot de volgende, tot de kleinere, tot de verkeersfactoren eener stad behooren: haar binnengrachten, haar straten, haar pleinen.

De verkeersfactoren.

De binnengrachten.

De buurt, het dorp, de daaruit ontstane jonge stad, had, was zij gelegen aan de uitmonding eener kleine in eene grootere rivier, al direct in die kleine, haar meestal over de volle lengte doorloopende rivier, haar binnengracht.

Hetgeen de Amstel bij hare uitmonding in het IJ was voor Amsterdam, dat was de Linge bij hare uitmonding in de Waal voor Gorinchem, dat was de Gouwe vóór hare uitmonding in den IJsel voor Gouda, dat waren de Rotte en de Schie bij hare uitmonding in de Maas voor Rotterdam en Schiedam.

Door sluizen en waterpoorten niet zelden afgesloten, veranderde het de steden doorloopende riviergedeelte in door de natuur zelve gegraven binnengrachten.

En de vele grootere en kleinere waterloopen en sloten daarin uitloopende, voorzooveel zij behoorden tot de gronden, die bezet met hofsteden of woonhutten bij de omvesting eener stad binnen de ommuring werden opgenomen, vormden, waar zij behouden bleven en allengs verbreed en verdiept werden, de overige binnengrachten.

Ook in de steden, niet aan de uitmonding, maar langs den loop eener rivier ontstaan, zooals Delft aan de Schie, zooals Haarlem aan het Spaarne, zooals Leiden en Utrecht aan den Rijn, zooals Schoonhoven aan de Lek, enz., vormden de op die rivieren uitloopende watergangen, oorspronkelijk groote perceelen lands scheidend of deze tot waterloozing dienend, waar zij binnen de veste werden opgenomen en behouden bleven, daarin de eerste binnengrachten. Eerst behalve erfscheidingen tevens toegangswegen, werden zij verbreed en verdiept en later in bevaarbare aansluiting gebracht met de rivier en met de omgrachting, de verkeers- of transportwegen, en een zeer gewaardeerde en bijna zelfs onmisbare factor in die oude handels- en bedrijfssteden, waarin alle vervoer nog bijna uitsluitend per schuit plaats had.

Geen wonder dan ook, dat elke stad waarbinnen eenig bedrijfsleven, eenige handel was, en wier ligging zulks toeliet, de grootere of kleinere waterwegen die zij van nature bezat, behield, benutte, verbeterde en nog vermeerderde door gegraven grachten, opdat de schepen met hun waren, zoo mogelijk bij elk koop-, bij elk bedrijfsman vóór of achter diens huis konden komen laden of lossen.

Van Gouda goldt het nog in het midden der XVIII^de^ eeuw als iets bijzonder gunstigs, dat daar binnen bijna geen enkel huis van eenige beteekenis was, of het had, hetzij vóór of achter 't eigen erf, een gracht, in verbinding met de Gouwe en door deze met den IJsel. Ditzelfde had men destijds trouwens nog van menig andere stad kunnen getuigen, o. a. van Alkmaar, Delft, Leiden, Sneek, enz. en mede van Amsterdam en Rotterdam.

Met den teruggang van den handel en het verdwijnen van tal van vroeger welvarende bedrijven, verdwenen echter op den duur in vele steden tal van die kleine tusschen- of dwarsgrachtjes om te veranderen in huiserven of in dwarsstraten, en toen tegen het midden der XIX^de^ eeuw, het dempen van binnengrachten een epidemische ziekte geworden was, verdwenen zij bijna allerwegen, zoodat wij ons nu, bijna niet meer kunnen voorstellen welk eene waarde, welk eene beteekenis het bezit van een goed bevaarbaar netwerk van binnengrachten in en voor onze steden oudtijds inderdaad had.

De stad Delft dankt haar naam waarschijnlijk aan een zijtakje van of aan een breeden waterloop naar de Schie, die, door de daar langs ontstane visschersbuurt, misschien reeds in of vóór de X^de^ eeuw vergraven en in loop veranderd en verbreed, den naam van Delft kreeg, een naam, later overgaan op de buurt of plaats zelve, terwijl de gewezen waterloop „de Gracht," later ter onderscheiding met eene jongere, de „Oude Gracht" werd genoemd [1]).

Toen in de handelsstad Utrecht tegen het midden der XI^de^ eeuw reeds, de Rijnarm waaraan zij gelegen is ondieper en minder bevaarbaar begon te worden, werd haar westelijke burchtgracht zuidwaarts door eene binnengracht tot in de ommuringsgracht doorgetrokken (zie afb. N°. 18), alstoen in het oostelijk stadsgedeelte in 1127, de Nieuwe, doch na het graven eener tweede binnengracht in 1393, de

[1]) Middelburg's hoofdstraat heet „de Lange Delft", zijnde hare XIII^de^-eeuwsche zuidelijke vestinggracht; in Stavoren heet de binnengracht, welke de veste dier oude stad over de volle lengte doorloopt, mede „de Delft".

Oude Gracht genoemd, welke benaming van Nieuwe Gracht, het vóórdien bestaan eener oudere, eener vóór 1127 reeds gegravene binnengracht doet veronderstellen. Die Nieuwe Gracht, ten jare 1148 noordwaarts verlengd en doorgetrokken tot in de rivier de Vecht, doorliep toen de stad over hare volle lengte en werd de kern eener vóórstad, der reeds vroegtijdig „Bemuerde Weerdt", welke zich benoorden de oude stad vormde.

De oude Delft of oude gracht in Delft en de oude gracht in Utrecht, behooren beide waarschijnlijk tot de oudste en grootste grachten ter wille van handel en bedrijf binnen onze steden gegraven, en zekerlijk zouden ook andere handels- en bedrijfssteden dat voorbeeld gevolgd hebben, ware zulks in onze middeleeuwsche steden nog doenbaar geweest.

Daartoe ontbrak daarbinnen echter de noodige ruimte; haar toch reeds zeer nauwe straten nog door eene gracht te versmallen, dat ging niet, en in die kleine steden, waarin, zoodra handel en bedrijf tot eenigen bloei kwamen, vrij spoedig woonruimte te kort kwam, ter wille van het verkeer en vervoer huiserven voor een binnengracht op te offeren, dat ging nog minder, en van daar, dat het meerendeel harer, eerst later, bij uitleg, in het bezit eener toen zóó gewenschte binnengracht kwam.

Vestinggrachten veranderen in binnengrachten.

Bij den uitleg eener stad werd de vestinggracht, voor zooveel zij alsdan als zoodanig verviel, zelden gedempt, doch integendeel benut en haar ommuring of omwalling dan vervangen door los- of opslagkaden, waardoor men een zeer ruime binnengracht verkreeg, niet zelden ten deele of geheel tevens tot haven ingericht. Juist door den overgang dier oude vestinggrachten in binnengrachten, spreekt thans nog uit menig stadsplan op het duidelijkst de geleidelijke groei, de achtereenvolgende vergrooting of uitleg der betrokken stad.

Op den plattegrond van Zwolle van ± A°. 1580 (afb. N°. 16), zien wij de oude binnengracht, ter wille der Markt voor een groot deel overkluisd, met 3 breede boogbruggen overdekt en daardoor voor doorvaart van groote vaartuigen vrij bezwarend gemaakt, terwijl het ronde beloop harer noordelijke binnengracht duidelijk toont, dat zij voorheen een vestinggracht moet zijn geweest en de stad zich aan die zijde dus kringvormig heeft uitgebreid, terwijl uit den plattegrond van

Amersfoort (afb. N°. 14) blijkt, hoe de vroegere of eerste vestinggracht door en bij haar uitleg in één cingelvormige binnengracht is veranderd.

Oud-Amsterdam.

Op het eigenaardigst, op 't sprekendst komt die verandering van gewezen vesting- in binnengrachten uit in den plattegrond van Amsterdam.

Op het plan dier stad van Anno 1536 (afb. N°. 21) zien wij het Damrak, de monding van den Amstel in het IJ, en verder nog slechts twee straten van eenige beteekenis, de Kalverstraat, met haar verlengde den Nieuwen Dijk en de Warmoesstraat, de overige verkeerswegen, het zijn alle binnengrachten, ontstaan bij de opvolgende uitbreidingen.

Beoosten langs de Oude Kerk loopt de Oude Zijds Voorburgwal, die tot in de tweede helft der XIV^{de} eeuw de oostzijde der stad als gracht met een wal en eenige torens afsloot en beschermde, en nadat in 1380—'84 de Oude Zijds Achterburgwal was gegraven en die beschermingstaak had overgenomen, in een binnengracht veranderde. Evenzoo droeg de Nieuwe Zijds Voorburgwal aan de westzijde, enkele jaren later haar beveiligingstaak over aan den Nieuwen Zijds Achterburgwal, om mede in een binnengracht te veranderen.

En toen omstreeks 1433 de Kloveniersburgwal en de Geldersche Kaai oostwaarts en in de jaren 1450—'54 de Cingel westwaarts waren gegraven en de verdediging der stad hadden overgenomen, veranderden op hunne beurt die Oude en die Nieuwe Zijds Achterburgwal beide in binnengrachten met huizen ter weerszijden omzet.

Het plan van 1536 toont ons Amsterdam met hare in 1482—'87 langs dien Kloveniersburgwal en Cingel gebouwde ommuring, met hare nieuwe poorten en met hare muurtorens, en tegelijkertijd met hare vijf breede binnengrachten, alle op het Y uitloopend en bij het Spui in onderlinge verbinding staande.

Op den historischen plattegrond (afb. N°. 41) ziet men hoe bij de beide eerstvolgende uitbreidingen, in de jaren 1585—1593, ook de Cingel en de Kloveniersburgwal, en, ná de groote uitbreiding van A°. 1612—1658 ook de Oude Schans en de Heerengracht van vesting- in binnengrachten veranderd zijn.

Tevens werden bij laatstbedoelde uitbreiding, ten behoeve van den handel, behalve de beide omloopende hoofdgrachten, de Keizers- en de Prinsengracht, mede nog tal van dwarsgrachten gegraven: de Bloemgracht, de Brouwersgracht, de Egelantiersgracht, de Elandsgracht, de

Groeneburgwal, de Lauriergracht, de Leidsche gracht, de Leliegracht, de Lindengracht, de Loojersgracht, de Palmgracht, de Reguliersgracht, de Rozengracht, de Vijzelgracht, enz., alle met de hoofdgrachten en door deze met IJ en Amstel en tevens onderling in verbinding staande, zoodat de handel, door de geheele stad beschikkend over bekwame waterwegen, voor de plaatsing van kantoren, pakhuizen en opslagplaatsen meer dan volop ruimte en keuze had.

Eerst tegen het einde der XVI[de] en met het begin der XVII[de] eeuw, schijnt men het nut en belang der binnengrachten voor het vervoer en verkeer binnen onze steden bijna overal ten volle te hebben ingezien, ofschoon men reeds vroeger haar zakelijke waarde voor enkele bedrijven had begrepen; van nu af voorziet zich dan ook elke stad, wier ligging zulks toeliet, bij haren uitleg van een grooter of kleiner aantal binnengrachten aansluitend op hare vestinggrachten en op haar rivier of vaarten.

Zoo deden althans o. m. Alkmaar, Delft, 's-Gravenhage, Haarlem, Leeuwarden, Leiden, Sneek, enz. en vinden wij in die en andere steden nu, een Bleekers- en een Brouwersgracht, een Loojers- en een Raamgracht, een Verwers-, Volders- en een Scheepmakersgracht, alsook Zoutzieders-, Turf- en Houtgrachten, of hoe zij verder alle destijds mochten heeten.

In de steden waar het Brouwersbedrijf inzonderheid bloeide en een bron van welvaart was, zooals in Delft, Gouda, Groningen, Haarlem, werd van overheidswege buitengewone zorg gedragen tegen verontreiniging van het water in hare grachten, welk water toen door de brouwerijen werd gebruikt.

Die van Delft hadden „keuren op haer wateren, om die schoon, klaer ende soet te houden, waardoor men in deselve, op groote boete, gheen vuyligheydt noch zeepsop er mocht ingieten, waertoe vlotschuyten syn verordent die deselve dat vuil door de heele Stadt vergaderen ende wech voeren; want, soo wie de neeringhe heeft, deselve oock moet waer nemen".

Die binnengrachten, meesttijds ter weerzijden voorzien van breede opslagplaatsen en beplant met linde- of iepeboomen, hadden in die dicht bebouwde, hoog omwalde steden met heur meerendeels nauwe straten een gezondheidstaak mede, het waren heur groote lucht- of ademhalings-

kanalen, terwijl zij door heur bedrijvigheid, als centra van het scheeps- en handelsverkeer en door heur »breetheyt ende lustigheyt" veel aantrekkelijks tevens hadden, en dan ook bijna overal tot de beste woon- en zaakstanden gerekend werden.

Eenvoudige boogbruggen met gemetselde schutmuren tot borstwering, zooals er in Brugge nog vele zijn, verbonden ter plaatse der voornaamste dwarsstraten de overstaande grachtzijden, alléén daar, waar het scheepvaartverkeer zulks beslist vorderde, zien wij ophaalbruggen, en ook vroegtijdig reeds bruggen met oesgaten, zijnde vaste bruggen, doch met een beweegbare middenklep van voldoende breedte om een scheepsmast met zijn touwwerk door te laten.

Wil men weten wat die binnengrachten in en voor onze bedrijvigste XVII^de^-eeuwsche steden beteekenden, dan behoeft men slechts de vele gravures uit dien tijd te raadplegen; bijna het geheele vervoer van personen en goederen toch had toen nog per schip of per schuit plaats, en in tal van variëteiten, hoezeer alle bescheiden van afmeting, kon men toen in die grachten vinden, bootkins in allerlei benamingen en tal van schuiten, zoowel vracht- als jachtschuiten, zoowel barken als raveelen, zoowel hulken als zwelhalsen, zoowel buijssen als botters, zoowel pleiten als scouden, zoowel scarpoijsen als seijkens, terwijl de grootere schepen, de baerdsen, kraecken, cogghen, evers, galeijen, enz., in de buitenhavens bleven liggen.

Al die binnengrachten bleven dan ook voortdurend, tot in het midden der XIX^de^ eeuw, in eere en behoorden tot het beste, het vriendelijkste, het levendigste, het drukste en het meest afwisselendste en typische gedeelte onzer steden. Op den duur echter verondiept en verontreinigd en niet zelden bij wijze van open riool benut, door den handel verlaten, die voor zijn steeds grooter wordende en dieper gaande schepen eischen stelde, waarvoor zij nimmer berekend waren, werd ter kwader ure bijna overal het dempings-, het doodvonnis over haar uitgesproken en thans doet elke stad haar best om met veel kosten haar binnengrachten, het mooiste, het schilderachtigste, het karakteristiekste meestal wat zij heeft, te veranderen in doode straten of in stoffige pleinen.

De straten.

Terwijl de eerste woonbuurt meestal slechts bestond uit ééne enkele langsstraat, soms met eene daarop aansluitende dwarsstraat of deze als kruisstraat snijdend, en het dorp aanvankelijk mede slechts

uit diezelfde straten bestond, doch alleen iets langer en éène of meer achterstraten had, of enkel bestond uit een groot ombouwd plein, een brink, waarop de landwaarts gaande wegen uitkwamen, onderging dat dorp, eene omveste stede geworden en dus beperkt in uitbreiding, bij toenemenden bloei en bij toename der bevolking allengs eene meer of minder groote verandering in indeeling en soms in plan-vorm, te ingrijpender, naarmate men zich langer binnen die beperkte ruimte behielp.

De groote erven splitsten zich nu in kleinere, zij- en achterstraten openend, waarlangs op die kleine erven nu overal woningen werden gebouwd, dikwijls tot zelfs langs of tegen of in den stadsmuur; alle beschikbare ruimte bij kerk en marktplein verdwijnt, de kasteelheer zelfs staat een deel van zijn tuingronden en boomgaarden, of soms zijn buiten- of vóórhof af, en er ontstaat zoodoende een netwerk van smalle en nauwe straten met aaneengesloten huizenrijen bezet.

Opvallend is het, hoe smal die huiserven soms zijn, en zulks vooral in oude visschers- en schippersplaatsen, als: Amsterdam, Alkmaar, Deventer, Dordrecht, Edam, Enkhuizen, Gouda, Hoorn, Kampen, Monnikendam, enz.

Gewoon om aan boord alles in een zeer kleine ruimte bijeen te vinden, stelde men blijkbaar in die visschersplaatsen geen prijs op een huis met ruime afmetingen, terwijl daarentegen de woningen in landbouwplaatsen, meerendeels alle juist bijzonder ruim zijn en op groote erven staan.

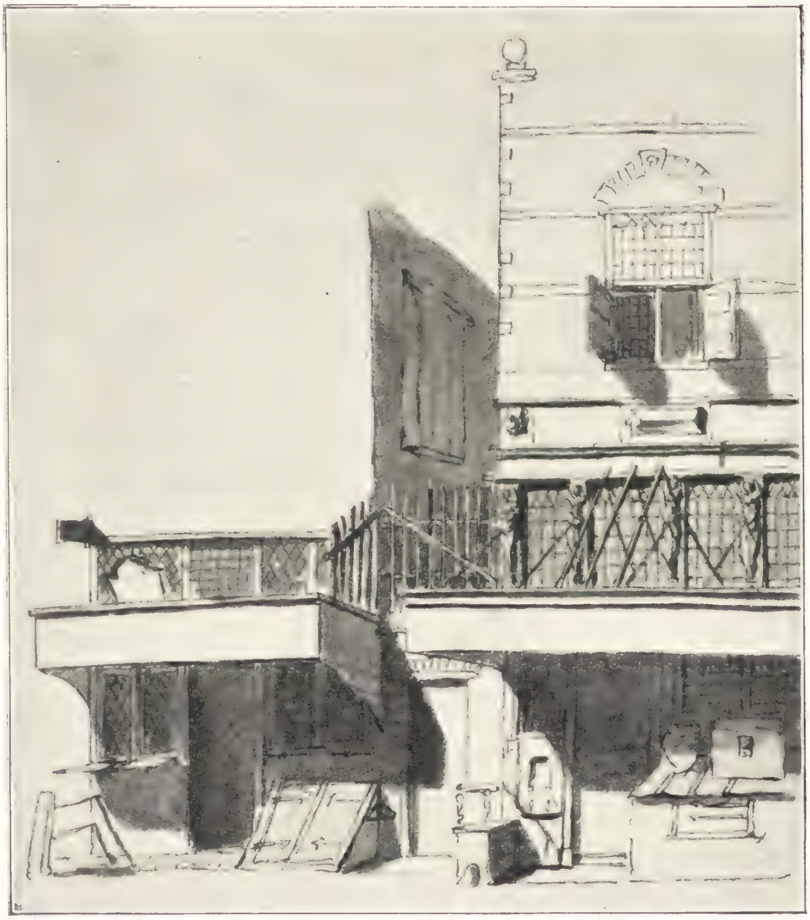
Aanvankelijk schijnt de Overheid zich al heel weinig met den aanleg van nieuwe straten en met de plaatsing der woningen in die straten te hebben bemoeid, het aan elk erfbezitter overlatend of en welk deel van zijn erf hij voor een woonbouw wilde afstaan en hoe hij daartoe toegang wilde verleenen, hetzij door middel van een slop, van een steeg of een straat; totdat herhaalde en in die stegen of smalle sloppen vooral hoogst moeielijk te blusschen branden, haar eindelijk verplichtten om in te grijpen, om eene minimum straatbreedte vast te stellen en om te zorgen, dat alle nieuwe straten, op haar beide einden een vrijen uitgang van voldoende breedte verkregen in de oude straten.

Het vervoer per as binnen de steden destijds nog eene hooge uitzondering zijnde, had men toen geen hinder van rijtuigen, en was de handkar of kruiwagen vrijwel het eenigste vervoermiddel, dat af en toe doorgang vroeg; trouwens de straten of wegen waren toen nog bijna alle onbestraat, de Overheid bemoeide er zich feitelijk niet mee,

alle zorg voor weg of straat aan de aanwonenden overlatend [1]), welke deze dan ook vrijwel beschouwden en gebruikten als hun eigendom.

De straat ten dienste der aanwonenden.

Elk huis, elke kamer zelfs, eigende zich dan ook van die straat een flinke stoepruimte toe, deze benuttend, hetzij tot kelderingang, hetzij tot potkast, of deze tevens overluifend en als uitstalplaats voor de zaak gebruikend en in elk geval ze bezettend met een paar vaste zitbanken ter weerszijden der deur. Zie afb. N°. 135.

Afb. N°. 135.
Winkelhuizen met overluifelde potkasten, kelderingangen en zitbanken in Oud-Delft.

De smid, de karremaker, de kuiper, de timmerman, de schilder, de wolverver, de slager, de beenhakker, de apotheker, enz., zij allen gebruikten, zoolang het jaargetijde zulks maar toeliet, niet enkel die stoep maar tevens bij voorkeur de open straat vóór het huis, voor het uitoefenen van hun bedrijf, wijl zij aldaar meer ruimte en vooral meer licht en meer vrijheid

[1]) Alleen bij een te verwachten bezoek van den Vorst of Bisschop of Heer, liet de Overheid de groote gaten of kuilen door de aanwonenden met wat mest, rijshout, puin of stroo vullen.

van beweging hadden, als in de kleine vóórhuizen, die hun tot werkplaats dienden, zoodat de straat dikwijls zóó bezet en in gebruik genomen was, dat de karreman er met zijn krui- of handwagen niet door kon, en wel rechtsomkeert moest maken.

De koopman benutte mede zijn stoep met aansluitend straatgedeelte tot tijdelijke opslagplaats en voor de verpakking van zijn goederen, trouwens bijna overal was dit het geval, de waschvrouw stond er met haar tobbe, en de schoenmaker zette er als het binnen begon te schemeren, nog een half uurtje zijn lappersarbeid voort; de slijper, de draaier, de messenmaker, zij allen riepen de straat te hulp voor de uitoefening van hun bedrijf, en waar het bedrijf geen stoepruimte vroeg, dáár vond men, en dit niet enkel in de achterstraten, dikwijls een varkenshok of mestput vóór of tegen het huis.

En toen de huizen, noodgedrongen, in de hoogte de ruimte moesten gaan zoeken die gelijkstraats te kostbaar geworden of niet meer te verkrijgen was, toen ontzag men zich volstrekt niet om die huizen naar de straatzijde, en waren het hoekhuizen, alsdan naar beide straatzijden bij elke verdieping één tot twee voet over te bouwen, en de reeds smalle straat daardoor van boven nog meer te versmallen.

De straat behoorde toen feitelijk aan de daaraan wonenden, die dan ook uitsluitend voor haar onderhoud hadden te zorgen, hoezeer dit meestal slechts bestond, om, als de gaten en kuilen wat al te diep en gevaarlijk werden en zij daardoor bij slecht weer wat al te onbegaanbaar werd, haar met wat mest of stroo of eenige steenen weder begaanbaar te maken.

Eerst vrij laat zijn de bewoners begonnen met een steenen voetpad langs hun huizen en nog later met eene bestrating eerst slechts in het midden en vervolgens over de volle straatbreedte te laten leggen, met zich een steenstrate of steenwegh te doen maken, die, was zij van stadswege gelegd, uit eene extra belasting, het straatgeld, over de aanwonenden omgeslagen, werd bekostigd en onderhouden.

Met die bestrating kwam nu echter ook van lieverlede het rijtuig en naarmate het gebruik daarvan binnenstads toenam, verminderde natuurlijk de vrije uitoefening van het bedrijf op straat, verminderde eindelijk ook de voorsprong van de stoep en die van de luifel en van de potkast.

Zoo heel spoedig had dit echter nog niet plaats, want ten behoeve der rijtuigen, der hessewagens, der huifkarren en korrewagens, of hoe zij verder heeten mochten, was met opzet in vele steden bij de drukste poorten, de op die poort uitloopende hoofd-

straat meer of min verbreed tot een wagenplein, in Groningen zelfs bij vier harer poorten en bij ééne dezer de Radermarkt genoemd, alwaar die rijtuigen, waarmede men verder de stad niet mocht inrijden, dan alle werden uitgespannen. Dergelijke wagenpleinen had men te Amsterdam, bij de Nieuwe Sint-Anthonis- en bij de Heyligheweghspoort, te Franeker bij de Noorderpoort, te 's Gravenhage op het einde harer Wagenstraat, te Haarlem bij de Spaarnwouder- en de Kruiswegpoort, te Kampen bij de oude Veer- of Koornmarktspoort, te Leiden bij de Morschpoort, te Zwolle bij de Diezer- en Vischpoort, enz., enz.

Dat in vele onzer oude stadsgedeelten, de straten werkelijk niet voor eenig rijtuigverkeer berekend waren, blijkt op het duidelijkst uit hare breedten; in Alkmaar hebben thans nog drie drukke winkelstraten, tusschen haar opgaande gevels slechts eene breedte, de Fniosen van 3.15 tot 4.20 M., de Hekelstraat van 3.70 tot 4 M. en de Achterdam van 4 M.; in Amsterdam hebben de Kalverstraat, de Nieuwe dijk en de Warmoesstraat, de drie oudste straten dier overigens vrij jonge stad, slechts eene breedte van 6—7.50 M.; Delft heeft slechts sloppen en straetgens, wat men er straten of markten noemt, zijn feitelijk grachten; in Deventer heeft de drukke Spijkerboorsteeg slechts eene breedte 2.50 tot 2.75 M., de kleine Overstraat van 4 tot 4.50 M. en de groote Voorstraat van gemiddeld 5 M.

In Dordrecht zijn behalve de Voor- en de Wijnstraat, alle straten, doch vooral de zijstraten bijzonder smal, en mede is dit het geval met alle dwarsstraten in Kampen; in Rotterdam heeft de Hoogstraat slechts eene breedte van 6.50 M. en in Leiden is de straat, die in onderscheiding met alle overige de Breestraat genoemd wordt, gemiddeld niet breeder dan 9 M., slechts op een enkel gedeelte 12 M.; straatbreedten, voorheen niet weinig nog vernauwd, door de daarin alstoen ter weerszijden overgebouwde gevels en de naar voren springende stoepen, potkasten, luifels, kelderingangen, enz.

Geen wonder dan ook, dat volgens de overlevering, de Graaf in zijne Steden, elk jaar een zijner lieden te paard, met een lans dwars voor zich, de Koningsweg of hoofdstraat van het eene tot het andere einde der stad liet doorrijden, en alles wat op dien lansrit hinderde, liet wegbreken of wijzigen [1].

---

[1] Aldus handelden volgens G. Waitz in zijn „Deutsche Verfassungsgeschichte," o. a. de Graaf van Vlaanderen te Dinant, en de burggraaf van Regensburg in die stad.

Wat die smalle straten oudtijds echter ten goeden kwam, was de omstandigheid, dat de daarin staande huizen meerendeels enkel

Afb. N°. 136. Gezicht op de Vischmarkt in Oud-'s Hertogenbosch.

uit ééne verdieping gelijkstraats en uit eene zolderruimte bestonden, huizen door vrij breede drupgangen of open wanden gescheiden. In lateren tijd eerst met een bovenverdieping verhoogd, was de totaalhoogte van straat tot dakzolder toch nog weinig meer dan een 20 tot 25 voet of een 6 tot 7.50 M., terwijl de op die hoogte aanvangende schuine dakruimte, door een topgevel aan de voorzijde gesloten, ter weerszijden licht en lucht overvloedig vrijliet.

Toen echter die huizen in verdiepingen toenamen, werd elke verdieping voor zich in de straat overgebouwd (zie afb. N°. 136), vernauwden vele dier straten zich van boven te veel en werden zij werkelijk benauwend en vooral hoogst gevaarlijk bij brand, en dit

te eer, zoolang zij nog bijna uitsluitend van hout gebouwd en met riet of stroo gedekt werden.

Na elken grooten brand, die één of meer dier straten, soms ook geheele wijken verslond, was de Overheid er dan ook op uit, dat brandgevaar te verminderen, door bij den herbouw aan die straten meerdere breedte te geven, de riet- en stroodaken te verbieden, en hard dak voor te schrijven en eindelijk door te eischen, dat de zijwanden en vervolgens de gevels in steen, en niet meer van hout werden opgetrokken.

Afb. N°. 137. Nog bestaande overgebouwde huizen in Amersfoort, naar photo.

Van wege die veelvuldige dikwijls hevige branden zijn dan ook het meerendeel dier nauwe hoofdstraten uit onze steden verdwenen, alleen de kleine dwars- of zijstraten, de stegen, gangen en driften, die slechts een ondergeschikt verkeersdoel hadden, behielden hare oude afmeting, voor zooveel zij niet bij de perceelen werden aangetrokken, waartoe zij menigmaal als eigen of mandeeligen en dan soms geheel overbouwden uitgang behoorden.

Straatnamen.

Op het eigenaardigst vertellen tal van oude straatnamen ons nu nog dikwijls een stukje geschiedenis uit het verleden harer steden, de herinnering bewarend, hetzij aan een vroegeren, reeds lang verdwenen toestand, hetzij aan een

bijzonder doch niet meer bestaand gebouw of aan eene eertijds beteekenisvolle familie of bijzondere bewoners, of wel door haar naam aangevend haar vorm of doel, haar meerdere of mindere beteekenis oudtijds, haar richting of ligging of de bedrijven er voorheen uitgeoefend.

De herinnering aan een vroegeren toestand spreekt bijv. uit: de Kolkstraat te Purmerend, de Poelestraat te Groningen, de Spuistraat te Amsterdam, Antwerpen, Dordrecht, 's Gravenhage en Middelburg; de Groenestraat of Groene gas of 't Groene wegje te Kampen, Nijmegen en 's Gravenhage; de Denneweg en de Korte en Lange Poten te 's Gravenhage; de Tuinstraten te Groningen en Purmerend; de Weistraat te Schoonhoven; de Koe- en Kalverstraten te Amsterdam, Leiden, Schoonhoven, Utrecht en Vlissingen; de Kleyweg te Gouda; het Slijkeinde te 's Gravenhage; de Steenstraten te 's Hertogenbosch, Leiden, Nijmegen, Roermond, Utrecht en Zwolle; de Stinksteeg te 's Gravenhage en Rotterdam, enz.

De herinnering aan bijzondere gebouwen, sedert al dan niet verdwenen of gewijzigd, spreekt uit tal van benamingen, o. m. uit de Burcht, de Doelen, de Dolhuis-, de Gasthuis-, de Hal-, de Hof-, de Kapel-, Kerk- en Kloosterstraten, de Molen-, de Munt-, de Raadhuis-, de School-, de Spinhuis-, de Toren- en Tolhuisstraten, enz.

De herinnering aan eene familie, het voornaamste huis, soms een stins in de straat bewonend, vinden wij o. m. in de stad Groningen in de Botteringe-, de Ebbinge-, de Folkinge- en de Hardingestraat; in Nijmegen in de Bodde- of Buddestraat; in Utrecht in de van Zuylenstraat, enz., in 's Gravenhage behalve in de Boekhorststraat in het meerendeel harer oude straten.

De straatvorm spreekt in de benamingen: de Kromme Elleboog in Amsterdam, 's Gravenhage, Groningen, Haarlem en Nijmegen, de Driehoekjes in 's Gravenhage, de Vijfhoek in Haarlem, de Dubbele Buurt in Amsterdam, Gouda, Haarlem en Purmerend en in die der Lange- en Kortestraten in vele steden.

Het straatdoel of de straatrichting spreekt uit de benamingen: de Brug-, de Dam-, de Galge-, de Kraan-, de Markt-, de Rivier-[1]), de Stoof-[2]) en de Veer- en Wagenstraten.

Afb. N⁰. 138. Een der 't laatst overgeblevene houten huizen van Deventer, (de geveltop ontbreekt reeds).

De vroegere beteekenis der straten komt o. m. uit in de benamingen: het Achterom, of de Achterstraat, de Breedestraat of Breestraat, de Enghestraat, de Gravestraat, de Grootestraat, de Heerestraat, de Konings- of Keizersstraat, de Laan, de Ridderstraat, een naam te Nijmegen ontleend aan het Ridderhuis, dat tot herberge diende voor de Ridders, die de gasten waren van den Vorst, tijdens diens verblijf op het kasteel.

De straatrichting ten opzichte der windstreken vinden wij uitgedrukt in de vele benamingen van: Noord-, Oost-, West-, en Zuidstraten of -einden; en ten opzichte der omgeving in die van de Bildtstraat in Utrecht, van de Kamperstraat in Zwolle, van de Haarlemmerdijk en Haarlemmerstraat in Amsterdam en Leiden, van de Brusselsche-, Bosch- en Tongersche straten in Maastricht, van de Zeestraat in 's Gravenhage, in die der vele Achter-de-Muur-, Achter-de-Wal- en der Oude Vest-straten, terwijl de hoogte-ligging spreekt uit enkele Berg- en uit de vele Hoogstraten.

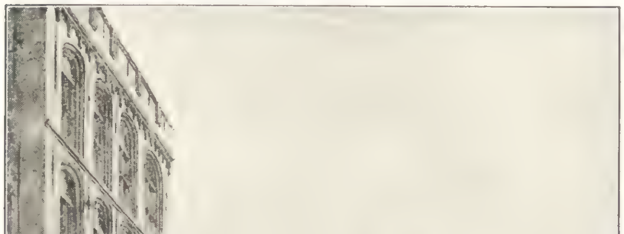
De hinder en last aan sommige bedrijven eigen, gevoegd bij het groote brandgevaar aan andere verbonden, waren oorzaak, dat in

[1]) Zooals de Maasstraat in Zaltbommel, de Rijnstraat in Arnhem, Leiden, enz.

[2]) In Amsterdam, Antwerpen, Brugge, Gouda, Haarlem, enz.

vele steden aan dergelijke bedrijven een bepaald stadsgedeelte, eene bepaalde straat, buurt of wijk ter vestiging werd aangewezen; althans, daar, waar die bedrijven, ten einde zich vrijer te kunnen bewegen, zulks niet reeds uit zich zelf hadden gedaan, zooals de Lakenbereiders, de Scheepstimmerlieden, de Smeden, de Touwslagers, de Zoutzieders, enz. meest overal deden.

Duidelijk spreekt de oude bedrijfsgroepeering uit de daarvan nog overgebleven straatbenamingen, als: de Bakkerstraat in Amsterdam, Arnhem, Leiden en Utrecht, de Bleekerstraat of laan in Amsterdam, 'sGravenhage, Groningen en Utrecht, de Bier- en Brouwersstraten of -grachten in tal van steden, de Bijlhouwersstraat in Utrecht, de Drapenierstraat in Haarlem, de Glasblazerslaan in 'sGravenhage, de Ketelboetersteeg in Leiden, de Ketelstraat in Delft, de Kolfmakerssteeg in Leiden, de Koperslagerssteeg in Amsterdam, en voorts in de vele benamingen van: de Kuyper-, de Lombard-, de Looiers-, Maersman- en Mandemakers-, de Platen (Harnasch) makers-, de Pelster- en de Pottebakkersstraten; de vele Raem- en Volders- en Weversstraten, -lanen of -grachten, de Scheepmakers-, Schoenmakers-, de Schrijnwerkers-, de Schuitemakers-, Sleemenners-, Stoeldraaiers-, Schoorsteenvegers- en Speldemakers-straten; uit de vele Smee-, of Smede- of Smidsstraten, uit de Snijders-, de Spiesmakers-, de Suikerbakkers-, de Uitdragers-, de Ver-

Afb. N°. 139. Een kijkje in Oud-Utrecht.

wers-, de Vilders-, de Visschers-, de Vleeschhouwers-, de Warmoes-, de Wielmakers-, de Witmakers-, de Wolwevers-, de Wijn-, de Zilversmids- en de Zakkendragersstraten, enz. enz. [1]).

Behalve de Jodenstraat in Antwerpen, Maastricht en Tiel en de Jodenbreedstraat in Amsterdam, die in herinnering brengen dat inderdaad in sommige onzer steden, ofschoon veelvuldiger in buitenlandsche steden, oudtijds aan de Israëlieten een bepaald stadsgedeelte ter bewoning was aangewezen, wijzen de in tal van onze steden nog voorkomende Peper- en Rozemarijnstraten op de beteekenis welke de peper en de rozemarijn oudtijds hadden.

Peper toch was een zeer gezocht geneesmiddel, welks gewicht bijna tegen goud werd opgewogen en dat van af de XII^de^ eeuw door den Heer of Vorst soms als cijns werd bedongen bij het verleenen van een privilegie, zoo moest o. a. Almelo ten jare 1420 een half pond daarvan opbrengen [2]); van daar dat de straat, waarin de apothecaris woonde, bij wien dit kostbaar oostersch product verkrijgbaar was, dan ook meestal de Peperstraat genoemd werd, aldus in: Amersfoort, Delft, Gouda, Groningen, Haarlem, Hoorn, Montfoort, Naarden had zelfs 4 Peperstraten, Nijmegen, Purmerend, Sneek, Vlissingen, enz.

De Rozemarijn daarentegen goldt als een heilig kruidgewas, dat men op zijn hoed droeg ten teeken van gedane gelofte om ter kruisvaart te trekken; het is een welriekend kruid, door de „verciersters" gaarne gebruikt bij het groenmaken voor bruiloften, bij doopmalen en ook bij begrafenissen; een kruid, waarmede bij feesten de vloer der feestzaal werd bestrooid en dat door de verkoopsters, ten teeken dat het bij haar verkrijgbaar was, in bundels of kransen tegen het huis werd gehangen, welk huis dan aan de straat zijn naam gaf, aldus in: Amersfoort, Amsterdam, Arnhem, Bergen-

[1]) Van sommige steden is de oorsprong of beteekenis harer straatnamen, bepaaldelijk beschreven; J. ter Gouw deed zulks jaren geleden reeds van die van Amsterdam, D. S. van Zuiden in 1909 van die van 's Gravenhage.

[2]) Keizer Hendrik V (1104—1125) eischte voor zijn bemiddeling in de geschillen tusschen Venetië, Padua en andere Italiaansche steden een schatting van 50 ℔ peper. Het vaartrecht op de Rhône, de Izère en den Rijn werd in peper betaald; elk vaartuig toch, dat o. a. van Bazel te Zürich kwam, moest 1 pond peper betalen.

op-Zoom, Brielle, 'sGravenhage, Haarlem, Middelburg, Nijmegen, Zwolle, enz.

Het volk dat oudtijds de straten doopte en niet de Overheid, zooals nu, nam daartoe tot „peter en meter", zooals de Potter dat uitdrukt in zijn geschiedenis van Gent, „een huis, een boom, een bloem, de gesteldheid van den grond, het toevallig aanwezig beeld van een heilige, een bedrijf, eene kerk, eene gewoonte, eene gebeurtenis, een sprookje, eene overlevering, een familienaam of soms zelfs een moord" en het heeft, door enkele dier toevallige benamingen, uit de vergetelheid gered, verschillende toestanden, gebeurtenissen en personen uit ons vroeger stedeleven.

Zelfs de last of bezwaren aan sommige straten eigen, spreekt niet zelden uit hare benamingen, zooals de Koude Hoek in Leiden en Vlissingen, de Koude Horn in Haarlem, het Waaigat in Alkmaar en Haarlem, en voorts uit die van: de Stormsteeg, de Patientiestraat, het Slijkeinde in 'sGravenhage, de Vuile Buurt, de Vuilnisgang, enz. Dat thans de keuze der nieuwe straatnamen in vele onzer steden altijd eene zóódanige is, dat zij in de toekomst mede historisch licht over het verleden dier steden zal geven, zou ik niet gaarne beweren, eer het tegendeel [1]).

De straten worden verbreed.

De smalle en vaak kronkelende straten der oude stadsgedeelten, treffen wij in de nieuwe niet meer aan; door ervaring geleerd, werd aan de straten en vooral aan de binnengrachten in de nieuwere gedeelten meerdere breedte gegeven, eene breedte, meestal toenemend naarmate zij van jongere dagteekening zijn.

Onze tijd, met zijn in enkele steden buitengewoon rijtuig- en voetgangersverkeer, en met zijn in snelheid daarin dikwijls nog wedijverende rijwielen, automobielen en trams, stelt in die steden aan de straatbreedte zoodanige eischen, dat deze alléén bij aanleg van

---

[1]) In 'sGravenhage althans heeft men al bijzonder weinig gelet om bij de keuze van straatnamen historische bijzonderheden of personen in aandenken te bewaren uit 't eigen verleden.

Behalve toch tal van straatnamen in de nieuwe wijken benoemd naar meer of minder bekende Nederlanders, als: Barentsz, Boerhave, Buijs Ballot, Jan Blanken, Christiaan Bruning, Jacob van Campen, Chassé, Jan Pietersz. Coen, da Costa, enz. enz., zijn er mede tal van straten benoemd naar vreemdelingen van naam, als: Ampère, Archimedes, Breughel, Cartesius, Copernicus, Daguerre, Edison, Galilei, Galvani, enz. enz.

nieuwe wijken zijn te bevredigen, van daar dat steden als Londen en Parijs, dan ook door ondergrondsche spoor- of tramlijnen de straten van een deel van het overdrukke verkeer ontlasten; Berlijn doet zulks door een bovengrondsch- of luchtspoor, terwijl aldaar evenals in Parijs, een goed ingerichte ceintuurbaan de tegenovergesteld gelegene, de uiterste wijken verbindend, op zijne wijze het verkeer binnen de stad eenigermate ontlast.

Scheen het in die, bij ons straatverkeer vergeleken, in-kalme en aangenaam rustige oude steden, alsof de straat grootendeels zoo al niet geheel bestond ten behoeve, althans ten gerieve en ten gebruike der aanwonenden, thans schijnt het in vele onzer steden alsof de straat uitsluitend dient voor het verkeer, en alsof de bewoners met hun huizen daarin nu lastposten zijn geworden, welke men zonder genade hun kelderingang, hun stoep, hun balkon, hun winkeluitstek mag ontnemen.

Bij elken ver- of nieuwbouw, mag de eigenaar van een huis nu met zijn hoed in de hand komen vragen, in hoeverre het hem geoorloofd is, in hoeverre het hem genadiglijk wordt toegestaan, zijn eigen, niet zelden peperduur gekochten grond te mogen benutten, om dan niet zelden te vernemen, dat B. en Ws. hebben goedgevonden, de rooilijn van zijn huis één of meer meters achterwaarts te verplaatsen, dat hij zich daarnaar, zonder eenig recht van appel zelfs, heeft te schikken, en nog hoogst dankbaar mag zijn met den grond van zijn huis de aangelegen straat kosteloos te mogen verbreeden.

Wee den gelukkige echter, wiens pand gelegen is op den hoek van twee straten, naar beide zijden wacht hem dan meestal, zelfs in de stille straten van tal van doode steden, die goedvonden de bouwverordeningen eener drukke verkeersstad tot de hare te maken, meestal wacht hem dan bij nieuwbouw, het vonnis, om zonder eenige vergoeding, zijn huis over de eene zijde te mogen inkorten en over de andere zijde te mogen versmallen, en het op den hoek zelf nog bovendien te mogen afschuinen.

Onbeteekenende dorpsgemeenten zelfs nemen gretig dergelijke bouwbepalingen over en stellen deze vast, het bestuur het recht gevend, om door het bepalen der rooilijnen, de wegen en paden ten koste van de erven en huizen der aangelegenen, naar goedvinden te kunnen verbreeden; en waar het Rijk bouwt, al is het ook een openbaar gebouw geheel ten nutte der betrokken Gemeente, daar is het merkwaardig, hoe bijna elk gemeentebestuur er op uit is, om, kan 't zijn,

op een groot stuk van het voor dien bouw noodige Rijksterrein, ten behoeve eener dikwijls hoogst onnoodige straatverbreeding, of zelfs ter pleinvorming, beslag te leggen, zóó zelfs, dat niet zelden de tot standkoming van het gebouw daardoor in gevaar zou komen, zoo niet eene bijzondere wet de Regeering in staat stelde eene dergelijke onhebbelijke inbeslagname te beletten.

De pleinen.

Met boom- of bloemgewas bezette pleinen of parken, zooals enkele onzer hedendaagsche steden deze bezitten, zoekt men in onze oude steden tevergeefs, de eenige pleinen, die men daarin vond, waren de markt- en kerkpleinen, welke laatste, geheel of ten deele ommuurd en meestal met boomen bezet of omzet, dienden tot begraafplaatsen, tot kerkhoven.

Alleen Nijmegen had benoorden van den Burcht of het Valkhof een open plein, blijkbaar echter meesttijds tot vuilnisbelt of opslag van ongerechtigheden benut, tot op 13 Juni 1622 werd geresolveerd: „dit pleine vant Valckhoff ofte Belvidere met ypenboomen ende dair onder eenige lindenboomen te doen beplanten tot cieraat van deese

Afb. N⁰. 140. Het Voorhout te 's Gravenhage in de XVII^de eeuw.

stad"; een plein in 1625 met zitbanken voorzien en bij speciale raadsbesluiten tegen baldadigheid der straatjeugd beveiligd en sedert de beplanting het „Kelfkensbosch" genoemd.

Wat geen onzer steden toen bezat, ruime pleinen, vond men in het open vlek 's Gravenhage, dat, bijna alle voorrechten en privilegiën eener stad genietend, zijn ontwikkeling op Grafelijken grond dankt aan het kasteel, aldaar door Willem II in de jaren 1250—1256 in de boschachtige duinstreek bij zijn jachthuis gebouwd.

Rond dat kasteel, voor zich alleen met zijn Binnen- en Buitenhof, zijn vijver, zijn boomgaard en coeltuun, ruim 48 hectaren gronds beslaande, vestigden zich met toestemming der opvolgenden Graven verschillend hunner edellieden, alsook vele hofhoorigen en dienstbaren, op de erven, hen daartoe in erfpacht gegeven of afgestaan langs het Tournooiveld, buiten de Vóórpoort van het Buitenhof, of aan de Plaats en voorts langs den Vijverberg en benoorden het kasteel in het Voorhout, zie de afb. N°s. 140 en 147.

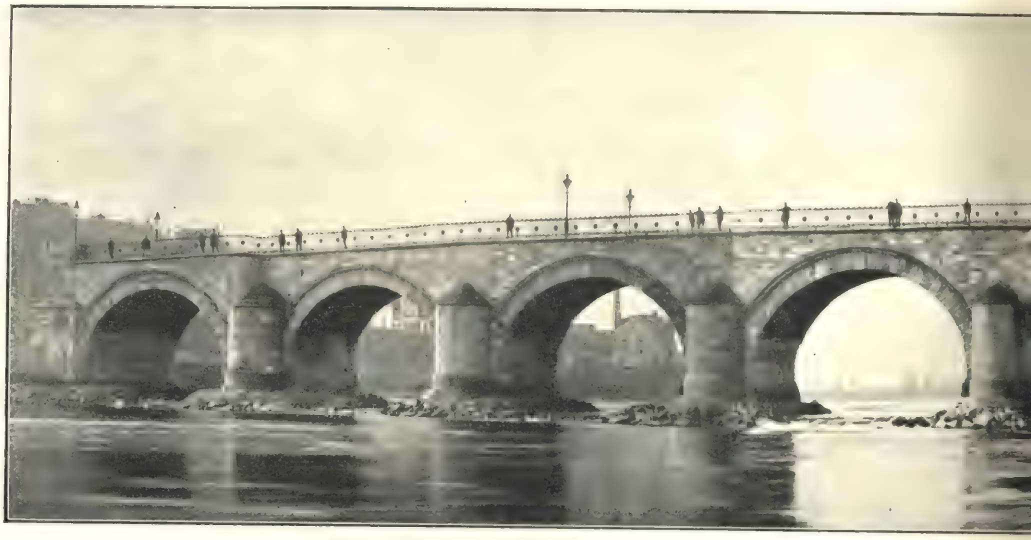
Dank zij de breede opvatting, wat betreft het behoud van ruime terreinen zoo voor wandel- als rijwegen, voor oefen- als speelbanen, had de geleidelijke ombouwing van dit kasteel zóó plaats, dat het Buitenhof een afmeting behield van ± 1.2 hect., de Kneuterdijk van 0.4 hect., het Voorhout van ± 4 hect., de Plaats en de Vijverberg te zamen van ± 1¾ hect. en het Plein, of de paradeplaats, van 1 hect., of te zamen ruim 8 hect.

Het van het oude kasteel overgeblevene Binnenhof, tot in 1860 nog geheel omgracht en thans aan drie zijden door genoemde pleinen omsloten, is, hoezeer in verloop ook van karakter veranderd en verbouwd, toch een werkelijk eenig stadsinterieur van ruim 20 hect. grootte.

Het was omtrent den jare 1535 dat Karel V, het Voorhout, met een dubbelde rij lindeboomen, „tot dienst en vermaak van zig zelven, zijne vasallen en onderzaaten binnen de Vlekke van den Hage verkeerende heeft doen beplanten," en in 1539 tegen de schenders derzelve een placcaat deed afkondigen: „verbiedende de wagenaers ende voerluyden de nyeuwe linden scadelicken te wesen, ende verbiedende de vagebonden, ambachtsgesellen ende andere jonck en oude persoenen hem vervorderen te speelen mit colfslagen, ofte met steenen werpende ofte met bussen of bogen scietende ende destruerende ende brekende alsoe die glasen en dack van onse Hove, op te peyne van XXV Karolus gulden te verbueren t'elcke reyse als

't gebueren sal, ende die 'tniet te betaelen en hebben in gelde, daeroveren strengelicken gegeeselt te zijne."

Eerst in het begin der XVII^{de} eeuw, met het verdwijnen van tal van kloosters en kerken, zien wij daardoor in enkele steden opene ruimten, niet zelden tot marktplein tevens bestemd en benut, ontstaan, en bij den grooten uitleg van sommige steden in die eeuw worden er nu mede pleinen aangelegd, niet enkel om tot nieuwe markten te dienen, maar tevens om daarop later zoo noodig in die nieuwe

Afb. N^0. 141. De Maasbrug te Maastric

stadswijken, kerken te kunnen stichten; pleinen en plantsoenen, uitsluitend bedoeld ter veraangenaming van het stadsgeheel en om voor de omgeving tot wandel- of speelplaats te kunnen dienen, deze dagteekenen te onzent eerst uit den jongsten tijd, eerst uit de tweede helft der XIX^{de} eeuw.

De Bruggen.

Met de toename van het aantal binnengrachten en dezer breedte, vermeerderde binnen de steden ook het aantal bruggen en dezer lengte.

Aanvankelijk had en kende men slechts de dikwijls hoogst primitieve houten jukbruggen met haar klap- of ophaalgedeelte vóór de stads- en kasteelpoorten gelegen, bruggen meestal zóó saam-

gesteld, dat zij, om den vijand niet te dienen, zoo noodig in een minimum van tijd konden worden afgebroken of verbrand.

Op de afbeeldingen van Zwolle van ± 1630 door G. Terborch, komen die jukbruggen op het duidelijkst uit; afb. N°. 60 geeft een bijzonder type, voorzien met twee naast elkaar gelegen ophaalgedeelten, één voor rijtuigen, waarschijnlijk meesttijds opgehaald en vastgezet, en één voor voetgangers, terwijl afb. N°. 35 een voetgangersbrug met ophaalklap en sluithek voorstelt. De afb. N°s. 27, 36 en 38, toonen alle vóór poorten gelegen juk- en ophaalbruggen, terwijl

...t in haar tegenwoordigen toestand, naar een photo.

op afb. N°. 66, de brug vóór de Oude-Haarlemsche poort te Amsterdam, slechts bestaat uit eene planken bevloering rustend op eenig paalwerk, zonder klap, zonder leuning zelfs.

Enkele steden echter, minder beducht voor onvoorziene overvallen of rekenend op de sterkte harer poorten, hadden in plaats van houten jukbruggen steenen boogbruggen vóór hare poorten, voorzien van hooge schutmuren of borstweringen, zooals de drie poortbruggen, van 's Hertogenbosch op afb. N°. 17, zooals de Camper poortbrug te Zwolle, zie het plan dier stad, afb. N°. 16, zooals de bruggen bij de Tolsteech- en bij de Weertpoort te Utrecht, zie de afb. N°s. 68 en 69.

De Maasbrug te Maastricht.

Vaste rivierbruggen behoorden oudtijds, althans te onzent, tot hooge uitzonderingen, de rivierovergang had bijna altijd en overal

plaats per veerboot of schouw. Tot die hooge uitzonderingen, behoorde de groote Maasbrug te Maastricht.

Reeds de Romeinen zouden er, tijdens Vespasianus meent men, een vaste houten brug rustend op steenen pijlers gebouwd hebben, die hoezeer waarschijnlijk bij herhaling vernield of gehavend, toch voortdurend in begaanbaren toestand werd gehouden, dank zij het tol- en passagegeld dat zij opbracht en tot 's Keizers inkomsten behoorde.

Keizer Koenraad II schonk die brug echter met al de voordeelen die zij opleverde aan het Kapittel van St. Servaas in die stad, onder verplichting voor haar onderhoud te zorgen, dat echter zóóveel te wenschen overliet, dat zij op 4 Juli 1275, juist op het moment dat eene processie uit de O. L. Vrouwe kerk er over ging, instortte, waarbij, volgens de kroniek, 400 menschen verdronken. Alstoen werd besloten haar in steen, doch meer noordwaarts de rivier op te herbouwen, en, op Vrijdag na St. Jan Baptiste van het jaar des Heeren 1280, werd na vooraf gehouden plechtigen kerkdienst, met de gebruikelijke ceremoniën de eerste steen dier nieuwe brug gelegd. De bijdragen voor dien herbouw kwamen echter slechts uiterst traag in, zoodat de hulp der geloovigen werd ingeroepen; de te Orviëto ter kroning van Paus Martinus IV vergaderde aartsbisschoppen en bisschoppen verleenden nu een aflaat van 40 dagen aan allen, die tot dien bouw zouden bijdragen, eene rouwmoedige biecht sprekende.

Eerst in 1293, alzoo na 13 jaren bouwens, was de brug gereed. Zij had eene totaal-lengte van 160 M. bij 9 M. breedte en was in het midden ± 11 M. hoog boven de rivier (buitengewone brugafmetingen destijds) en rustte op 10 halfrond gesloten bogen, zich vergarend in zware, stroomopwaarts scherp gepunte, massieve bergsteenen pijlers van 12.15 tot 13.45 M. breedte.

Aan den tegenoverstaanden oever, aan de zijde van Wijk, door eene verdedigbare poort gesloten, was het laatste vak niet met een steenen boog, maar met een houten schoor- of tusschenbrug gesloten, die zoo noodig binnen één uur tijds kon worden uiteengeslagen en verwijderd. Midden op de brug, over hare volle lengte ter weerszijden met steenen borstweringen voorzien, stond eene poort en tevens een cappelleken van Sint Servaas, waarin dagelijks de mis werd gelezen.

De brug toen gebouwd, bestaat nog, hoezeer niet meer geheel intakt; ter wille van het Zuid-Willemskanaal toch, verloor zij haar eerste boogvak aan de Stadszijde, haar steenen borstweringen zijn door ijzeren leuningen en haar houten schoorbrug is nu door een steenen

boogvak vervangen (zie afb. N°. 141). Ook haar bogen zijn in verloop van tijd alle vernieuwd, haar steenen kapelleken, haar poorten en haar wachthuis zijn alle verdwenen, doch trots dat, behield zij in hoofdzaak toch haar eigenaardig, haar XIII^{de}-eeuwsch, haar grootsch karakter, en is zij nog steeds onze monumentaalste brug. Geen der groote holle ijzeren gevaarten, ter wille der spoorwegen over onze rivieren gelegd, is in eenvoud, rust, duurzaamheid en esthetisch effect met haar te vergelijken.

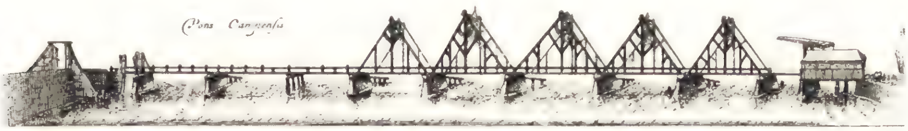
Eene rivierbrug in steen, van die afmeting, heeft geen onzer steden sedert meer gebouwd, de Maastrichtsche brug is ten dezen eenig; wel verving de stad Roermond, ten jare 1771 haar houten brug, die op Oudejaarsnacht van 1763 door de Roer was weggedreven, door de nog bestaande steenen boogbrug, met vier spanningen in Vlaamschen steen uitgevoerd, doch zij mist de afmetingen der Maasbrug.

Anno 1371 op 1 May gaf Hertoch Aelbrecht aan die van Oudewater verlof „sich een brugge te maken ende te houden over die IJseldijck tot aen die ander zijde, belovende bescerminge, want Wij immers willen, dat die brugge neffens die stede over d'IJsel sal worden gemaeckt en geleyt ende daer eeuwighlijck sal leggen blijven"; of zij echter gebouwd is en zoo ja, hoe lang zij in dienst is gebleven is mij niet bekend.

De IJselbrug te Kampen.

Eene andere rivierbrug, in de geschiedenis onzer steden vermeld, is die bij Kampen.

Ongevraagd nam deze stad ten jare 1448 de vrijheid om over de rivier den IJsel, welke aldaar eene breedte heeft van ± 215 M., tegenover haar Raadhuis eene vaste houten brug te bouwen ter breedte

Afb. N°. 142. De jukbrug over den IJsel te Kampen, A°. 1448 gelegd.

van 3.50 M., voorzien met één doorvaartgelegenheid, welke brug haar 17000 goudguldens kostte, (zie afb. N°. 142).

De overige IJselsteden kwamen echter met kracht tegen die brug in verzet en protest, en eischten dat Kampen haar onverwijld weder zou afbreken en toen dat niet baatte, vervoegden zij zich met hun protest

bij het Hanseverbond, bij den Bisschop van Utrecht en tot zelfs bij den Keizer van Duitschland, bewerend, dat die brug den handel en de vrije scheepvaart op de rivier benadeelde. De Keizer liet daarop aan Schout en Schepenen, der Vrije, Keizerlijke Stad Campania, een hoogst ernstigen brief schrijven, haar bedreigend met zijn ongenade en met een boete van 100 ℔ loodig goud, zoo zij niet onmiddelijk de brug lieten afbreken, doch het Stadsbestuur deponeerde dien brief dood kalm in zijn archiefkist, en liet, in plaats van de brug af te breken, haar bij voortduring met alle zorg onderhouden, en waar noodig vernieuwen.

Deventer ziende, dat al de protesten tegen de Kamper-brug niets baatten, verzocht en verkreeg daarop van den Bisschop, haar Heer, vergunning om zelve ook een brug over den IJsel te mogen leggen en bouwde zich toen in 1482 eene schipbrug; de Hertog van Gelre vond echter goed die brug in 1510 te doen vernielen, de stad verbiedend zich tijdens zijn leven eene nieuwe brug te bouwen, waartoe Deventer dan ook eerst ten jare 1568 overging.

In 1485 volgde Zutphen mede dit voorbeeld, na vooraf van Keizer Maximiliaan vergunning te hebben gevraagd en gekregen tot het maken eener paalbrug over den IJsel, waarbij de ingezetenen van het Graafschap verplicht werden met hand- en spandienst behulpzaam te zijn; in 1603 volgde Arnhem en werd aldaar een schipbrug in den Rijn gelegd.

Bruggen binnen de steden.

Behoorden vaste rivierbruggen bij onze steden tot de zeldzaamheden, over de rivierarmen en grachten binnen vele dier steden kon men ze echter niet zelden bij dozijnen tellen. In Rotterdam werd door tusschenkomst van den Graaf van Holland op 23 Juli 1373 „de Stede gevierendeelt voor de heulen ende die bruggen, die de poorteren behooren te maken ende te houden tot eeuwige dagen, zijnde: het Oost- en het Westvierendeel, de Middeldam en de Nieuwpoort ende blijvende buyten der Steden kost alle die vleugelen ende alle die wangen van die bruggen op elc vierendeel (zie van Mieris' Charterboek, deel III blz. 280.)

Van Delft heet het, dat zij oudtijds binnen hare veste 69 bruggen bezat, meerendeels steenen boogbruggen van éóne spanning, vele ter wille der scheepvaart vrij hoog boven de straat en daarom ter weerszijden met steenen trappen opgaande, bruggen op het alleraardigst dikwijls het gezicht op en door hare grachten onderbrekend.

Afb. N⁰. 143. Leeuwarden. Gezicht op de

Brolbrug in 1664, naar A. Beerstraten.

Van Leiden zegt Guicciardini, dat zij ter verbinding der 31 eilanden, waaruit zij bestond, een 145 bruggen onderhield, waaronder niet minder dan 104 steenen bruggen. Op den grooten plattegrond dier stad van het jaar 1578, ziet men dan ook, behalve de vele bruggen over de kleinere grachten, een 60-tal vrij groote bruggen van allerlei vorm en afmeting, waaronder 12 of meer steenen boogbruggen met van één tot drie doorvaartopeningen; bruggen, alle ter weerszijden van gemetselde borstweringen voorzien, terwijl op een 5-tal dezer kleine bidkapelletjes schijnen te staan, welke echter op haar plattegrond van A⁰ 1600 (afb. N⁰. 104) reeds alle verdwenen zijn.

Evenals op de Maasbrug te Maastricht, kwamen dergelijke kleine brugkapellen, na de Reformatie bijna overal gesloopt, oudtijds veelvuldig voor. Op de Spuibrug te Bergen-op-Zoom o. a. stond eene St. Janskapel, waarin dagelijks dienst werd gedaan voor het St. Jans- of Arbeidersgilde, welks leden verplicht waren dien dienst elken dag bij te wonen, op straffe van verstoken te zijn van het dobbelen of smakken omtrent het laden der schepen, en in die Haghe werd de Spuibrug, gelegen voor de zuidelijke poort van het Grafelijk kasteel, de Kapelsbrug genoemd, omdat op die brug de kapelle van „Onse Lieve Vrouwe op te Spoeye" stond.

Te Delft stond op de groote boogbrug, welke de beide grachten de Oude Delft en de Geer van de stadskolck afsloot, eene kapel, en ook deze werd daarom de Kapelsbrug genoemd.

In Dordrecht zorgde, blijkens de rekeningen van het Kuipersgilde van het jaar 1536, dat gilde „voor de smaercaersen voer dat Vrouwenhuysken op den huck van die Wijnbrug.

Sommige bruggen ook waren ten deele bezet met huizen, hetzij met wacht- of winkelhuizen, of met galerijen, zooals bovengenoemde Spuibrug te Bergen-op-Zoom en zooals de beide oudste bruggen over het Damrak te Amsterdam (zie afb. N⁰. 21); typischer echter is de Ponte de Rialto te Venetië, die 90 voet breed, met 3 smalle winkelstraten bezet is; de vroegere London-bridge over den Theems te Londen, vormde over hare volle lengte ééne doorgaande winkelstraat, zoodat men slechts aan de klimming bij het op- en afgaan het bestaan eener brug waarnam.

De stad Utrecht bezit over hare beide karakteristieke grachten, de Oude en Nieuwe gracht (zie afb. N⁰. 18), thans nog een 24-tal bijna monumentale steenen boogbruggen, waarvan nog verschillende zekerlijk dagteekenen uit de XV^de eeuw, toen zij hare houten door steenen

bruggen verving. Tot de oudste dier steenen bruggen behoort de Gaardbrug, althans deze bestond reeds, toen ten jare 1404 de Borch- of Sint-Maartensboogbrug aldaar gebouwd werd.

Vele bruggen waren oudtijds naar een heilige genoemd, in Utrecht niet minder dan zeven: de St.-Catharinen-, de St.-Geerten-, de St.-Jacobs-, de St.-Jans-, de St.-Maartens-, de St.-Magdalena- en de St.-Paulusbrug. In Leiden had men de St.-Anthonis-, de St.-Jans- en de Onze Lieve Vrouwebrug; in Haarlem de St.-Klaasbrug; in Delft de St.-Anne-, de St.-Jacobs-, de St.-Jans- en de St.-Jorisbrug, enz., bruggen, toen meerendeels met het beeld van dien heilige versierd, zooals wij zulks in buitenlandsche steden thans nog veelvuldig aantreffen.

Dat ook binnen onze steden de bruggen soms met een beeld prijkten, blijkt uit afb. N⁰. 68, der Oude Weertpoort binnen Utrecht, op welke afbeelding de brug over de Oude Gracht bij hare uitmonding in de vestinggracht, met een op de borstwering staand soort Rolandsbeeld is versierd, terwijl de Stad Rotterdam ten jare 1549 tegen of op de borstwering van haar Kolkoverbrugging, haar marktplein, een houten standbeeld van Erasmus plaatste.

Hoe eigenaardig in heur eenvoud die oude boogbruggen met haar schut- of borstweringsmuren er uitzagen, toont behalve tal van andere afbeeldingen, inzonderheid afb. N⁰. 143 van de Brolbrug te Leeuwarden, naar een schilderstuk van A. Beerstraten van A⁰. 1664; op de breede brug staat een sierlijke schandpaal en een zakkendragershuisje is bezijden deze op een jukwerk boven de gracht uitgebouwd.

Tot de in haar tijd merkwaardige boogbruggen behoorde o. m. ook de Bottringebrug over het Noorderdiep in de stad Groningen, die, gebouwd in 1703, bij ruim 17 M. spanning, 5.20 M. pijlhoogte en 9.80 M. breedte, opviel van wege haar eleganten boogvorm en hare uiterst geringe kruindikte, hoezeer bij voortduring door zwaarbeladen koornwagens bereden; ter kwader ure werd zij echter door den Directeur der Gemeentewerken dier stad in 1866 bouwvallig verklaard en toen vervangen door eene leelijke ijzeren traliekast, op die plaats en bij die omgeving wel het allerminste passend.

Het lot der Groninger boogbrug is trouwens dat van bijna al onze boogbruggen, bijna overal verdwijnen zij bij het dempen der grachten of worden zij ter wille van het rijtuig- of tramverkeer vervangen door platte of nagenoeg vlakke ijzeren balkbruggen, die, hoe soms ook aangekleed zelfs met graniet en brons, toch bedelaars blijven in vergelijking

bij die hoogst eenvoudige vroegere boogbruggen, waarvan een charme uitging en waarin een cachet zat, dat zij juist missen.

Het ijzer als bouwmateriaal diende aanvankelijk om de schut- of borstweringsmuren onzer oude bruggen door open leuningen te vervangen, zoodat bruggen met schutmuren, in Brugge nog in ruimen getale aanwezig, in onze steden thans tot de zeldzaamheden behooren, 's Gravenhage bezit er gelukkig nog één enkele, en wel tegenover de kazerne over de Mauritsgracht.

Naarmate de scheepvaart echter steeds breedere doorvaartopeningen eischte, vervielen allengs ook de enkele en dubbele houten ophaalbruggen onzer grachten, om vervangen te worden door ijzeren draai- en wipbruggen, die sedert de electriciteit haar kracht leent bij het openen en sluiten, thans spanningen aannemen voorheen onuitvoerbaar geacht. Hoe weinig eischend die scheepvaart oudtijds was, toonen ons de prenten, toont ons de plattegrond van Amsterdam van 1536 (zie afb. N°. 21), overal zien wij nog vaste jukbruggen zonder ophaal-

Afb. N°. 144. Amsterdam. Gezicht op de Oude Stads-Herberg aan het IJ.

gedeelten zelfs, alleen in de drie bruggen over het Damrak bevinden zich smalle doorvaartopeningen, oorgaten, een scheepsmast met zijn touwwerk doorlatend, en dit zelfde zien wij mede bij de havenbrug te Zierikzee (afb. N°. 74).

Tot de bruggen behooren feitelijk ook de oude Waterpoorten, boven reeds behandeld, zoowel de middeleeuwsche met hare verdedigingswerken, als die over de Berkel te Zutphen (afb. N°. 28), die te Utrecht over de Oude Gracht bij de Weertpoort (afb. N°. 68) alsook de schilderachtige XVII^{de}-eeuwsche Hoogeindsterpijp te Sneek, (zie afb. N°. 78), in de omwalling dier stad gelegen. Zij is onze eenigste overdekte brug, eene overdekking blijkbaar aangebracht, om haar een eenigszins monumentaal aanzien te geven en aan hen, welke den eenigsten wandelweg dier stad, de stadsbolwerken, willen genieten, op het mooiste punt dier wandeling eene aangename zit- en uitzichtplaats aan te bieden.

Stede-uitleg.

Na in het bovenstaande, de vorming en ontwikkeling van het stedeplan en van de daarop meest invloed hebbende factoren te hebben beschreven, dient thans te worden behandeld de niet zelden herhaalde uitleg of uitbreiding onzer steden.

Bij de buurt, bij het dorp, bij de nog onbeveste stad, had die uitbreiding stilzwijgend, als 't ware van zelf plaats. Al naar de behoefte zulks vorderde, nam de aanbouw ter weerszijden der landwaarts gaande wegen toe, of vormden zich achterwegen met woningen bezet, evenals zulks nog steeds plaats vindt, en werd de buurt, het dorp, die open stad dus grooter, uitgestrekter, of wel zij krompen bij teruggang weer stillekens in, zij werden weer kleiner.

Eene dergelijke geleidelijke uitbreiding, erf- of huisgewijze als 't ware, was echter bij eene ommuurde, omgrachte en bepoorte stad verder ondoenbaar geworden. Haar veiligheidsgordel belette zulks, was haar grens geworden.

Bij toenemende woonbehoefte moest zij zich binnen die grens zoo lang mogelijk zien te behelpen, tenzij op 't moment harer omgrenzing ruimschoots grond voor uitbreiding, voor nieuwe woningen was opgenomen.

Was dat niet of niet voldoende het geval, dan verdween daar

binnen het eerst alle beschikbare erfruimte en open tuingrond, daarna verdween niet zelden het kasteelplein en werden kerk- en marktplein soms verkleind, terwijl tevens de groote erven zich splitsten in kleinere, en op die kleinere, de huizen nu in de hoogte de ruimte zoeken, die gelijkstraats niet meer beschikbaar is.

De huizen, voorheen alle slechts uit éénе enkele verdieping bestaande, krijgen nu meerdere verdiepingen, zij worden nu lastiger voor het bedrijf en ter bewoning; men leert zich echter schikken, tot men eindelijk noodgedrongen, besluit tot uitbreiding, tot uitleg der stad, een besluit echter spoediger genomen dan uitgevoerd, vooral als haar rechts- en grondgebied eindigde bij den buitenkant harer uiterste gracht.

Dit was o. m. het geval in Haarlem, waarvan op 11 Mei 1355 Graaf Willem V bevestigde, „al soedanighe vrihede, als si nu ter tijt begraven en bevest hebben met hare poerten, behoudende dat si een yegelijck voldoen willen diere goet of recht in hebben, ende haer consent daer af ghecregen, ende ghene vrihede en sullen si hebben buten den utersten cant van haere grafte [1]. Deze stad kreeg alstoen van den Graaf uitbreiding van grondgebied waarop zij zich kort daarna over het Spaarne, tot dusverre haar oostelijke buitengracht, heeft uitgelegd. Toen de stad Woerden op 12 Maart 1371 van Hertog Albrecht stadsrecht verkreeg, werd daarvan tevens de omtrek bepaald, zeggende: „in den eerste sullen sij hebben ende dat geven wij hun, een vrijhede, ende die sal gaen tot opter uiterste cante van haere grafte" [2].

Meestal echter, was aan een uitleg reeds eene uitbreiding van het stedelijk rechtsgebied, der zoogenaamde Stads-vrije voorafgegaan. Bij de steden, welke zich uit en binnen haar eigen marke hadden ontwikkeld, zooals Deventer, Groningen en tal van Overijselsche steden was dit echter onnoodig en evenmin bij de steden, welke op den grond van haar kasteelheer en met diens hulp of medewerking waren ontstaan en tot bloei gekomen, zooals Gorinchem, Gouda, Heusden, Kuilenburg, Montfoort, Schiedam, Schoonhoven, IJselstein, enz., hier toch was de kasteelheer veelal zelf de meest belanghebbende bij den bloei en de ontwikkeling zijner stad, wier uitleg hij daarom gaarne vergemakkelijkte en bevorderde.

---

[1]) Zie de handvesten van Haarlem, fol. 37 en 38.

[2]) Zie van Mieris' Charterboek, dl. III bladz. 256.

Bij de steden, welke echter niet in zulke gunstige voorwaarden verkeerden, en, hetzij zij op Grafelijkheidsgrond lagen, hetzij door bijzondere Ambachten of Heerlijkheden onmiddellijk omsloten lagen, en wier rechtsgebied dus, zooals zulks met Haarlem en Woerden het geval was, aan de overzijde harer omgrachting eindigde, was men er dan ook steeds op uit om, rondom buiten die gracht, een strook gronds, ter breedte van minstens één of meer pijlschoten afstands, als Stads-vrije te verkrijgen, zoowel in belang der veiligheid, opdat zich niemand zonder toestemming in dien kring zou kunnen vestigen of gaan bouwen, vooral niet de ter stede uitgebannenen, als ook om in het belang van eigen nering en bedrijf, in den naasten omtrek der stad alle soortgelijke nering en bedrijf te kunnen weren.

Rond de meeste steden vinden wij dan ook een grootere of kleinere stads-vrije, staande onder haar rechtsgebied, behoorende tot de stadstafel, luisterende naar haar klokgelui, een vrije, soms groot van 20 tot 50, van 100 tot 300 roeden, dat is van 76 tot 1100 M. breedte.

Oud-Haarlem.

Waar eene stad die vrije miste, zooals Haarlem, daar kwam de Graaf haar soms ter hulpe, op 6 Dec. 1389 toch gebiedt Albrecht: „dat wie wt Haerlem gebannen wort, dat hij niet comen en sal binnen 300 roeden nae die Stede voerschreven op sijne lijff ende op sijn goet. Voert soo en sullen wij nyemant vrijheide geven binnen XL roeden te lande waert ende binnen 100 roeden te water waert, na der vrijheit van Haerlem, ende nyemant sal binnen dese marcke omschreven huse timmeren, noch woone, maer die husen die nu ter tyt op Arent Janssoon erve staen, die mogen daer blijven staen, onbelet van yemandt ten waer offte onse Stede voorscr. off hebben woude, ende dan souden sij se gelden tot ons Raets seggen, dat Wij daer toe vougen sullen".

Oud-Enkhuizen.

Zoo mogelijk was men bij het verkrijgen van stadsrecht er dan ook reeds direct op uit, om, niet alleen ter ronding der veste, maar ook te harer isoleering, een ruim grondgebied te vragen.

Zoo gaf Graaf Willem V in 1354 „sijne lieve en getrouwe luiden van Enkhuisen en van Gommerkarspel om meenigh trouwe diensten die sij hem en sijne voorsaeten eertijdts gedaen hadden ende hem en sijn nakomelingen noch doen souden, een vrijheit en poortrecht, genoemd

Enkhuisen, strekkende Noordt-, Oost- en Zuidtwaerdt in see en Westwaert aan den ban van Boven-Karspel, langs den wegh 200 roeden breet" [1]).

En toen de zee daarna Enkhuizen ging benauwen en aan twee zijden haar grond wegsloeg en haar vrijheid inkortte, was het Hertog Albrecht, die haar op 6 December 1386 ter hulpe kwam, zeggend: „dat onse stede van Enchusen soe vergaet, overmits dat die zee aan de Westzijde ende te Noorden de wegh langhs alle dagen aenwint, soo hebben wij onsen goeden luyden weder haer vrijheidt ghegunt, dat is te weten, van haer vrijheidt westwaerdt den wegh langs 95 roeden ende elcke zijde van den weghe 100 roeden breedt. Ende geven wij haer den ban tot deeser vrijheidt, alsoo langh Zuydt ende Noordt streckt van den eene dijck tot den anderen ende Westwaerts alsoo langh, als haer vrijheidt daer gaet."

Elke gunstige gelegenheid tot uitbreiding harer zgn. vrijheid werd dan ook gaarne door de steden benut, en dit vooral dáár, waar de overheid overtuigd was, dat men binnen korten tijd tot uitleg der stad zou moeten overgaan en daarbij dan haar stadsvrije, haar isolatie-, haar om- of beveiligingskring, grootendeels zoo niet geheel en al zou verdwijnen.

Oud-Delft.

Toen dan ook de stad Delft in het begin van 1390 Aelbrecht als Graaf [2]) huldigend, dezen 4000 guldens schonk, verzocht en verkreeg zij te gelijker tijd vergrooting „van heure vrijheid van der Haage poorthuys uytwaert ter siecken luden toe ende an beyde sijden van de twee wegen XII roeden breet ende desgelijks also lange ende also breet van den poorthuyse te Watersloot uytgaende." En in April 1448 wist zij van Philips van Bourgondië te verkrijgen: „dat wij hen gonnen, ende consenteren willen, dat eigheen van wat state hij sij oprechten noch maicken en mach, Huysen noch oock aennemen te

[1]) Op gelijke wijze werd aan Edam, op 20 Nov. 1357 door Hertog Willem van Beijeren stadsrecht verleend en tevens bepaald: „voert soe sal die vrijhede van Edam strecken Suytwaert van Jan Andriessoenshuse 20 roeden ende aen die Westzijde van Jan Heertsoenshuse 20 roeden ende Noertwaert van Jan Dircksoenshuse 20 roeden, ende Oestwaert van Pieter Carpssoenshuse 20 roeden", zoodat haar vrijheid blijkbaar rondgaande 20 roeden, dat is ± 76 M., werd uitgebreid buiten de grens harer toenmalige met woningen bezetten omvang.

[2]) Vóórdien toch had deze als Ruwaard het bestuur voor zijn krankzinnigen broeder Graaf Willem IV waargenomen.

maickene eynighe Woensteeden op 't sestich Roeden nader Vrijheyt van den voorschreeven Steede, het en sij bij consente van der Vroetdomme ende Rijckdomme der selver Stadt, en behoudelick dat dye geene die erffachtigheeden hebben, binnen de bewinde ende linage van de voorschreven 't sestich Roeden, sullen mogen sonder begrijpe maecken off doen maken, ende oprechten cleyne Huysekijns om haire Beeste ende vruchten daer in te besteden, ende vertrecken, sonder ymer dat die voorschreve geerffde in die selfde Huyskens sullen moghen Woenste, Herberghe ofte Taverne noch Cabaret houden."

Oud-Weesp.

Soms ook bracht 's Graven eigen belang mede eene stad te voorkomen in haren wensch en in hare behoefte aan uitbreiding o. a. gaf uit dien hoofde Hertog Albrecht op 7 Dec. 1401 „om menigen trouwen dienst die Ons onse ghetrouwe poorters van Wesepe gedaan hebben ende noch doen mogen, ende ooc om te bet te stercken ende te bevesten of wij in toecomenden tijde eenigen noot van oorloge omtrent onse palen aldaer krijgen mochten, denselven onsen poorters voorsz. sulcke gratie ghedaen, ghegheven hebben ende gheven mits desen brieven, dat sij die vrijhede van onser stede voorsz. meeren en lengen mogen in de oostzijde van de Vecht 50 roeden en van Jan van Zircx huyse oostwaert overstreckende tot aen dat nieuwe Poorthuys, dat op dese tijt tegens der bruggen staet, sonder argelist."

Die vorst was toen in oorlog met de Oostvriesen, die met hun schepen soms zijne havensteden aan de Zuiderzee trachtten te overvallen, en stelde er dus prijs op, dat ook de jonge stad Weesp (wier stadsrecht slechts van vóór 1355 dagteekende) zich in behoorlijken veiligheidstoestand bracht.

Rotterdam echter was verplicht zich eerst met Heer Willem van de Wateringen en met diens vrouwe Johanna van Teylingen te verstaan en van hen op 30 April 1358 het recht te bedingen, om door zijn Ambagt te mogen delven, de stadsvesten te mogen maken en de stad te mogen uitzetten, alvorens Hertoch Albrecht de stad kon en wilde toestaan zich uit te breiden aan de Westzijde „al sooverre als zij luyden met Heer Willem en met sijn vrouw verdragen zijn."

Buitenpoorters.

In de stadsvrijheid, buitenom de veste gelegen, werd trots de plaatselijke keuren die zulks verboden, zoo de nood drong en er binnen

de veste bijna geen bouwgrond meer beschikbaar was, soms aan dezen of genen oogluikend toegestaan zich te vestigen, 't zij op eigen grond of met toestemming van of tegen pachtbetaling aan den grondeigenaar. Zoo ontstonden er allengs vóórsteden, die trouwens evengoed of nog eer ontstonden, als de grond onmiddellijk buiten om de stadsgracht gelegen, niet tot de stadsvrije, niet tot het stedelijk rechtsgebied behoorde, en de stad dus de bevoegdheid miste zulks tegen te gaan.

Die in die vóórsteden, die buiten de veste wonenden, voor wie daar binnen geen, of slechts onder al te bezwarende voorwaarden een huisplaats te vinden was, verzochten toch als poorters der stad te worden aangenomen, en zoo kreeg men nu land- of buitenpoorters.

Daartoe was, zoo 't schijnt, de toestemming van den Graaf of Heer noodig, althans het handvest door Graaf Jan I dato 14 Febr. 1297 aan die van Harlem gegeven, zegt uitdrukkelijk: „alle die gemiene lieden, die an Harlem woenen buten muren ende in den Hout buten grafte, die an der grafte woenen, in hoeren poertrechte en in hoere coere van den poerte te wesene ende te blivenen 't Onsen wederroepen."

Het Stadsrecht van Enkhuizen van 1354 verbiedt het aannemen als buitenpoorters, zeggende: „Ook souden geen poorteren buiten haere vrijheit woonen."

Noodgedrongen kwamen zij er echter toch.

In Dordrecht vinden wij er in 1365, die tegen betaling van een kroon 's jaars, poortersrecht hadden; in 1383 verbood de Graaf echter dat buiten de stad wonen, een verbod in 1393 voor den duur van 20 jaar weder opgeheven, zij kregen toen tolvrijheid voor het eigen gewas, dat zij in de stad ter markt brachten, mochten met hun goederen in Zuid-Holland niet bekommerd worden, en waren verplicht de keuren der stad na te leven en in alle lasten mede te betalen.

Op 13 May 1388 gaf Hertog Albrecht die van Sint Geerdenberghe vrijheid „om 200 Landpoorters te houden om de Stede te beteren ende te vesten, sulcks van gratien ende niet van rechtsweghen gheconsenteert," en het volgend jaar op 6 Sept. werd die gracie uitgebreid tot 400 Landpoorters, „ende al wat van desen poerters comen sal, als si porters worden ende als si ontportert worden, sal comen an onse Stede best ende orbair sonder yements anders ghenot of baet daer af te hebben."

De onvoorziene overvallen, waaraan de land- of haagpoorters in die onbeveste open vóórsteden echter dikwijls blootstonden, noodzaakte hen niet zelden hun vóórstad te omgrachten en te omwallen; zulks

deed o. m. de Schutenschuvers-vóórstad beoosten de stad Groningen gelegen, nadat zij in 1536 door de Gelderschen op een nacht was overrompeld en in brand gestoken. Van daar ook de aanhoudende drang dier vóórsteden om binnen de veste te worden opgenomen, een drang te grooter, daar bij dreigend oorlogsgevaar de in die vóórsteden wonenden tevens de aanzegging wachtte, om binnen enkele dagen hun huizen te moeten afbreken of deze, bij niet voldoening aan dien eisch, van wege de Stedelijke Overheid te zien afbranden, zooals o. a. met de Lastaadje buiten Amsterdam en in 1508 met de huizen buiten de St. Anthonispoort aldaar het geval was en zooals Zwolle deed in 1672 met hare vóórsteden buiten de Dieser- en Sasserpoort.

Doch van hoe groote beteekenis de uitleg eener stad in de middeleeuwen ook was voor hare woontoestanden, voor de verdere ontwikkeling van haar handel en bedrijf, voor hare verdediging en uit een geldelijk oogpunt tevens, zoo werd toch maar hoogst zelden die aangelegenheid in overeenstemming met die viervoudige beteekenis behandeld.

Het schijnt wel, alsof slechts bij uitzondering aan den uitleg eener stad, de vragen zijn voorafgegaan, hoe, in welke richting, in welken vorm, voor hoeveel tijd, voor welke toename in bevolking, ten bate van welke verbeteringen als veste, in welk te kort aan markt- of havenruimte en wat dies meer zij, kunnen, moeten en zullen wij bij de uitbreiding onzer stad voorzien?

En werden die vragen misschien ter loops ook al eens gedaan, dan schijnen zij toch slechts hoogst zelden te zijn belichaamd in een of meer ontwerpen of studieplannen en door zakelijke medewerking van deskundigen tot een zoodanige oplossing te zijn gebracht, dat de diensvolgens uitgelegde stad, daarmede zoowel direct als voor de toekomst op het doelmatigst, op het beste gebaat was.

Niet, dat het noodzakelijk was, een zoodanig wel overwogen plan van uitleg onmiddellijk in zijn geheel uit te voeren, dit kon stuks-, of moots-, of wijksgewijze, in verloop van één of meer eeuwen plaats hebben, al naar de behoefte zulks vroeg of de omstandigheden zulks toelieten, doch, hoezeer bijna al onze steden, vele zelfs bij herhaling, zich tot uitleg verplicht zagen, waren er slechts enkele harer, welke dien uitleg, hetzij dan in eens of bij gedeelten, geheel vrijhielden van kleine belangen of toevallige omstandigheden, en deze, volgens een daarvoor vooraf met zorg vastgesteld plan, geheel naar eisch tot stand brachten.

Tot die enkele steden reken ik o. m.: Amsterdam, Groningen, Kampen, Maastricht, Oldenzaal en Utrecht.

Was het gemis aan vertrouwen in eigen toekomst of gebrek aan doorzicht, was het vrees voor misschien opkomend oorlogsgevaar, of angst om zich door groote uitgaven te veel en te lang in last en in schuld te steken, of was het de overweging, dat bij eene groote uitbreiding der reeds uitgestrekte ommuring, deze niet voldoende, deze op verschillende punten gelijktijdig aangevallen, niet meer naar eisch zou zijn te verdedigen?

Misschien wel was dit alles te zamen van invloed op het feit, dat slechts enkele onzer steden haar uitleg in eens flink onder de oogen hebben gezien, dien in eens voor één of meer eeuwen hebben opgelost, en, hoezeer die oplossing, dat plan van uitleg, soms niet onmiddellijk in zijn geheel uitvoerend, dit toch in hoofdtrekken voor de toekomst vaststelden en zich daaraan hielden, dit volgden ook.

Twee factoren waren blijkbaar meestal van overwegenden invloed op het besluit tot en op de wijze en omvang van een uitleg, namelijk de vrees der buitenpoorters, van de bewoners eener buitenwijk of vóórstad voor een overval, voor plundering en brandstichting én den onvoldoenden en gevaarlijken toestand, waarin, bij het toenemend gebruik en het toenemend vernielvermogen van het vuurgeschut, de zwakste gedeelten der stedelijke verdedigingswerken gekomen waren.

De veiligheid woog destijds terecht zóó zwaar, dat men zich dáárvoor, als het moest, gaarne zelfs de zwaarste offers getroostte. Menige stad zou zich haar woningnood, haar volslagen gebrek aan ruimte, stellig nog jaren lang getroost hebben, ware het niet dat haar veiligheid eene gedeeltelijke of algeheele voorziening onafwijsbaar eischte, eene voorziening, die dan ter zelfder tijd aan haar behoefte aan uitleg ten goede kwam, daaraan feitelijk den doorslag gaf, en soms ook, alvorens er nog behoefte aan uitleg bestond, toch tot uitleg leidde.

Beide factoren bovengenoemd spreken inderdaad op 't duidelijkst en bij herhaling uit den achtereenvolgenden uitleg van menige stad.

Gold het enkel de veiligheid eener vóórstad en hare opname in het stedelichaam, binnen de veste, dan verdubbelt of verlengt zij hare ommuring en hare omgrachting, rond die vóórstad of buitenwijk, dan vernieuwt en verdubbelt zij aan die zijde hare poorten en hare verdedigingsmiddelen.

Gold het echter de voorziening en versterking van de zwakste

zijde van haar veiligheidsgordel, dan zien wij die geheele zijde uitleggen en vervolgens omgorden volgens den nieuwsten verdedigingseisch, met rondeelen eerst, vervolgens met eene breedere en hoogere omwalling, met eene breedere en diepere gracht en bijna onzichtbare poorten en deze daarna nog versterken met bastions of dwingers.

Was het eene stad bij hare belegering gebleken, dat haar oude gordel geen veiligheidsgordel meer kon genoemd worden, dan zien wij haar zich soms geheel opnieuw ter verdediging inrichten en dan ook ter zelfder tijd voorzien in alle eischen van handel en bedrijf, van meerdere woon- en bewegingsruimte en wat dies meer zij. Bijna altijd en overal echter, gaf de veiligheid, gaven de eischen der verdediging den stoot, den doorslag tot een uitleg.

Eenig systeem is er dan ook bij den uitleg onzer steden moeilijk te ontdekken, te moeilijker, daar wij eigenlijk geen oude Stedeplattegronden bezitten. De oudste dagteekenen eerst van uit het midden der XVI[de] eeuw, uit een tijd dus dat onze steden heur eerste eeuwen van groei en vergroei reeds gehad hadden, zoodat bij menig stad de geschiedenis van haar achtereenvolgenden uitleg nog slechts kan worden opgemaakt uit de benaming en uit het beloop harer oude straten en grachten, uit de privilegiën haar verstrekt en uit hare rekeningen, voorzooveel zij deze laatste geboekt en bewaard heeft; bronnen, die echter maar al te dikwijls geen of geen voldoend antwoord geven op de vele vragen waartoe men komt — en dat juist maakt eene studie van dit gedeelte van ons stedeleven zoo lastig, het verleden geeft daaromtrent zoo weinig en zoo onvolledig antwoord.

Den uitleg onzer steden in haar geheel overziende, meen ik dien te mogen splitsen in vier groepen:

in groep A: door aantrekking telkens der zich gevormde vóórstad of buitenwijk;

in groep B: door eene geheele stadszijde met een nieuwe wijk, met een Nieuwstad te vergrooten;

in groep C: door kringvormigen uitleg, zoowel in eens, als bij gedeelten, als ook in opvolgende kringen;

in groep D: door in de aangelegen rivier of zee achtereenvolgens havens aan- en uit te leggen, en deze dan telkens te ombouwen.

Elk dier vier groepen heeft haar eigen vertegenwoordigers, waaruit ik eene keuze zal doen, daar het niet doenbaar is ze alle, kortelijk zelfs, te beschrijven.

Groep A wordt het duidelijkst vertegenwoordigd door de steden: Utrecht, Zutphen, Kuilenburg, Leiden, Groningen en Haarlem.

Oud-Utrecht.

De stad Utrecht (zie haar daartoe wel wat al te klein plan, afb. N°. 18), welke zich onder bescherming van den Merovingischen burcht en als Bisschoppelijk verblijf reeds vroegtijdig had ontwikkeld, was echter ten jare 1007 nog niet ommuurd, althans in de oogen harer bewoners onverdedigbaar tegen de Noormannen, welke toen een inval deden, van daar dat zij de eigen stad in brand staken en een toevlucht zochten binnen den burcht, opdat de vijand zich niet opnieuw, evenals in de vorige eeuw, geruimen tijd in de stad kon vestigen. Herbouwd en tot voorspoed gekomen, werd zij omstreeks de jaren 1122—1140 geheel ommuurd, bepoort en omtoornd en daarbij toen reeds, meent men [1]), gebracht tot de grootte en den omvang, dien zij tot in de XIX^{de} eeuw heeft behouden, een omvang, oostwaarts bepaald door de opname binnen de ommuring van de Sint-Pieterskerk, westwaarts door die der Sint-Mariakerk, zuidwaarts door die der Sint-Nicolaas- en noordwaarts door die der Sint-Jacobskerk.

Bij dien omvang besloeg zij een oppervlak van ± 1650 M. lengte bij gemiddeld 825 M. breedte, of ter grootte van ± 90 hectaren, en was zij destijds ongeveer driemaal grooter dan eenig andere onzer steden.

Die ruime opvatting op het moment harer ommuring, alstoen haar oppervlak misschien ineens vertwee- of verdrievoudend, getuigt van den durf en van het vertrouwen van de bewoners dier Bisschopsstad, wier handel toen bloeide, wier welvaart toen toenam, wier kapittelkerken jaarlijks haar grondbezit en inkomsten belangrijk zagen vergrooten, zoodat zij, in elk opzicht toen onze beteekenisvolste en belangrijkste stad, tal van rijke kooplieden en van groote grondbezitters onder hare bewoners telde, die zich binnen hare muren, eerlang zelfs steenen huizen, hun stinsen of burchten lieten bouwen

Doch de Rijn, waarop haar handel steunde, werd haar ontrouw en verlandde, haar handelsbloei kwam daardoor tot stilstand, haar kooplieden verplaatsten zich, met dat gevolg, dat zij de groote, de voor huizen-aanbouw opgenomen vrije ruimte binnen hare ommuring

---

[1]) Zie over Oud-Utrecht, hetgeen Mr. Muller daarvan mededeelt als inleiding bij zijne studie: „De oude Huizen te Utrecht," opgenomen in het Bouwkundig Tijdschrift, jaargang 1902.

niet kon vullen, en zich zekerlijk zou hebben verkleind, ware die ruimte van lieverlede niet door tal van kloosters ingenomen.

En toen die kloosters en ook de aanhoorigheden harer vijf kapittelkerken tijdens en na de Reformatie werden opgeheven, diende de daardoor beschikbaar komende ruimte alstoen ter voorziening in de behoefte aan verdere woonruimte dezer stad, de eenigste onder onze groote steden, welke in ruim zes eeuwen, van af de XII^de^ tot in de XIX^de^ eeuw niet is uitgelegd.

Haar eenigste uitbreiding toch bestond in de vorming eener vóórstad, ter weerszijden der in 1148 in noordelijke richting gegraven gracht, den Rijn met de Vecht verbindend, eene vóórstad veiligheidshalve in het begin der XVI^de^ eeuw ommuurd en omgracht en sedert „de Bemuurde Weerdt" genoemd.

Wel kwam hier in de XVI^de^ eeuw, evenals in tal van andere steden, het denkbeeld van een grootschen uitleg ter sprake, wel verklaarden een aantal familiën zich bereid, om, zoo men mocht besluiten de stad westwaarts uit te breiden, in dien nieuwen wijk alsdan groote huizen te gaan stichten, wel diende Burgemeester Mr. H. Moreelse daartoe zelf bij den Raad in 1664 een ontwerp-plan in met eene begrooting der uitgaven en baten [1]), doch tot dien uitleg is het niet gekomen, er was daartoe te veel tegenstand bij hen, die, groote erven binnen de stad bezittend, voor dezer waardevermindering vreesden. De tot stand gekomen groote uitleg van Amsterdam trok bovendien velen, die, zoo meenden de angstvalligen, zich misschien in Utrecht zouden hebben gevestigd; daarbij was het ontwerp Moreelse de stad in eens tot ± 300 hect. oppervlak vergrootend, ook te breed opgezet, zoodat met hem ook zijn plan stierf, waarvan slechts tot stand kwamen enkele kanalen, die evenals in de Hollandsche steden de binnengrachten, de indeeling van den nieuwen stadswijk hadden moeten vormen.

Jhr. E. de Meyster, welke na Moreelse voor Utrecht's uitleg ijverde, kwam met een nog grootscher ontwerp, door hem in 1670 als gravure uitgegeven, de stad, door omgaanden uitleg, zie afb. N°. 145, tot ± 450 hect. vergrootend.

---

[1]) Het groote ontwerp van Mr. H. Moreelse met de daaraan door hem toegevoegde uitvoerige „Deductie" alsmede het nog grootere van Jhr. E. de Meyster is opgenomen in deel VI van Van der Monde's „Tijdschrift voor Geschiedenis en Oudheden van Utrecht", Jrg. 1840.

Afb. N°. 145. Uitbreidingsplan der stad Utrecht, door Jr. E. de Meyster, in 1670 voorgesteld, de omgrachte kern is de stad zelve, al het daaromheenliggende, uitleg (zie afb. N°. 18).

Volgens dit ontwerp, dat even eenvoudig als breed, doch wel wat al te rechtlijnig is opgevat, zou de nieuwe stad door langs- en dwarsgrachten, alle met boomen beplant zeer regelmatig worden ingedeeld, grachten in verbinding staande met den Crommen Rijn, met de Leck Vaert, met de Vaert naer Leyden, met Het Vleuten, met de Vecht, met een groote Haven en met een breede Zeevaerd op den noordwestelijken hoek der Stad, terwijl een gordel van 30 bastions met aansluitende omwalling voor hare veiligheid had te zorgen. Verband tusschen de straten der oude of binnenstad met die der ontworpen Nieuwstad is er opvallend weinig, bijna niet, daarvoor moest blijkbaar de in eene binnengracht veranderde en omboomde omgrachting der oude stad zorgen.

De Meyster was blijkbaar zelf volkomen overtuigd, dat zijn ontwerp niet tot uitvoering zou komen, want op het lint om de obelisk, staande in den linkerbenedenhoek zijner gravure, leest men:

„Wat Baet Het Bril aenbien —
Als men dogh niet wil zien."

Met „consideraties van het despicieeren van een bequaeme plaetse tot accommodatie van de aenkomende warmoesluyden" hield de Raad zich na de indiening van beide plannen zoolang bezig, tot het voor Utrecht hoogst rampvolle jaar 1672, voor goed aan alle verdere uitlegsoverwegingen een einde maakte.

Oud-Zutphen.

Terwijl in het plan der stad Utrecht de ommuurde vóórstad op het kennelijkst is blijven spreken, is in dat van Zutphen, zie afb. N°. 20, de eerste of oude stadskern tot een geheel versmolten met haar eersten uitleg. Die oude kern, van een ovaalvormig grondvlak, groot ± 250 bij 400 M., een 10 hectaren slechts beslaande, werd tegen het midden der XIII^{de} eeuw noordwaarts tot tegen de Berkel uitgelegd, haar gewezen noordelijke verdedigingsgracht toen gedempt en bestemd en sedert benut als marktstraat en haar oppervlak daarmede vergroot tot het zuidwestelijk stadsgeheel, dat door de Berkel begrensd, zoo duidelijk op de afbeelding uitkomt. Aan de overzijde van die Berkel, toen haar noordelijke vestgracht, vormde zich echter reeds spoedig eene nieuwe vóórstad, die in 1312 ommuurd als „Nieuw-Stad" bij de oude stad werd aangetrokken, haar oppervlak ongeveer 8.5 hectaren vergrootend, terwijl

ruim eene eeuw later, tegen het midden der XV^de^ eeuw, de zich sedert oostwaarts ontwikkelde buiten- of vóórstad, werd ommuurd en als Spitaal- of Hospitaalstad met een oppervlak van 24 hectaren bij de oude stad werd aangetrokken, die aan die zijde, veiligheidshalve, hare ommuring met haar torens en dubbele gracht nog geruimen tijd in stand hield. Op de kaart van J. Bleau van ± 1650 heeft die vóórstad met haar vele en groote tuinen nog geheel en al het karakter van een warmoezenierswijk, welk karakter zij in hoofdzaak tot nu toe behouden heeft.

Oud-Kuilenburg.

Ook in het plan der kleine stad Kuilenburg (zie afb. N°. 47) spreken op het duidelijkst hare beide uitleggingen. De oude- of Midden-stad ten jare 1144 door den Heer van Bosichem, zoo men wil voor zijn jongsten zoon gesticht, kwam eerst tot bloei, nadat de Heer der stad zich daarbij in of omstreeks het midden der XIII^de^ eeuw een kasteel had gesticht, in de volgende eeuw door een grooter en prachtiger vervangen. Gelijktijdig werd toen de stad aan hare rivier- of Lekzijde uitgelegd, en ontstond de vóórstad, de Havendijk, terwijl tegen het laatst dierzelfde eeuw, in de jaren 1385—'92, aan de tegenovergestelde, aan de Bommelsche zijde, de Nieuw-stad werd aangelegd, waarin de bewoners van de buurten Lanksmeer, Pavijen en Parijs, die vanwege de verhooging van den Diefdijk waterlast hadden gekregen, gaarne werden opgenomen, zelfs werden gelokt, zegt de Culemborgsche Kroniekschrijver.

Door overbrugde grachten en binnenpoorten van de Midden-stad gescheiden, behield elk dier drie stadsdeelen iets eigens, iets oorspronkelijks, vooral de Nieuw-stad, wier vele kleine hofsteden en hooischelven nog lang getuigden, dat zij hoofdzakelijk door en voor eene landbouwdrijvende bevolking was aangelegd.

Oud-Leiden.

Minder duidelijk als bij genoemde steden spreekt thans uit den plattegrond van de stad Leiden (zie afb. N°. 104) haar herhaalden, haar vijfvoudigen uitleg.

De oude stadskern, had zich eenigszins ovaalvormig tegenover den Burcht langs den Rijn ontwikkeld en besloeg, omgracht en ommuurd, langs die rivier eene lengte van ± 750 M. bij eene breedte van op 't meest 400 M. Ten jare 1294 uitgelegd aan de overzijde van

den Nieuwen Rijn, bezuiden en beoosten van den Burcht, werd de stad alstoen in grondvlak verdubbeld en kreeg zij oostwaarts de latere Heeregraft tot verdedigingsgracht. Deze uitleg heeft het eigenaardige, misschien wel in navolging van Delft, dat men daarin ter wille van het vervoer en bedrijf geen langsstraten, maar langsgrachten vindt: de Hoy-graft, de Middelste- en de Uyterste Graft, zij was eene der eerste onzer Hollandsche steden, welke, de waarde van het bezit van vele binnengrachten ten volle erkennend, daarmede bij haar uitleg rekening hield.

Ruim eene halve eeuw later, in 1355, had een tweede uitleg plaats en werd aan de overzijde van den Ouden Rijn, benoorden den Burcht, ter weerszijden van de Maren, het Maren-dorp ter lengte van ± 925 M. bij de stad aangetrokken en omvest, welke daardoor nu een bijna vierkante grondvorm kreeg. Reeds in 1389 volgde een derde uitleg, ditmaal bezuiden en beoosten de oude stadskern, een uitleg op het regelmatigst door zeven binnengrachten, alle door de gewezen vest met elkaar in verbinding staande, ingedeeld en eerst een en een kwart eeuw later, in 1610, gevolgd door eene vierde uitbreiding, ten noorden, zich noordwestelijk aansluitend bij den vorigen uitleg en door een breede langsgracht met vijf dwarsgrachten het systeem der binnengrachten voortzettend, evenals dit mede plaats had bij de spoedig daarop gevolgde vijfde of laatste vergrooting ten oosten dezer stad, in de jaren 1644—'50, waardoor haar oppervlak, vóór haar eersten uitleg groot ± 20 hect., nu werd gebracht tot ± 165 hect.

Uit de bestaande indeeling dezer stad spreekt vrij duidelijk haar groei, haar ontwikkeling in vijf tempo's. Die indeeling zou, ware van den eersten uitleg af voor haar groei bij voortduring een vast, goed doordacht plan gevolgd, stellig een geheel ander karakter hebben gedragen, maar toch is hier bij elke nieuwe uitbreiding zoo goed mogelijk aansluiting gezocht en verkregen met het reeds bestaande stadsgedeelte en daardoor dan ook een goed stadsgeheel tot stand gekomen.

Hoezeer de oude stadskern door die achtereenvolgende uitbreidingen eindelijk geheel werd omsloten, behoort daarom de uitleg dezer stad nog niet tot groep C, tot die van den kringvormigen uitleg.

Oud-Groningen.

De stad Groningen vooral levert in hare achtereenvolgende uitleggingen, op haar historischen plattegrond, afb. N°. 40, alle duidelijk

uitkomend, een belangrijk voorbeeld van een eerst geleidelijken en vervolgens grootschen stadsuitleg.

Na haar ramp in April 1227 grootendeels opnieuw aangelegd, heeft zij zich toen tevens uitgelegd en de buurt, welke zich aan haar west- of Friesche zijde buiten de omgrachting had gevormd binnen de ommuring opgenomen, daardoor haar grondvlak, vóórdien groot 50 hect., uitbreidend tot ruim 53 hect. Langzamerhand schijnt zich echter langs hare zuid- of Drentsche zijde, opnieuw eene vóórstad te hebben gevormd, die hoezeer veiligheidshalve omwald en omgracht, toch, daar juist die stadszijde altijd het eerst en het meest van aan- of overvallen te duchten had, menigmaal angstige dagen zal hebben doorleefd.

Toen dan ook „Hartoich Karell van Burgonien omtrent sunte Lamberts-dage van het jaar 1469, begeerde de Stadt in sijner macht te hebben, en de van Groningen bij em in den Hage in Hollant ontbood en de bynnen een maent tijd es antword op zijn eisch verlangde," werd die vóórstad dan ook in allerijl, met behulp van 1400 Ommelanders daartoe opgeroepen, in meer voldoenden staat van verdediging gebracht en binnen de veste, binnen de stad opgenomen, die zich daardoor ± 12 hectaren vergrootte en haar beide hoofdstraten, de Heere- en de Oosterstraat, alsnu elk met 200 M. verlengde.

Beoosten van dien uitleg vormde zich daarna buiten den zuidoostelijken hoek der stadsgracht eene nieuwe buurt, die der Schutenschuvers, die, na bij een nachtelijken overval te zijn verbrand, zich omwalde en omgrachtte en den driehoekigen vorm aannam door de drie dubbele stippellijnen op het plan aangegeven, een buurt, die bij den daarop volgenden grooten uitleg der stad, behoudens haar langstraat, daarin geheel verdween.

Dreigende oorlogsgevaren, tijdens het Geldersche bestuur, waren oorzaak, dat in 1522 een kleine buitenwijk welke opnieuw bewesten de stad was ontstaan binnen de veste werd opgenomen en ommuurd, terwijl de belegering en inname der stad door Prins Maurits in 1594, zóó overtuigend den onvoldoenden toestand harer verdedigingswerken aantoonde, dat men, doch vooral op aandrang van den Prins zelf, besloot haar in beteren staat van tegenweer te brengen.

Aanvankelijk bepaalden de plannen dier nieuwe vestingwerken zich e n k e l tot haar zwakste of zuidelijke zijde, doch reeds spoedig zag men de noodzakelijkheid in, om de stad van rondsomme met eene dubbele omwalling met de noodige dwingers en eene breedere

en diepere gracht te voorzien. Toen die noodzakelijkheid eenmaal erkend was en vaststond, rijpte ter zelfder tijd het denkbeeld, haar tevens voor een of meer eeuwen uit te breiden en de warmoezenierswijk die allengs benoorden haar ontstaan was, binnen de voorgenomen nieuwe omwalling en omgrachting op te nemen, en deze onder opname mede der Schuten-schuversbuurt tot een goed stadsgeheel te vormen en af te ronden. Dit breede denkbeeld vond ingang, werd besproken en rijpelijk overlegd en twee deskundigen met twee Burgemeesters daartoe in 1608 naar die Haghe, naar den Prins afgevaardigd en aan diens oordeel en goedkeuring het ontwerp der nieuwe verdedigingswerken onderworpen.

Na verkregen goedkeuring en toezegging tevens van staatshulp werd binnen 17 jaar tijds, van 1607—1624, (de werkzaamheden aan de zuidzijde der stad waren reeds in 1607 begonnen) dit groote werk voltooid, en de Stad, binnen hare veste, van 67 tot 122 hect. uitgebreid; haar walgordel had nu, gemeten langs den voet der dwingers, eene lengte van ± 4400 M. en langs den omtrek dier dwingers eene lengte van ± 7000 M.

Die omwalling en omgrachting met de nieuwe poorten en bruggen, heeft haar destijds ruim 3 millioen gulden gekost, een bedrag misschien gelijkstaande met 14 millioen nu. De algemeene en gewestelijke Staten, hoezeer de noodzakelijkheid van het grootsche werk erkennend en op de tot standkoming zoo beslist mogelijk aandringend, hebben echter slechts voor $^1/_6$ gedeelte in die kosten bijgedragen.

Wat deze uitleg, die in verhouding grooter en breeder is opgevat dan die van eenig andere onzer steden, Amsterdam niet uitgezonderd, onderscheidt, zijn niet alleen de voor dien tijd bijzonder ruim opgevatte straten, maar vooral de verschillende voorzieningen, daarbij door de Overheid genomen ten behoeve der toekomst.

In het plan van uitleg toch werd opgenomen en vrijgehouden: een ruime Osse Merct, groot 1 hect., een terrein ter grootte van $1^1/_2$ hect. voor eene later te stichten Protestantsche Kerk met bijbehoorend Kerckhof, een terrein geschikt voor een groot Krijgsmagazijn, een ander terrein voor een Tuchthuis, een geschikte plaats voor een Pulver-Meulen, bovendien een groot erf aan den mond van de Haven bestemd tot scheepstimmerwerf en aan de bleekers, de looiers, de molenaars, de touwslagers en andere bedrijfslieden de voor ieder bedrijf meest geëigende terreinen aangewezen.

De West-Indische Compagnie vond bij het Stadsbestuur, dat daarin aandeelen nam, allen steun; de gewezen noordelijke vestinggracht werd grootendeels tot een binnenhaven ingericht en ter weerszijden met ruime opslagplaatsen omzet, kortom, deze uitleg werd zóó breed opgevat en daarbij in de behoeften der naaste toekomst, zóó goed voorzien, dat daarmede in eens voor 2¼ eeuw tot in de XIXde eeuw, aan de ruimtebehoeften dezer stad was voldaan, wier uitleg onder die onzer steden, een der merkwaardigste is en blijft.

Afb. N°. 146. De Nieuwe Stads-Herberg aan het IJ te Amsterdam.

Oud-Haarlem.

Haarlem behoort tot die steden, over wier eerste wording en ontwikkeling de geschiedenis zwijgt. Of zij ontstaan is bij een kasteel van een der Heeren van Harlem en of dit kasteel met bijbehoorenden grond reeds vroegtijdig in het bezit is gekomen van de Graven van Holland en zij zich eerst daarna en dus op Grafelijken grond ontwikkelde, dit zijn, vermeen ik, nog open vragen.

Bij Melis Stoke wordt zij op het jaar 1155 reeds eene stad genoemd; in 1245 krijgt zij van Willem II, die er zou zijn geboren,

stadsrecht, en in het midden der XIII^de eeuw was zij reeds eene beteekenisvolle plaats, begrensd door het Spaarne, haar handelsrivier, door de Oude-, door de Bakenesse- en eene noordelijke vestinggracht en groot ± 88 hectaren.

In die zelfde eeuw werd zij zuid- en westwaarts uitgelegd en in het midden der volgende, in 1355, werd de buurt, die zich aan de overzijde van het Spaarne had gevormd, bij haar aangetrokken, ommuurd en omgracht, een uitleg in het begin der XV^de eeuw, omstreeks 1426, aan die zelfde zijde voortgezet, terwijl alstoen mede de buitenwijk welke zich aan de overzijde der Bakenessegracht ontwikkeld had, in de veste werd opgenomen, wier oppervlak zich daardoor vergrootte tot ± 350 hect.

De groote toeloop van vreemdelingen, welke zich in de tweede helft der XVII^de eeuw, zoo binnen de stad als buiten in haar vrijdom vestigden, deed de Overheid besluiten en plannen ontwerpen tot een nieuwen uitleg, doch nu aan de Noordzijde met een terrein van ± 900 M. diepte bij ± 2000 M. lengte, alzoo groot 180 hect., waarop echter reeds een 452 buitenwoningen, sommige door 2 of 3 gezinnen bezet, verspreid lagen.

Van die ontwerpen is in originale bewaard gebleven, dat, hetwelk de bekende bouwmeester van de Prinsen van Orangen, Pieter Post, dato 3 Maart 1643 indiende [1]). Doorsneden door twee langsgrachten en het Spaarne, omzet met ruime opslagkaden, en door één dwarsgracht, bevatte het twee vrije pleinen en was het in allen deele even eenvoudig als doelmatig ingedeeld. Een tweede ontwerp, in 1644 door den Haarlemmer Bouwmeester Salomon de Bray gemaakt, werd door hem in 1661 in druk uitgegeven en met uitvoerige „Bedenckingen, calculatiën en korte berekeningen, aan den E. E. Heeren, den Borghermeesteren en de Regeerders der Stadt opgedragen", toen deze, het wegens den oorlog met Engeland en andere zorgen verdaagde uitbreidingsplan, eindelijk opnieuw gingen overwegen.

De Bray's memorie vertelt ons op ongezochte wijze de middelen welke onze steden in de XVII^de eeuw bezigden, om ten bate harer groote uitbreidingen „meer aanvloedt en toeloop van volk te krijgen". Hij stelt daartoe voor:

[1]) Gaarne had ik van dit ontwerp en mede van dat van De Bray eene afbeelding opgenomen, overschreed het aantal afbeeldingen in dit deel, niet reeds verre dat, hetwelk de uitgever zich gedacht had.

eerstens, aan alle binnen het begrip der circumvallatie reeds wonenden het volle recht van burgerschap der Stad te verleenen, en zulks mede aan alle van buiten komenden, die binnen een gestelden termijn, binnen den nieuwen uitleg één of meer Erven komen te betimmeren en er komen wonen;

tweedens, om ter aanmoediging der bebouwing, voor eenige jaren vrijdom van alle lands- en huisverponding toe te staan; en hen, die erven hadden gekocht en betaald tegen lagen interest en aflossing bouwgeld voor te schieten;

derdens, om aan de handwerken, ambachten en neringen in de nieuwe Stad vrijstelling te verleenen van de vele lastige bepalingen, waaraan vooral de weverij en het smalwerken in de oude Stad waren onderworpen;

vierdens, om van Stadswege te beneficieeren en te begunstigen al degenen, die met eenige nieuwe soort van bedrijf of kunde of nering, of hoedanige ook, zich hier metterwoon wilden vestigen; ten slotte de Regeering in overweging gevende, als zijnde zeer dienstig en machtig tot de vermeerdering der bevolking te helpen, eene algemeene vrijheid aan alle bekende Christelijke religiën en godsdiensten toe te laten, inzonderheid aan de Roomsch-Katholieken, en te gedoogen de inwoning der Joden, met toelating van te hebben eene Synagoge, naar hun gebruik, aldus De Bray.

Eerst na afloop van den tweeden Engelschen oorlog (1665—'67), eerst in Januari 1671, kwam het plan van uitleg eindelijk in behandeling en besloot de overheid aan hun E. E. Groot Mogenden, het noodige Octroy ter vergrooting der Stad aan te vragen, in het daartoe strekkend verzoekschrift zeggende:

„dat sij al van seer vele jaeren hebbende gemerckt de disordre en ongerechteden, die van tijt tot tijt worden gepleegt in de groote voorsteden rontsom de voors. Stadt gelegen, dat niet alleen bij nacht en ontijden, wanneer de poorten van de Stadt gesloten waren, ende men mitsdien in die voors. voorsteden geen goet toeversicht draegen conde, waerom vele Keuren en Ordonnantien ten dienste van 't gemeen bij 't gerecht der voors. Stadt gegeven zijn, maer oock die gemeene lantsimposten ende der Stadt accijnsen merckelijck gefraudeert wierden, ende dat daerdoor alderhanden licentie ende ongebondenheyt onder de ingesetenen van de voors. Stadt, de voorschreven voorsteden bewonende, meer en meer was vermeerdert tot desolatie ende bederf van derselver ingesetenen;

„dat de vertoonders daertegen willende voorsien, resolutie hadden genomen om de voors. Stadt te vergroten, ende also sij vertoonders derhalven nodigh souden hebben de Landen, Tuynen ende Erven naest de voors. Stadt gelegen, tot de voors. vergrotinge te appliceren en in eigendom te nemen, om daervan te approprieren een gedeelte tot wallen, singelen, water en straeten, ende een ander gedeelte tot het bouwen van huysen.

„Ende hoewel de vertoonders vermeynden daertoe uyt haerselven te sijn gequalificeert, soo sijn sij nochtans beduchtende daerover in geschil te connen raeken, ende hebben daer omme liever gehadt haer te adresseren aan Uw.Ed. Groot Mogende te versoecken, so als sij doen mits desen (voor soo veel des noot soude mogen sijn) Uw.Ed. Groot Mog. Octroy, om de voors. Stadt sulcks te vergrooten, als sij vertoonders tot meesten dienst ende gerief van de voors. buyten wonende ingesetenen, mitsgaders verseekertheyt van de selve Stadt ende dienst van 't Lant sullen bevinden te behoren met inachtneminge van de jurisdictie naer advenant van de voors. vergrotinge, ende dat de Stadt de Landen, Erven, ende Tuynen, die bij de voors. vergrotinge daer binnen sullen comen, in eygendom sal mogen aennemen, mits de eygenaers van dien en oock de ambachtsheeren voor haer ambachtsheerlijckheyt het haer competerende voldoende (volgens billijke) taxatie".

Dit verzoek werd door de Staten van Holland en Westfriesland, waaraan het gericht was, zoo gunstig ontvangen, dat de Vroedschap reeds in Maart 1671 besloot de zaak voort te zetten, en alstoen eene Notificatie uitvaardigde, ten einde hun, die daarbij belang mochten hebben, bepaalde aanwijzing te doen van de plaats en gelegenheid, hoe en waar de voorgenomen uitlegging de Stad zoude plaats hebben; tevens de redenen opgevende, welke haar hadden bewogen tot deze vergrooting der Stad over te gaan; eene Commissie van Uitleg voorts aanwijzende, welke tweemaal 's weeks, des morgens te 9 uren op de Blauwe of Vroedschapskamer zoude vergaderen, alwaar een iegenlijk daar bij meenende geïnteresseerd te wezen, zijne belangen of klachten zou kunnen inbrengen.

Vooral leverde de slooping en ontruiming van de huizen en erven, reeds binnen dien uitleg gelegen, velerlei moeiten en bezwaren op voor hen, die gedwongen werden te verhuizen, wegens gebrek aan geschikte woningen binnen de stad, terwijl ook vele eigenaars

en huurders van perceelen, binnen de rooilinien van den nieuwen uitleg gelegen, niet minder last veroorzaakten, zoo zelfs dat men besloot alle schadevergoeding te ontzeggen aan hen, die zich bleven verzetten tegen de genomen besluiten en onwillig bleken binnen den bepaalden tijd hun opstal op te ruimen en alle obstaclen te amoveeren.

Den 8sten November 1671 werden daarop bij aanplakbiljetten gepubliceerd: „de Conditien en Voorwaerden waerop Heeren Commissarissen tot de nieuwe vergrootinge deser Stadt Haerlem beginnen publycquelijck te verkopen aan de meestbiedenden verscheyde erven,....

Afb. N⁰. 147. Het Voorhout te 's Gravenhage in de XVIIde eeuw.

sullende de kopers gehouden wesen de voors. erven te betimmeren met goede bequamen huysen voor een ofte meer vierkanten (verdiepingen), daer van het benedenste vierkant boven de bovenkant van den voordenste drempel sal moeten sijn niet laeger als twaelff voet, ende de gevels en muyre komende voor aan de straet, te maeken van leytse steen",..... enz.

De uitleg toen begonnen was feitelijk eerst in 1686 voltooid en kostte aan de stad, na aftrek der baten, *f* 444,781.17, een kostencijfer of nadeelig saldo veroorzaakt door de vestingwerken om dien uitleg; zonder deze zou de uitleg haar een batig slot hebben opgeleverd. In de moeilijke jaren, welke de stad sedert 1734 en vooral in den Franschen tijd doorleefde, werden er meer dan 1200 huizen gesloopt en verdwenen juist een aantal aanzienlijke gebouwen bij haar laatsten uitleg in de Nieuw-stad gesticht.

Groep B, uitleg eener stad slechts langs ééne zijde, vindt in hoofdzaak onder de riviersteden hare vertegenwoordigsters, en zulks het duidelijkst in de steden Maastricht, Kampen en Zwolle.

Maastricht (zie haar historischen plattegrond, afb. N°. 3), was, na zich ten jare 1229 opnieuw ommuurd, bepoort en betorend te hebben en na alstoen de ruimte binnen hare veste tot ± 40 hect. te hebben afgerond, sedert blijkbaar voortdurend in bloei en ontwikkeling toegenomen, althans reeds vóór het einde dier eeuw, reeds in 1295, breidde zij zich bewesten en benoorden gemiddeld 400 M. breedte uit, haar oppervlak daardoor tot ± 90 hect. vergrootend. Wel scheen men eerst voornemens den uitleg noordwaarts op 300 M. breedte te bepalen en de vergrooting zoodoende ± 13½ hect. kleiner te nemen, doch het grootere plan werd uitgevoerd; met de aanwinst daardoor verkregen heeft Maastricht dan ook evenals de stad Utrecht tot op het einde der XIX^de^ eeuw kunnen volstaan; ook hier hebben tal van kloosters (een groote 30-tal zelfs) die groote ruimte binnen de veste helpen vullen, en dienden de groote gebouwen en terreinen, na de opheffing van het meerendeel dezer kloosters later beschikbaar geworden, sedert meerendeels voor militaire doeleinden.

Karakteristieker echter als van Maastricht, is de uitleg van Kampen (zie afb. N°. 107). Daar de bevolking buiten de muren steeds toenam, doch haar aldaar het uitoefenen van neringen en ambachten verboden was, werd de drang naar uitleg eindelijk zóó groot, dat de Overheid ten jare 1462 besloot, om door de maten, tuinen en hoven heen, op gemiddeld 200 M. afstands uit de stadsgracht, eene nieuwe gracht langs de landzijde der stad te graven, en de daarbinnen gelegen gronden bij de stad aan te trekken en aan te koopen, tegen betaling van één heeren pond per roede hof- of tuingrond en een gelijk bedrag voor de roede weideland, en van twee pond per roede appel- of pereboomgaarden.

Dit besluit werd uitgevoerd en daarmede het oppervlak der stad binnen de ommuring, bijna voor $^3/_5$ vergroot, een oppervlak, blijkens de afb. van 1598, toen nog op verre na niet volbouwd en in de Nieuw-stad meerendeels nog bezet met kleine hofsteden en boomgaarden; sedert is deze stad, wier bloei tot stilstand was gekomen, dan ook niet meer uitgebreid; haar vestinggracht of burgwal van vóór dien uitleg, bleef als binnengracht behouden en verlevendigd, ombouwd en omboomd als zij is, deze hoogst karakteristieke stad.

Zwolle, dat, na ten jare 1230 van den Bisschop van Utrecht stadsrecht te hebben gekregen, zich had omwald en omgracht, had alstoen de binnengracht, welke haar op den plattegrond van ± 1580 (afb. N⁰. 16) geheel doorloopt, en ter plaatse harer markt overkluisd is, tot buiten- of vestinggracht; al hetgeen benoorden die gracht ligt, bijna het halve oppervlak dezer stad dus is van lateren tijd.

Na haar grooten brand van het jaar 1324, schijnt in het noordoosten het kleine gedeelte tusschen de Dieserstraat en die gracht te zijn uitgelegd, gevolgd in 1396 door een grooten uitleg, zich uitstrekkend tot aan haar tweede noordelijke binnengracht, alstoen haar vestinggracht aan die zijde, terwijl ± Anno 1500 door het graven van het Canaal benoorden de stad, het Eylandeken ontstond, dat nu mede bij de stad werd aangetrokken, ommuurd en betorend, zoodat dit Canaal nu de stadsgrafte tevens werd.

Wat Maastricht en Kampen beiden in eens hadden gedaan, deed Zwolle in drie achtereenvolgende kleinere uitleggingen, daarbij aan ééne zijde het stedelichaam zóó vergrootend, dat dit. behoudens een kleinen aanbouw in het midden der XVII^de^ eeuw aan de overzijde der Noordelijke stadsgracht, tot in de XIX^de^ eeuw geen verdere verandering onderging. Wel stonden in 1672 de bakens reeds uiteengezet, om de groote vóórstad, die zich buiten haar Dieserpoort had gevormd, als Nieuw-stad binnen den verdedigingsgordel op te nemen, doch met den oorlog die toen uitbrak, verviel voor goed de uitvoering van dit uitbreidingsplan.

Tot de steden met kringvormigen uitleg, tot groep C, behooren onder meer de steden Oldenzaal, Amersfoort, Middelburg en Amsterdam.

De aloude Marktstad Oldenzaal, reeds vroegtijdig, naar men meent reeds in de eerste helft der X^de^ eeuw omvest, was ten jare 1212 reeds bemuurd en heeft blijkens haar afb. N⁰. 15, een opvallenden centraal-aanleg.

Rond haar oude Kapittelkerk, de Sint-Plechelmus, met cirkelvormig kerkplein is de stad concentrisch gebouwd en uitgelegd, door eene langsstraat van cirkelvormig beloop in twee groote ringen verdeeld, die door tal van dwarsstraten, alle op het kerkplein aanloopend, zijn onderverdeeld. Deze cirkelvormige indeeling blijkt reeds van oudere dagteekening te zijn dan de groote brand, die op Sint-Lebuinusdag van het jaar 1492 de stad grootendeels verteerde. Daar

deze grensvesting bij herhaling door den vijand werd overvallen en genomen en dezen dan tot steunpunt diende, besloten de Staten in 1626 haar te ontvesten, waartoe een 2000 huislieden uit de Marke en uit de omgeving werden opgeroepen, tot niet weinig misnoegen en zorg der ingezetenen, die dan ook in 1644 de stad weder eenigermate versterkten. Ter plaatse van den vroegeren vestingmuur scheidt nu een cirkelvormige straat, de „Achter den Muur", de oude stad van het sedert buiten om haar nog aangebouwde.

De stad Amersfoort, ten jare 1269 reeds bemuurd, had toen den vorm der omgrachte binnenstad, die met hare Muurhuysen langs die gracht op afb. N°. 14 zeer duidelijk spreekt. De straat langs die Muurhuysen, den geheelen omtrek der oude stad volgende, heet dan ook nog steeds de Muurstraat.

Rond die ovaalvormige stad, door eene binnen-, de Langegracht en door de Langsstraat, die elkaar kruisen, doorsneden, vormde zich ter weerszijden van de rivier de Eem en ter weerszijden harer landwegen eene buurt, eene buitenwijk of vóórstad, van zoodanige beteekenis, dat er reeds in 1340 sprake is van eene binnen- en van eene buitenstad, welke laatste tusschen de jaren 1380—1425 ommuurd, omgracht, bepoort en omtorend, als Nieuwstad, bij de oude of binnenstad kringvormig werd aangetrokken, zooals uit den plattegrond van ± 1580 blijkt, die tevens de regelmatige aansluiting van haar stratenbeloop toont.

De stad Middelburg, ten jare 1217 reeds eene besloten veste, toont zelve in haar plattegrond van Anno 1599 (zie afb. N°. 9) den cirkelvorm dien zij oorspronkelijk had, bij eene grootte van ± 730 M. diameter, door haar Burchtstraat diametraal doorsneden en met haar groote Abdij, alstoen ruim een derde van haar totaal grondvlak beslaande.

Bij de groote keure die zij op 11 Maart 1254 van Graaf Willem II kreeg, werd bepaald, „dat de buter port wonen in hore woninghen syn in derselver vrihede dar die porters in syn", en reeds spoedig daarna, althans vóór het jaar 1266, werd de stad nu met een ruimen kring nagenoeg cirkelvormig uitgelegd, een cirkelvorm verbroken, toen omstreeks 1365 de haven binnen de stad werd getrokken.

Door den ramp van Antwerpen in 1584 in buitengewone mate

toenemende [1]), volgde in de jaren 1590—'98 haar tweede, haar laatste ringvormige uitleg, waarbij tevens het Molenwater, omstreeks 1304 gegraven tot spuiing van de Haven en omstreeks 1330 in oppervlak verdubbeld, binnen de veste werd opgenomen. Ter zelfder tijd werd zij geheel met nieuwe verdedigingswerken en met dertien bastions voorzien en met twee ruime binnengrachten, die in verbinding staande met haar Arnehaven, tevens tot legplaats dienden voor hare handelsvloot en voor tal van andere schepen en kreeg zij binnen de veste een grootte van 96½ hect. [2]).

Oud-Amsterdam.

Nadat Heer Gijsbrecht van Amstel, toen de Kennemers bij hun inval in Amstelland in 1204, zijn kasteel te Ouderkerk verbrand hadden, zich bij het IJ aan den Amstel een nieuw kasteel, zijn „Huys 't Aemstel" had gebouwd, nam, beschermd door dat huis, de bijgelegen visschers- en kramersbuurt langzamerhand in omvang en in beteekenis toe, en nadat de kasteelheer ten jare 1240 een dam aldaar in den Amstel had laten leggen, werd die buurt Aemstelredamme genoemd.

Die damme zelve, het eindpunt van de in 't IJ uitloopende haven, werd nu het middelpunt en het dichtst ombouwde gedeelte der zich ontwikkelende buurt, toen nog weinig meer dan een streek, of ééne Strate, de latere Warmoesstraat, met eene kapel, de latere Oude kerk en een begraafplaats op haar noordelijk uiteinde.

Aldus was het begin van de stad Amsterdam, zóó klein was haar omvang en beteekenis in het midden der XIII^{de} eeuw, toen de stad Utrecht reeds in vollen, in haar grootsten bloei was, toen de stad Groningen reeds lang een beteekenisvolle handelsplaats was, toen de stad Maastricht haar vóórsteden reeds zag groeien, die haar zouden nopen tot haar grooten uitleg op het einde dier eeuw.

Doch die visschersbuurt aan den Amstel veranderde allengs in een handelsbuurt, in 1247 is er reeds sprake van een Aemstelsche kogge te Lübeck in beslag genomen, en die handelsbuurt, wist ten

[1]) In de jaren 1584—'86 kwamen uit de Spaansche Nederlanden zoovelen zich hier vestigen, dat daardoor binnen drie jaar tijds het aantal ledematen der Hervormde gemeente met 2300 toenam.

[2]) Tot de buitenlandsche steden eveneens met sterk sprekenden, kringvormigen aan- en uitleg behooren o. m. Aken en Brugge.

jare 1275 van Graaf Floris V tolvrijheid door Holland te verkrijgen, welk privilegie zij echter spoedig daarna verliest bij den strijd van haar Heer met dien Graaf, waarbij zij in het voorjaar van 1280 zelfs geheel verbrandde en welk privilegie zij eerst in 1291 herkreeg.

Bij handvest van 21 May 1300 door Gui van Henegouwen tot stad verheven, verliest zij in 1304 met haar stadsrecht haar tolvrijheid, van wege haar trouwe aan 't Aemstelhuys, dat nu wordt gesloopt en met haar Heeren verdween.

Eerst in 1317 weder in het bezit harer rechten en vrijheden, had zij van nu af tot Heer den Graaf van Holland, die haar op 9 December 1342 voor een goede somme van penningen al de vrijheden en rechten schonk van de Vrije steden der Graaflijkheid en tevens de palen harer vrijheid bepaalde en deze hoogstwaarschijnlijk uitbreidde tevens.

De stad, omgracht en omwald als zij was, besloeg toen (zie haar Historisch plan, afb. N°. 41) de ruimte begrensd door den Nieuwen Zijds Voorburgwal westwaarts, door het Spui zuidwaarts, door den Ouden Zijds Voorburgwal oostwaarts, en door het IJ noordwaarts, eene breedte beslaande van ± 400 M. lengte, bij eene lengte van ± 1000 M. = ± 40 hect.

Na eene kleine vergrooting aan de zijde van het Spui in 1367, volgde in 1383 haar eersten uitleg, waarbij zij zich ter weerszijden, zoo west- als oostwaarts, een 50 M. verbreedde en met een nieuwe wal en gracht, den Nieuwen en Ouden Zijds Achterburgwal omringde, haar vroegere buiten- of beveiligingsgrachten nu als binnengrachten in zich opnemend, een uitleg ter grootte van ± 15 hect.

Ruim 40 jaar later volgde reeds haar tweede uitleg en werd in de jaren 1425—1454 de oude kern met een nieuwen woonkring omgeven en uitgebreid, westwaarts met den Cingel en oostwaarts met de Kloveniersburgwal tot vestinggracht, terwijl noordwaarts de oude stad tot aan het IJ en zuidwaarts tot aan de Munt werd verlengd. Daarna, in 1481—'83, op aandrang van Maximiliaan, toen in oorlog met de stad Utrecht, ommuurd, betorend en met beter verdedigbare poorten voorzien, werd tevens de Lastage, de vóórstad aan de oostelijke IJzijde omgracht en met één verdedigingstoren, de Montalbaanstoren voorzien.

Eene eeuw later, onmiddellijk nadat de stad in 1578 de Spaansche zijde had verlaten, besloot men de voor hare verdediging geheel onvoldoende geworden ommuring te vervangen door eene betere „sterckte bouwinge", waarvoor Joost Janszoon Beeldsnijder, vesting-ingenieur,

het ontwerp met concept van vergrootinge maakte, met welke vergrootinge na verkregen octrooi, om de daarvoor noodige erven te mogen uiteigenen, in 1586 een begin van uitvoering werd gemaakt.

Van wege de groote behoefte aan woningen voor de vele vluchtelingen, die zich uit Antwerpen hier kwamen vestigen, werd reeds vóór en aleer de nieuwe verdedigingsgordel begonnen en voltooid was, met den uitleg en het bouwen van woningen in de Lastage aangevangen, en daarna in 1593, volgens een nieuw fortificatie-plan, nu in overleg met Prins Maurits ontworpen, de stad uitgelegd en omvest, daarbij aan haar west- en aan haar zuidzijde beide, met slechts ééne gracht, slechts ± 90 M. verbreed, doch aan hare noordzijde een 590 M. verbreed en van tal van breede langs- en dwarsgrachten voorzien, met het IJ tot basis en alsnu veranderd in eene zeestad.

Als rivierstad tot dusverre van langwerpigen vorm, kreeg zij nu, eene zeestad geworden, een nagenoeg halfronden vorm en was haar oppervlak binnen den vestingwal, met zijn twaalf naar voren springende dwingers en vijf poorten, nu reeds gegroeid van de ± 40 hect., die zij in het midden der XIV^de^ eeuw besloeg, tot ± 185 hect.

Door steeds grooteren toeloop van vreemdelingen echter reeds spoedig overvuld met bewoners, gevoegd bij de herleving der handelsverwachtingen, door het twaalfjarig bestand gewekt, rijpte, hoezeer de in 1586 begonnen uitleg nog slechts nauwelijks voltooid was, allengs het denkbeeld tot een nieuwen, tot een veel grooteren tot een, aan de ruimtebehoefte der zich buitengewoon ontwikkelende stad, inééns, voor één of meer eeuwen voldoenden uitleg.

Dit denkbeeld werd vooral gesteund door Frans Hendricxz. Oetgens, oud-burgemeester, mr. metselaar en sedert 1607 fabryckmeester der stad, en het was door zijn toedoen in hoofdzaak, dat aan de Staten van Holland octroy werd gevraagd tot uitbreiding van het regtsgebied en tot eene nieuwe vergrooting der stad; een octrooi haar dato 7 Aug. 1609 verleend.

Door Henrich Jacobsz. Staets, sedert 1595 Mr. timmerman der stad, geholpen door Lucas Jansz. Sinck, haar landmeter, werd nu in overleg met Oetgens het grootsche plan ontworpen en uitgewerkt, waarbij Amsterdam met 540 hect. zou worden vergroot en dus haar oppervlak van ± 185 zou worden gebracht tot 725 hect., zou worden verdrievoud.

Volgens het aantrekkelijke, even eenvoudige als geniale plan

van Staets, werd de binnenstad niet met straten, maar kringvormig met drie breede binnengrachten omsloten, de Heeren-, de Keizers- en de Prinsengracht, in aansluiting met de noodige dwarsgrachten en dwarsstraten, die, alle naar het centrum loopend, het verkeer straalsgewijze naar de binnenstad richten.

Niet zonder heftigen tegenstand en niet in eens ook kwam dit plan tot stand; enkele heeren Regenten toch, Oetgens zelf ook, hadden, die uitbreiding voorziende, tijdig binnen het terrein dier uitbreiding groote uitgestrektheden grond aangekocht en daarop zelfs, in strijd met de keuren woningen of opstallen laten zetten, ten einde die gronden en 'tgeen er op stond tegen hooge winsten aan de stad te kunnen afstaan, eene „eigensoeckelijckheit", dus niet enkel van onzen tijd.

Trots dien tegenstand werd echter op 26 April van het jaar 1610 bij het Haarlemmerplein met het stoute werk een begin gemaakt, in 1614 was men reeds bezig huizen te bouwen aan de drie nieuwe kringgrachten, doch verder dan tot en met de Leidsche dwarsgracht werd het werk voorloopig niet voortgezet; wel werden in 1624 rondsomme de ban- of mijlpalen geplaatst en het een ieder verboden daarbinnen eenig getimmerte verder op te trekken, doch eerst in 1657 volgde het besluit tot voortzetting en voltooiing van den grooten uitleg. In het volgende jaar, in 1658, werd begonnen met het graven der zuidoostelijke en oostelijke grachten, met het doortrekken der omwalling met haar 36 bolwerken en met den bouw der noodige poorten, het aan den tijd overlatend om die enorme nu omsloten en omvestte beschikbare ruimte met woon- en bedrijfs-, met winkel- en pakhuizen of wat het zijn mocht te doen bebouwen, een ruimte, die voor meer dan twee eeuwen in de behoeften dezer stad heeft kunnen voorzien.

Het is onze grootste, stoutst opgevatte en geniaalste opgeloste uitleg vóór de XIX^de^ eeuw; wat Rotterdam in de laatste 30 jaar durfde en deed, haar werk- en woonterrein ineens eenige malen, op 't breedst opgevat, te verveelvouden, dat durfde en deed Amsterdam in de XVII^de^ eeuw, en zij deed dat toen zóó karakteristiek, zóó eenig mooi en toch zóó eenvoudig en ongezocht, haar halfcirkelvorm eenvoudig volgend en deze eenige malen kringvormig vergrootend, dat zij onder de Europeesche steden van gelijksoortige terreinstoestanden, stellig de schoonste, de treffendste, de meest typisch mooie en de aan schilderachtige effecten rijkste is.

Geen enkel onzer andere steden komt haar in dat opzicht ook maar eenigszins nabij.

Delft, onze vriendelijkste Hollandsche stad, met hare talrijke smalle grachten bijna geheel overschaduwd door de ter weerszijden er van staande boomen, met hare vele en typische boogbruggen, met hare kleine nette huizen en smalle straten; zij heeft iets gezelligs, iets aantrekkelijks, iets geestigs zelfs, het is eene stad van eenvoudige, rustige, deels deftige en zelfgenoegzame burgers.

Groningen, onze 't regelmatigst ingedeelde stad, met haar groote rechthoekige pleinen, haar monumentalen toren, haar stemmig raadhuis, zij is de zich zelve bewuste stad van het Noorden, hoogst doelmatig in planvorm, maar met uitzondering van het Diep, haar gewezen muurgracht, het water met het groen missend, dat Delft heeft en dat aan Amsterdam juist haar cachet, haar bekoring geeft, en haar met elk seizoen weder een ander aanzien, weder een nieuw kleed, weder een nieuwen tooi geeft.

Vergeleken met haar breede grachten, met de Keizersgracht, de Heerengracht en het Singel, alle tusschen de gevels der overstaande huizen gemeten, breed ± 48 M., met de Prinsengracht breed ± 44 M., met den Oude Zijds Voorburgwal breed 40 M., grachten, voorheen gevuld en deels overvuld met schepen en jachten, met beurtschuiten en pramen, met dekschuiten, bootjes en vaartuigen van allerlei afmetingen en vormen, wier masten en tuigage zich half verscholen in het overhangend groen van het hooge geboomte, vergeleken met die grachten, in wier wateroppervlak de lucht zich weerspiegeld, zon en maan weerkaatsen, en de avondbelichting zich in fonkelende strepen herhaald en die bij elk harer overbruggingen den opmerkzamen wandelaar weder een nieuw gezichtspunt, weder een ander schilderstuk ter bewondering aanbieden, daarmede vergeleken, is elke straat, vooral als zij niet met boomen bezet is, arm en koud, slechts eene doode verkeersruimte, niets meer.

Zelve niets gevend, heeft zij voor het zoekend, vragend oog, slechts de gevels harer huizen, en als deze dan nog soms alle karakter missen, of zelfs uitmunten door storende vormen, door leelijkheid, dan wordt zij voor het gevoelig oog soms eene ware pijniging. En is zij beboomd, dan zijn die boomen ter wille der aanwonenden dikwijls zóó besnoeid, dat zij eigenlijk geen boomen meer kunnen genoemd worden, en al is zulks ook niet het geval, dan mist zij toch de groote tooveres, het water, dat juist de bekoring geeft, er het

leven in brengt, met het licht speelt en zoowel diepte als afstand geeft.

Bovendien ligt er in het kringvormig veelhoekig beloop dier Amsterdamsche grachten nog een eigen charme, alles komt daardoor beter uit, alles keert zich naar u toe, het eentonige, het vermoeiende van lange, rechte afstanden wordt daardoor gebroken, men krijgt telkens weer een ander, weer een nieuw gezicht, elk huis, elk grachtdeel, komt als het ware even naar voren, even naar u toe om bezien te worden. Ook het veelzijdig drukke, het bedrijvige leven, dat eene gracht kan aanbieden en dikwijls aanbiedt, heeft iets gezelligs, iets rustigs zelfs, vergeleken bij het bedrijvige, het drukke straatleven, dat al heel spoedig door zijn veel grooter rumoer onrustig en storend op u inwerkt.

Die grachten, al liggen er slechts maar enkele getuigde schepen in, zijn door de spelende doorzichten onder haar groote boogbruggen, bijna altijd en bijna overal meer of minder dankbare schilderstukken, iets, wat van bijna geen enkele straat of straatgedeelte kan gezegd worden.

Welnu, dat alles te zamen maakt Amsterdam tot hetgeen zij is, tot onze mooiste, tot eene eenige stad zelfs.

Geen wonder dan ook, dat ieder rechtgeaard Amsterdammer, met kracht en klem voor het behoud dier grachten opkomt, en niet wil gedoogen, dat het stadsbestuur deze ten offer brengt aan het tramverkeer, want met elke gracht die zij dempt, ontneemt zij zich zelve een deel van haar sieraad, een deel juist van haar karakteristiek schoon.

Van de vierde of laatste stedegroep D, met uitleg rivier- of zeewaarts, zijn onze beste vertegenwoordigsters, de steden: Dordrecht, Enkhuizen en Rotterdam.

Oud-Dordrecht.

Dordrecht's eerste bewoners vestigden zich aan de uitmonding van het riviertje de Dubbel in de Merwede, op de daartoe langs dit riviertje door hen opgeworpen zuidelijke of Oude dijk, de tegenwoordige Voorstraat; de noordelijke of Nieuwe dijk, later opgeworpen, is nu de Wijnstraat; het tusschen die beide dijken of straten gelegen riviergedeelte diende tot haven en vormde daarmede Dordrecht's

begin, dat eerst aangroeide, nadat Graaf Dirk III hier ten jare 1015 een tolhuis had gesticht.

Ter weerszijden van die haven, in 1284 verlengd en westwaarts doorgetrokken in de Oude Maas, ontwikkelde zich de tolhuisbuurt tot stad, zuidwaarts op de aldaar gelegen landerijen, noordwaarts of aan de zijde der Merwede, op de aldaar gelegen of zich vormende slib- of zandplaten. In die slibgronden werden na de groote verandering, welke de stad op haar zuidwesteinde bij den grooten vloed in het jaar 1281 schijnt te hebben ondergaan, nu achtereenvolgens haar Nieuwe Haven in 1410, haar Drapeniershaven in 1609, en haar Kalkhaven in 1654 aangelegd, en de omgeving opgehoogd en achtereenvolgens bij de stad aangetrokken en ter bewoning uitgegeven, waardoor tusschen de Wijnstraat en de Maas, een terrein van ± 360 M. diepte bij ruim 1300 M. lengte aan de rivier werd ontnomen en bij de stad gevoegd, die zich aldus langs en in deze heeft uitgelegd.

Oud-Enkhuizen.

Evenals Dordrecht zich ten koste der rivier, heeft Enkhuizen zich ten koste der zee uitgebreid.

Aanvankelijk slechts eene kleine visschersbuurt, uit enkele aan den vroegeren IJselarm gelegene huizen bestaande, werd, nadat de groote zeevloed op 11 Mei 1173 de beschermende duinketen had doorgebroken en de Noordzee nu in staat stelde, de bosschige veengronden en plassen van lieverlede met het meer Flevo in een groote binnenzee, in de Zuiderzee te herschapen, die buurt nu allengs een zeeplaats, eene eeuw later reeds, ten jare 1287, door eene bevaarbare zee van $5^1/_2$ uur breedte, van de stad Stavoren gescheiden.

Die zeeplaats werd nu eene handelsplaats tevens, want via Enkhuizen ging men alstoen van West- naar Oost-Friesland, naar Stavoren, en het was in Enkhuizen, dat de Graaf van Holland tijdens zijn vijfjarigen oorlog met de Oost-Friezen zijn krijgsmacht en oorlogsvloot liet samenkomen en vandaar uit de zee overstak.

Zoo werd Enkhuizen langzamerhand eene plaats van beteekenis, die in 1355 stadsrecht kreeg en in 1361 haar eerste havening, binnen den hoogen dijk achter de Breedestraat maakte. Omstreeks 1390, nog vóór den oorlog met de Oost-Friezen, maakte zij langs haar zuidzijde, in het lage vóórland dat haar toen van de zee scheidde, een breede Nieuwe haven en daarvóór in 1481—1540 nog eene buitenhaven,

waartoe op den zuidoostelijken hoek der stad eerst een groot rijzenhoofd in zee werd gemaakt en de stad aan die zijde tevens werd uitgelegd, terwijl ter zelfder tijd, in 1542, bewesten die buitenhaven en in verband met deze nog een vierde haven, ter dubbele grootte van haar Nieuwe haven van 1390 werd gegraven, waarvan de uitkomende grond diende tot ophooging van de terreinen voor de nieuwe stadswijk, welke zich om en bij die havens vormde. (Zie afb. N . 124).

Een 40 jaar later, in 1560, werd benoorden die vierde haven een wierdijk in zee aangelegd, nog een nieuwe visschershaven gemaakt en de stad aan die zijde uitgelegd; tien jaar later, in 1567—'70, legde zij rond haar oostzijde een nog breederen wierdijk in zee aan, en ontstond haar groote Oosterhaven en vóór het jaar 1650 is er bezuiden den zeedijk nog een zevende groote haven, de St.-Pieters- of Nieuwe Buijshaven aangelegd en ten deele reeds ombouwd ook.

Enkhuizen had toen trouwens het tijdperk van haar hoogsten bloei bereikt, en was toen ná Amsterdam de eerste stad aan de Zuiderzee, feitelijk de sleutel dier zee, zij had, behalve een eigen haringvloot uit een 500—600 buizen bestaande, mede een eigen koopvaardijvloot handel drijvend op Oost en West. Met den teruggang harer haringvisscherij en van haar handel, met haar vloot verdween echter ook haar bloeitijd, en, sneller, dan ze vóórdien in bevolking en in huizen was toegenomen, nam zij nu in bevolking en in huizen weder af, geheele straten zelfs verdwenen er, om te veranderen in tuin- of moesgronden en van haar vroegere grootheid getuigen thans nog enkel, behalve haar omtrek of afmeting, haar beide kerken en haar in bergsteen uitgevoerd deftig raadhuis.

Oud-Rotterdam.

Één blik reeds op haar ontwikkelings-plattegrond, afb. N°. 127, is voldoende, om te zien, hoe zij steeds langs en aan en vooral in de rivier is aan- en uitgelegd.

Aan die rivier, aan de Maas, dankt zij haar grootte en haar bloei tevens. Alles toch wat bezuiden de Hoogstraat, haar eersten of ouden Maasdijk ligt, was eertijds water, behoorde tot die rivier, tot de Maas; de Blaak en de Leuve, zij waren op het laatst der XV^de eeuw nog benamingen van de oevergedeelten dier rivier.

Trouwens eerst vrij laat, eerst in de tweede helft der XIV^de eeuw, kreeg Rotterdam, na in 1340 stadsrecht te hebben gekregen, eenig besef van de toekomst die haar kon wachten, en begon zij haar

voordeel te doen met de fouten van Delft, dat zich verzette tegen Aelbrecht van Beijeren, en dit moest betalen niet enkel met groote geldelijke offers, maar tevens met van 1359 tot 1394 eene ontveste, eene open stad te zijn, terwijl Rotterdam dien Hertog juist bijzonder ter wille was en als hij slecht bij kas was, geldelijk steunde, voor die trouwe diensten echter steeds nieuwe voorrechten bedingend en verkrijgend.

Vooral ook wist zij partij te trekken van Delft's kortzichtigheid ten opzichte van Delfshaven en niet minder in de tweede helft der XVI^de^ eeuw van de ramp van Antwerpen, alstoen vooral de kooplieden en de gegoede burgers dier stad tot zich trekkend. Zoowel toen als ook in het begin der XIX^de^ eeuw, wist zij bij voortduring alle omstandigheden uitstekend ten eigen bate te benutten, daarmede het zakelijk bewijs leverend, dat voor de ontwikkeling, voor de welvaart en toekomst eener stad, de Handel inderdaad de belangrijkste, de beteekenisvolste factor is.

Algemeene terugblik.

Onze steden in haar aan- en uitleg ten slotte in haar geheel overziende, blijkt, wat den aanleg betreft, dat deze steeds het regelmatigst was, waar éénzelfde hoofdfactor bij voortduring den groei, eerst van de buurt tot dorp en vervolgens dien van het dorp tot stad bepaalde, en om 't even of die hoofdfactor was de rivier, de markt of het kasteel.

Is die hoofdfactor de rivier, dan zien wij, zooals in: Amsterdam, Dordrecht, Gorkum, Kampen, Nijmegen, Utrecht, enz. de stad zich bij smalle rivieren langs haar beide en bij breede rivieren langs één harer oevers in de lengte uitbreiden en bij betrekkelijk weinig diepte door middel van tal van dwarsstraten of stegen overal een toegang, tot die rivier, haar bestaansbron zoekend, langs wier kade of kaden handel en bedrijf zich dan ook bij voorkeur vestigen.

Is die hoofdfactor de markt, dan treedt zooals in: Bolsward, Delft, Dokkum, Groningen, Haarlem, enz. het marktplein of de marktstraat op als het middelpunt der jonge stad, als het centrum, waarop haar hoofdwegen en hoofdstraten uitkomen, de plaats, rond welke haar kooplieden en kramers, haar nijveren en groot-grondbezitters zich bij voorkeur woningen laten bouwen, er niet tegen opziende deze ter wille der zaak of van het bedrijf bij herhaling te verbeteren en te

herbouwen, zoodat men in welvarende steden rond haar markt, dan ook meestal vindt zoo al niet het beste, dan toch het laatste wat er gebouwd is.

Is die hoofdfactor het kasteel, dan zien wij, zooals in: Gouda, 's Gravenhage, Kuilenburg, Montfoort, IJselstein, enz. onder invloed en leiding van den kasteelheer dikwijls zelf, op wiens grond de buurt zich ontwikkelde, den meest regel-, den meest planmatigen aanleg, al geschiedde zulks aanvankelijk misschien niet zoo zeer ter wille der buurt zelve als wel in 't belang van de toegangen tot en van eene geordende omgeving bij dat kasteel. Die goed overdachte regelmatige aanleg was desniettemin van zeer veel waarde voor de jonge stad en zij hield dien meestal dan ook in eere en zette dien voort, ook als het kasteel met zijn heer en met zijn bewoners reeds lang was verdwenen, het geheele kasteelterrein dan soms in haar verderen aan- en uitleg opnemend.

Het opvallend regelmatigst in aanleg zijn echter veelal de steden, die ná een grooten brand óf grootendeels werden herbouwd, zooals: Groningen, Oldenzaal, Roermond en Steenwijk, óf daarna geheel of bijna geheel opnieuw zijn aangelegd, zooals Coevorden, Naarden en Nieuwpoort, terwijl niet het minst karakteristiek zijn de steden bepaaldelijk gesticht, bepaaldelijk aangelegd zooals: Batavia, Elburg en Willemstad.

Wat den uitleg onzer steden betreft, is boven gebleken, dat deze bijna altijd het doelmatigst werd opgevat, het meest doordacht en het regelmatigst zich aansluitend bij de oude of binnenstad, en het ruimst en het breedst tot stand kwam, waar hij in eens voor geruimen tijd, voor één of meer eeuwen werd uitgevoerd.

Hoe kleiner de uitleg was, hoe benauwder hij meestal werd opgevat en uitgevoerd, trouwens elke uitleg ter beveiliging, ter opname eener vóórstad, sukkelde juist met die vóórstad, die men wilde behouden, doch die, vaak op 't willekeurigst gevormd en ingedeeld, meestal ter verkrijging van een goed stadsgeheel, had moeten worden afgebroken en opnieuw aangelegd.

Amsterdam heeft, bijna van meet af den kringvormigen uitleg kiezend, daardoor trots herhaalden uitleg, toch een goed, een eenig plangeheel zelfs verkregen.

Hoe wenschelijk en nuttig het was, om, alvorens tot een uitleg over te gaan, eerst de behoeften en eischen der stad in haar geheel

zoo voor het heden als voor de toekomst te overzien, en daarmede dan bij den voorgenomen uitleg ernstig en zorgvol rekening te houden, dat toont de uitleg van Kampen in de XVde eeuw, en die van Groningen en Amsterdam in de XVIIde eeuw.

Uit laatstgenoemden tijd bezitten wij nog verschillende eigenaardige uitlegontwerpen, zoo in originale als in gravure, zooals die van Haarlem en Utrecht boven reeds besproken, waaronder zekerlijk de merkwaardigste dien is van Wren, van den architekt van Londen's beroemde hoofd- of St-Paul'skerk, die na den grooten brand dier stad in 1666, voorstelde, om over een oppervlak van niet minder dan 160 hect., alles, ook dat wat de brand daarin nog gespaard had, af te breken en dat geheele stadsgedeelte nu opnieuw volgens zijn ontwerp aan te leggen en te bebouwen, een denkbeeld blijkbaar echter, op het moment van die groote ramp, te stout van opvatting, en daarom helaas niet uitgevoerd.

* *
*

De stad als woon- en als handelsplaats is hiermede, ofschoon enkel in hare hoofdmomenten, behandeld; dit onderwerp toch is zóó rijk aan variëteiten van allerlei aard, dat het ondoenbaar is deze alle te behandelen.

Elke stad toch, heeft haar eigen verleden, heeft haar eigen geschiedenis, heeft en had haar eigen ontwikkelings- en bestaansfactoren, die, al naar haar meer of min gunstige ligging en naar hetgeen zij bij voortduring, vooral onder wisselende omstandigheden, daarvan partij wist te trekken, haar voor korteren of langeren tijd tot eene plaats, tot een centrum soms van beteekenis hebben gemaakt, totdat rampen of oorlogen, teruggang van handel en bedrijf, de opheffing of waardevermindering van bizondere privilegiën en monopoliën, een te kort aan ondernemingsgeest, of het inslapen harer bewoners, haar uit den kring der active steden deden overgaan tot dien der passive, der slapende, en eindelijk tot dien der doode steden, der „Villes Mortes", of weder tot den dorpstoestand terugbrachten.

Elk onzer steden had haar tijd van opkomst, haar tijd van volle energie, haar bloeitijd, haar moeilijke dagen, haar tijden van teruggang en opbloei, haar tijden ook van indommelen en van gebrek aan levenskracht, en al naar elk dezer langer en dieper op haar inwerkte, kwam zij tot grooteren bloei of tot snelleren teruggang, kwam zij haar zwaren tijd te boven of bezweek zij er onder.

En nu, de vraag herhalend, wat was het eigenlijk, dat een grootere of kleinere groep samenwonenden, dat de bewoners van een buurt, van een dorp of een vlek, drong die buurt, dat dorp of vlek een stad te doen worden?

Op die vraag is het antwoord: de behoefte dier samenwonenden aan meerdere, aan een eigen vrijheid, aan andere, aan eigen wetten, aan een andere, een eigen rechtspraak, de behoefte vooral ook aan meerdere veiligheid, aan meerdere bescherming, aan een ruimeren, een eigen bewegingskring voor haar handel of markt.

En die behoeften gevoelden zij toen zóó diep, dat zij zich voor de vervulling er van, bij voortduring gaarne de zwaarste offers getroostten, zoo noodig zelfs, eigen bezit en eigen leven niet ontziende, om het groote doel dat zij wenschten, te bereiken, en, dit bereikt hebbende, te verzekeren.

Daar ging dus aan die stad-wording vóóraf en daar lag dus aan dat eerste stad-zijn ten grondslag, een krachtvol, een zelfbewust leven ten bate, ten dienste der gemeenschap, een zelfde krachtvol en zelfbewust leven als vele dier steden later heeft doen bloeien en groeien en heeft groot gemaakt en enkele harer deed besluiten zich voor één of meer eeuwen uit te leggen.

Die zelfde factoren bepalen ook nu nog den groei en den bloei van de steden van het heden, hoezeer geen enkele harer meer dat beteekent, wat zij vroeger beteekende, meer is, wat zij was.

Toen bezat elke stad eene mate van zelfstandigheid, als geen harer thans meer kent; sommige harer, zooals Groningen met haar Ommelanden bijna tot stadsgebied, zooals Amsterdam in haar gouden eeuw, zij waren als het ware onafhankelijke republieken, evenals voorheen de Italiaansche steden.

Elke stad zorgde toen zelve voor haar veiligheid, voor haar rechtspraak, voor haar onderwijs, voor haar wetten, voor haar belastingen; zij voerde op eigen gezag oorlog, sloot op eigen gezag verdragen of bondgenootschappen, beschermde haar poorters in den vreemde, kortom, burger te zijn eener stad van beteekenis, dat was eene aanbeveling, een vrijbrief, een feit van gewicht, evenals het „Civis Romanus Sum" zulks was in de Romeinsche oudheid.

En nu?

Nu is elke stad een grooter of kleiner Staatsdeeltje, eene gemeente geworden, welke de wetten, elders gemaakt, mag uitvoeren en deze

Afb. N°. 148. De Haven te Harlingen

aan haar bewoners moet opleggen, ook al zijn deze soms lijnrecht in strijd met de belangen van die bewoners en met de toestanden in die gemeente.

Elke stad is nu een staatsdeeltje geworden, dat op tal van hoogst eenvoudige besluiten en regelingen meestal eerst hoogere toestemming moet vragen en zich moet voegen en schikken naar algemeene wetten, hoe storend of vernietigend zelfs, deze soms ook voor het welzijn van enkele harer mogen zijn.

Elke stad ziet zich nu belast met een bijna onoverzienbare administratieve rompslomp, waarin onze hedendaagsche staatszorg bij voortduring steeds meer heil schijnt te zoeken, en waaraan deze blijkbaar steeds meer gewicht hecht, zoodat onder dat toezicht en onder die voogdijschap, meer dan het $^{9}/_{10}$ onzer steden bijna alle vroegere veer- en levenskracht schijnt verloren te hebben en is gaan indommelen langzamerhand, tevreden werkelijk, als er maar geen bijzondere voorzieningen zijn te nemen en de hoofdelijke omslag en de opcenten maar geen verhooging behoeven te ondergaan en het Rijk alle lasten maar overneemt.

Steden in den vroegeren zóó breeden en volop actieven zin zijn er niet meer.

De Staat uit en door haar ontstaan, heeft haar taak ten deele

overgenomen en haar daarmede tevens haar vroegere beteekenis grootendeels ontnomen.

De Staat, zooals deze nu is, kent feitelijk geen Steden, kent alleen Gemeenten. In zijn algemeene wetten haar bestaan, en haar dikwijls zoo geheel uiteenloopende welvaartsfactoren, eischen, behoeften en levensvoorwaarden bijna volkomen negeerend.

Ofschoon dit zekerlijk voor 's Lands wetgever het allereenvoudigste was, zoo veroorzaakt zulks toch voor het Stedeleven in het algemeen en voor de groote Steden in het bijzonder in tal van opzichten, bij de eene meer bij de andere minder, eene belemmering in hare natuurlijke ontwikkeling en is voor enkele harer die algemeene wet zelfs een bezwaar ter verkrijging van een zóódanig bestuur als zij eigenlijk zou behoeven, een bezwaar ook voor haar finantiewezen en niet minder voor het behoud van energie.

De Steden, voorheen bijna zoovele zelfstandige factoren, zij missen nu, Gemeenten zijnde, die vroegere zelfstandigheid bijna geheel en al, en hebben in hoofdzaak nog het recht behouden om schulden te maken.

EINDE VAN HET EERSTE DEEL.

Afb. N°. 149. Het Oude Hoofd of Bolwerk bij de Boompjes te Rotterdam.
Naar eene ets van R. de Hooghe (1694).

I. Algemeen Inhoudsoverzicht.

HOOFDSTUK I.

De Stad in hare wording, als veilige, ommuurde Woonplaats, als Veste.

HOOFDSTUK II.

De Stad als Woon- en Handelsplaats in haar aan- en uitleg.

II. Alphabetisch onderwerpsoverzicht.

III. Plaatselijk inhoudsoverzicht.

IV. Overzicht der Afbeeldingen.

DIVERSEN.

OUD-
NEDERLANDSCHE
STEDEN
DOOR
Dr. H. BRUGMANS
EN
C. H. PETERS

DE
NEDERLANDSCHE
STEDENBOUW
*

LEIDEN.
A.W. SIJTHOFF'S UITG: MIJ.